

Univerzita Hradec Králové
Pedagogická fakulta

ACTA SOCIOPATHOLOGICA VI

Sociální patologie – sociální komunikace

Sborník odborných statí Ústavu sociálních studií

Pedagogické fakulty Univerzity Hradec Králové

Gaudeamus
2021

KATALOGIZACE V KNIZE - NÁRODNÍ KNIHOVNA ČR

Acta sociopathologica VI: Sociální patologie - sociální komunikace:
Sborník odborných statí Ústavu sociálních studií Pedagogické fakulty
Univerzity Hradec Králové. -- Vydání: první. -- Hradec Králové: Gaudeamus, 2021. -- 208 stran

ISBN 978-80-7435-821-0 (brožováno)

* 316.624 * 37.03:364-212 * 316.77 * 37.013.42 * (062.552)

- sociální deviace
- prevence (sociální problémy)
- sociální komunikace
- sociální pedagogika
- sborníky

316.4/7 - Sociální interakce. Sociální komunikace [18]

Recenzenti: doc. PhDr. Jan Lašek, CSc.

PhDr. Miroslav Joukl, Ph.D.

Tato publikace neprošla jazykovou úpravou. Za obsahovou a jazykovou správnost odpovídají autoři jednotlivých příspěvků.

Vydání publikace je financováno v rámci Podpory vědeckých týmů na Pedagogické fakultě Univerzity Hradec Králové.

PŘEDMLUVA

Publikace ACTA SOCIOPATHOLOGICA je svým charakterem vědecko-výzkumným sborníkem, který prezentuje stati autorů z oblastí sociální patologie, prevence a intervence rizikového chování a příspěvky, které jsou z vědních oborů souvisejících. Jedná se především o triádu oborů blízkých: sociologie – psychologie – pedagogika.

V tomto duchu je čtenářům předkládán už šestý sborník Acta sociopathologica, jehož autory jsou především akademičtí pracovníci Katedry sociální patologie a sociologie Pedagogické fakulty Univerzity Hradec Králové.

Sborník je monotematicky vymezen: sociální patologie – sociální komunikace. Téma sociální komunikace je pro pomáhající profese velmi důležité. Prostřednictvím sociální komunikace probíhá dynamika sociálních vztahů v různých prostředích společnosti. Chyby a poruchy sociální komunikace mohou způsobovat celou řadu sociálně patologických projevů chování.

Ústředním příspěvkem tak je stať I. Jedličkové „Komunikativní kompetence ve vzdělávání vybraných pomáhajících profesí“. Klíčové příspěvky ve vztahu k rizikovému chování se zaměřením na rodinné prostředí jsou stati B. Krause, J. Kučírka a J. Hanušové. V dalších textech se autoři zabývají jak tématy ryze sociálně patologickými (např. kyberohrožení, útoky na pedagogy, šikana, extremismus), tak tématy, která s problematikou sociální patologie mohou blízce souviset (sociální anomie, potravní chování a experimentování s potravním chováním). Oblastí, která je důležitá pro rozvoj sociální patologie, je oblast penitenciární pedagogiky, v jejímž rámci se O. Svoboda zabývá trvale pracovní nezařaditelnými v současném českém vězeňství.

Sborník sdružil v průběhu roku 2020 pod značkou Katedry sociální patologie a sociologie PdF UHK prezentovaný soubor statí. Byl to

poslední publikační počín akademiků a jejich spolupracovníků z Katedry sociální patologie a sociologie PdF UHK. Od 1. 1. 2021 vzniká Ústav sociálních studií PdF UHK, který spojuje dvě bývalé katedry Pedagogické fakulty Univerzity Hradec Králové – Katedru sociální patologie a sociologie a Katedry sociální pedagogiky. Acta sociopathologica tak vycházejí už pod značkou Ústavu sociálních studií PdF UHK. Rádi bychom do budoucna pokračovali v tradici tohoto sborníku, který řeší témata vědního oboru sociální patologie a hledá průniky s vědními obory souvisejícími.

Hradec Králové 1. 3. 2021

doc. PhDr. Václav Bělík, Ph.D.,

ředitel Ústavu sociálních studií

Pedagogická fakulta

Univerzity Hradec Králové

OBSAH

Stati:

Jedličková, Iva: <i>Komunikativní kompetence ve vzdělávání vybraných pomáhajících profesí</i>	7
Kraus, Blahoslav: <i>Rizikové chování v životě rodin</i>	20
Kučírek, Jiří: <i>Jak porozumět dysfunkční rodině</i>	35
Hanušová, Jaroslava: <i>Krizově intervenční minimum o problematice týraného, zneužívaného a zanedbávaného dítěte</i>	56
Bělík, Václav, Knytl, Martin, Adamcová, Jana, Petrová, Lucie: <i>Prevence šikany učitelů na pracovišti</i>	96
Kasal, Josef, Krupková, Kateřina: <i>Projevy extremismu a xenofobie na území České republiky</i>	109
Knytl, Martin, Spěváková, Barbora: <i>Analogický vztah šikany a kyberšikany</i>	130
Krupková, Kateřina, Kasal, Josef: <i>Rizikové skupiny současnosti v kontextu sociální anomie</i>	142
Pelcák, Stanislav, Špráchalová, Lucie: <i>Vybrané rizikové a protektivní faktory experimentu s jídelním chováním u žáků ZŠ</i>	157
Svoboda Hoferková, Stanislava, Bělík, Václav, Antl, Miroslav, Adamcová Jana, Petrová Lucie: <i>Kyberútoky směřované na učitele</i>	176
Svoboda Oto: <i>Trvale pracovní nezařaditelní v současném českém vězeňství</i>	194
Recenze:	
Zeman, Jaroslav: <i>Patrik Maturkanič: Základy etiky 2.</i>	206

KOMUNIKATIVNÍ KOMPETENCE VE VZDĚLÁVÁNÍ VYBRANÝCH POMÁHAJÍCÍCH PROFESÍ

Iva Jedličková

Anotace

Vybavenost pro komunikaci s klientem je nezpochybnitelnou součástí profilu pracovníků pomáhajících profesí. To, co by měla zahrnovat jejich kompetence k efektivní komunikaci, a cíl a způsob jejího utváření a rozvoje v průpravném profesním vzdělávání jsou předmětem tohoto příspěvku. Aktuální stav tohoto segmentu profesní přípravy je mapován na příkladu bakalářských studijních oborů pro vybrané pomáhající profese sociální sféry uskutečňovaných na vysokých školách v České republice.

Klíčová slova: pomáhající profese; komunikativní kompetence; sociální komunikace; průpravné profesní vzdělávání;

Úvod

Současná společnost se kromě řady jiných znaků vyznačuje mj. také značnou různorodostí a s ní spojenými nepřehlédnutelnými sociálními rozdíly, a to platí napříč regiony a zeměmi. Přes nezpochybnitelné znaky rozvoje, které je možné vnímat pozitivně, nelze nevidět, že existují jednot-

livci i sociální skupiny, které se ve své životní dráze potýkají se složitostmi nebo s problémy nebo dokonce ve své profesi, občanském nebo osobním životě ztroskotávají. Nejen v současnosti, ale i historicky poměřeno, však nejsou takoví jedinci, jejich rodiny nebo i širší společenství „ponechávají svému osudu“, nýbrž jsou adresáty pomoci a podpory. Rozsah, podoba a konkrétní forma takové pomoci a podpory se různí a jsou pro její adresáty podstatné a nepostradatelné. Je proto zákonité, že se jí zabývají profesionálové – pracovníci tzv. pomáhajících profesí. Současná škála těchto pomáhajících profesí je poměrně široká a pro všechny z nich platí – vedle řady dalších nároků na odbornost i osobnostní předpoklady – také nezbytnost vybavenosti pro adekvátní komunikaci s klienty. Bez vědomostí a dovedností, jak účinně vstoupit v kontakt s těmi, jimž mají být podporou, a současně i bez pozitivního naladění na stálý kontakt s druhými, by ani solidní úroveň odbornosti nestačila pro úspěšné (tedy prospěšné, užitečné) vykonávání pomáhající profese. Při posuzování současné podoby profesní přípravy pro pomáhající profese (a v těchto profesích) tedy potřebuje být předmětem zájmu také zjištění, v jakém rozsahu mohou být pracovníci pomáhajících profesí na takovou komunikaci připraveni, a to v rámci svého (průpravného) profesního vzdělávání, a poměření tohoto stavu s nároky na komunikativní kompetenci v těchto profesích.

1 Pomáhající profese a komunikativní kompetence

Východiskem pro zjišťování stavu ve zvoleném tématu musí být vymezení tzv. pomáhajících profesí. Pavel Hartl a Helena Hartlová je v Psychologickém slovníku (pod slovníkovým heslem *helping professions*) definují jako „veškeré profese, jejichž teorie, výzkum a praxe se zaměřují na pomoc druhým, identifikaci a řešení jejich problémů a na získávání nových poznatků o člověku a jeho podmínkách k životu, tak aby pomoc mohla být účinnější.“ (Hartl, Hartlová, 2004, str. 185). K těmto profesím autoři zařazují lékaře, zvl. psychiatry, psychology, sociální pracovníky, speciální pedagogy, fyzioterapeuty apod. (srov. tamtéž).

Vymezením pomáhajících profesí se (zákonitě) zabývají také terminologické slovníky oboru, který je s pomáháním a podporou klientů spojován asi nejsilněji, tedy sociální práce. Například Oldřich Matoušek přitom vychází z širšího kontextu, když definici pojmu začíná konstatováním, že jsou to profese, které vznikají v souvislosti se slábnoucí úlohou rodiny a jiných tradičních systémů sociální podpory; cílem pomáhajících profesí je institucionalizované poskytování této podpory (srov. s Matoušek, 2003, str. 149). Chápe tyto profese také relativně široce, když hovoří o profesích z oblasti medicíny, psychologie, pedagogiky a sociální práce. (srov. tamtéž)

Obdobně přistupuje k pojmu pomáhající profese také Jan Jandourek ve svém Sociologickém slovníku, když jako pomáhající profese označuje „povolání zaměřená na pomoc lidskému jedinci, který se nachází v určité situaci nouze, ale i pro pomoc zaměřenou na optimální rozvoj člověka“ (Jandourek, 2001, str. 195). Také on k pomáhajícím profesím řadí lékaře, psychology a psychoterapeuty, sociální pracovníky, učitele (zejména speciální pedagogy) apod. (srov. tamtéž)

Pomáhajícím profesím (nejen jejich výchozímu vymezení, ale pojetí těchto profesí v úplnosti) se věnují i další autoři, zejména Karel Kopřiva, Jitka Géringová a řada dalších (jejich širší výčet by překročil rámeček tohoto příspěvku).

Aniž bychom relativizovali podstatu tzv. pomáhající profese, jak byla pojmenována už v úvodu příspěvku a potvrzena odkázáním na relevantní terminologické slovníky v předcházejících pasážích, pro účely tohoto pojednání bylo přistoupeno k zúženému záběru profesí, na které se pojednání zaměří, mj. i proto, v jakém oborovém kontextu, tedy sociálně zaměřených oborů, se pohybujeme. Odhlédneme tedy od medicínských profesí, od učitelství (včetně speciálních pedagogů) a psychologů a předmětem zmapování a hodnocení učiníme profesi sociálního pracovníka a sociálního pedagoga a pracovníka v oblasti prevence sociálně nežádoucích jevů a rizikového chování.

Profese, které svou podstatou jsou zaměřeny na člověka s cílem mu pomoci, jsou spjaty s komunikací s těmi, jimž mají pomoci. Přitom na povaze, způsobu (i kvalitě?) této komunikace závisí účinnost jejich pomáhajících aktivit. Způsobnost, vybavenost pro komunikaci s druhými je ovšem vnímána jako obecně potřebná až samozřejmá pro jakoukoli sociální roli jedince, tedy i mimo profese, jejichž je součástí, jak to dokládá mj. i význam přikládáný rozvoji komunikativních dovedností v rámci všeobecného vzdělávání dorůstajících generací (zařazením kompetence komunikativní mezi tzv. klíčové kompetence v základních koncepčních a kurikulárních dokumentech formálního vzdělávání).

Tím spíše je důležité konkretizovat komunikativní kompetenci právě v rámci pomáhajících profesí. Široce chápanými profesními způsobilostmi se sice klíčové dokumenty například pro vzdělávání sociálních pracovníků nebo sociálních pedagogů samozřejmě zabývají, avšak explicitní zdůraznění komunikativní kompetence v nich uvedeno není. Ta je v těchto dokumentech obsažena povětšinou implicitně; výslovné zmínění je výjimečné a spíše jen stručné (srov. např. Minimální standard vzdělávání v sociální práci, online; Standardy vzdělávání v oblasti sociální pedagogiky, online).

S oporou o charakteristiku předmětných profesí v sociální sféře je možné tzv. komunikativní kompetenci pracovníka pomáhající profese v sociální sféře konkretizovat například následovně:

• v rovině postojové:

- chápe významnost navázání a uskutečňování kultivované komunikace s klientem,
- je ochoten naslouchat klientovi a respektovat jej i v případě ztížené formy komunikace z důvodu specifické charakteristiky klienta a komunikační situace;

- v rovině vědomostní:
 - orientuje se v terminologii související s teorií a praxí komunikace a v základních souvislostech klíčových pojmů,
 - má vědomosti o specifických rysech komunikace v pomáhajících profesích včetně charakteristiky komunikace v různých prostředích a sociálních skupinách,
 - zná podstatu a náležitosti komunikace jako prostředku zvládnání konfliktních situací;
- v rovině dovednostní:
 - dovede jasně a srozumitelně formulovat sdělení,
 - na základě sebereflexe rozvíjí kultivovanost svého vyjadřování a efektivitu vlastní komunikace,
 - uvážene volí a používá komunikační styly se zřetelem ke klientovi a komunikační situaci,
 - dovede naslouchat klientovi, interpretovat jeho verbální a neverbální projevy, poskytovat zpětnou vazbu a dosáhnout porozumění.

2 Místo přípravy pro komunikaci s klientem v pregraduálním vzdělávání vybraných pomáhajících profesí

Pro zmapování přehledu místa přípravy pro komunikaci s klientem v průpravném profesním vzdělávání uvedených pomáhajících profesí byl předmět zájmu zúžen na pregraduální studium na vysokých školách v bakalářském stupni studia, a to výběrem pěti studijních oborů, které jsou akreditovány a uskutečňovány na vysokých školách v České republice.

Dvě poznámky na okraj:

1. Ve zjednodušení, které nepoznamenává podstatu sdělení, bude používán ve všech případech pojem studijní obor, i když vysoké školy jsou v současnosti v přechodové etapě v pojmenovávání studijních zaměření jako studijní obory nebo jako studijní programy.

2. Celkový počet akreditovaných studijních oborů představoval po odečtení variant jednooborového a dvouoborového studia, variant forem studia a dále oborů, které sice akreditaci mají, ale už nejsou uskutečňovány, v případě sociální práce v listopadu 2020 dvaatřicet oborů na třinácti vysokých školách, v případě sociální pedagogiky ve stejném vyhodnocování a stejném období třináct oborů na osmi vysokých školách (v několika případech na více fakultách téže vysoké školy). Vedle těchto oborů byl předmětem mapování ještě studijní obor Sociální patologie a prevence (akreditovaný pro realizaci na dvou vysokých školách) a samozřejmě – vzhledem k tématu tohoto příspěvku – nemohl být opomenut studijní obor Sociální komunikace v neziskovém sektoru. (Pro úplnost je třeba dodat, že akreditováno je v České republice ještě několik dalších studijních oborů, připravujících absolventy alespoň dílem svého zaměření pro pracovní pozice blízké absolventům výše uvedených studijních oborů.)

Předmětem mapování jsou přednostně studijní obory v prezenční formě studia, a to z několika důvodů: V tomto kroku je zjišťováno, v jaké podobě a jakém rozsahu mohou nabývat komunikační kompetence *budoucí* pracovníci tedy s odhlédnutím od případné profesní praxe, kterou již studenti kombinované formy studia mohou mít, a jejího formativního vlivu. Druhým důvodem je předpoklad, že utváření a rozvoj komunikativní kompetence je spojeno především s takovými učebními aktivitami a těmi organizačními formami výuky, které nejsou (nemohou být) v jiné než prezenční formě studia praktikovány. Výjimkou v takto vymezeném předmětu mapování co do formy studia je unikátní studijní obor Sociální komunikace

v neziskovém sektoru, který je akreditován a realizován pouze v kombinované formě studia.

Zjišťování pojetí nabývání komunikativní kompetence pracovníků pomáhajících profesí byly podrobeny následující studijní obory:

Studijní obor	Vysoká škola	Fakulta
Sociální práce	Univerzita Karlova	Filozofická fakulta
Sociální a charitativní práce	Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích	Teologická fakulta
Sociální pedagogika	Univerzita Tomáše Bati ve Zlíně	Fakulta humanitních studií
Sociální patologie a prevence	Slezská univerzita v Opavě	Fakulta veřejných politik
Sociální komunikace v neziskovém sektoru	Univerzita Hradec Králové	Pedagogická fakulta

Už tento „výběrový přehled“ mapovaných studijních oborů, i když nemá ambice zmapovat situaci v úplnosti (to bylo předmětem jiného příspěvku při jiné příležitosti), vypovídá o existenci pregraduální přípravy pro pomáhající profese na vysokých školách napříč Českou republikou a současně také na fakultách (velmi) různého zaměření.

Pro poměření místa přípravy budoucích pracovníků pomáhajících profesí v sociální sféře je zjišťován předmět (respektive jsou zjišťovány předměty), který představuje přípravu pro sociální komunikaci, jeho významnost v kontextu celé pregraduální přípravy daná kreditovou dotací a rozsahem výuky a zejména jeho obsah a výstupy učení (learning outcomes), pokud jsou z veřejně dostupné dokumentace oboru a předmětu zřejmé. Pro všechny studijní obory platí standardní doba studia šesti semestrů a kreditová dotace celého studia 180 kreditů.

Studijní obor Sociální práce realizovaný na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy obsahuje předmět Komunikační dovednosti sociálního pracovníka v časovém rozsahu jedné hodiny přednášky a jedné hodiny

semináře, se čtyřkreditovou dotací a doporučeným absolvováním ve čtvrtém semestru studia. Podle sylabu předmětu je cílem předmětu osvojení základních znalostí a dovedností ve vztahu k navazování kontaktu s klientem, aktivnímu naslouchání, formulace otázek a vedení rozhovoru v kontextu vybraných metod sociální práce. Předmět je ukončen zkouškou (srov. s UK. Předměty, online).

Příkladem jiného zaměření budoucích sociálních pracovníků je v rámci mapování řešeného tématu studijní obor Sociální a charitativní práce na Teologické fakultě Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích. V tomto studijním oboru je sice také kladen důraz na komunikativní dovednosti v práci s klientem, avšak podle současné verze oboru bez explicitního výukového předmětu, a to v žádném z bloků povinných, povinně volitelných a volitelných předmětů. Příprava na komunikaci s klientem je ovšem součástí obsahu výuky a výstupů učení v několika jiných předmětech, jako například v povinné Případové sociální práci a rovněž povinné Praxi případové sociální práce (ve třetím a čtvrtém semestru, s dotací čtyř a pěti kreditů, v souladu s výraznou časovou dotací předmětů: tři, respektive čtyři hodiny týdně a dalších 120 hodin za semestr) a výrazně také ve volitelném předmětu Probace a mediace (srov. s JU. Programy a obory, online).

Studijní obor Sociální pedagogika Fakulty humanitních studií Univerzity Tomáše Bati ve Zlíně obsahuje předmět Sociální komunikace, s časovou dotací dvouhodinového cvičení v doporučeném třetím semestru studia, ukončený klasifikovaným zápočtem a třikreditovou dotací. V dokumentaci předmětu je vedle osvojování základní terminologie k problematice komunikace kladen důraz na rozvoj komunikačních dovedností produktivních i receptivních, a to prostřednictvím vlastní aktivity, prožitku a sebereflexe. Tento přístup je reflektován nejen v základních předmětových tématech, ale zejména – a to velmi propracovaně – v aplikační rovině, v níž jsou obsaženy všechny podstatné aspekty rozvoje komunikačních kompetencí studujících: od aktivního naslouchání a poskytování zpětné vazby, přes mnohostranné po-

znávání vlastního autentického řečového projevu a jeho efektivity a odstraňování bariér v komunikaci, kulturu vyjadřování, vztah verbální a neverbální komunikace, schopnosti improvizace až po rozvoj tvořivé komunikace a jednání a chování v kontaktu s příjemcem sdělení. Tomuto důrazu na aktivity studujících v rozvoji komunikativní kompetence odpovídá i způsob ukončení předmětu: vyšší procento předepsané aktivní účasti ve výuce, vypracování osobního portfolia a prezentace (srov. s UTB. Programy a obory, online).

Ve studijním oboru Sociální patologie a prevence uskutečňovaném Fakultou veřejných politik Slezské univerzity v Opavě je pro utváření a rozvoj komunikativní kompetence zařazen předmět Sociální komunikace v pomáhajících profesích. V charakteristice studijního oboru je připravenost na komunikaci s klienty (jedinci i skupinami) v různé sociální situaci výslovně uvedena a tomu také odpovídá pojetí klíčového předmětu: má dvouhodinový týdenní rozsah výuky (přednáška a seminář), čtyřkreditovou dotaci a jeho cílem je vytvořit základním rozhledem v teorii komunikace rámec pro praktické využívání komunikačních strategií v sociální komunikaci. Součástí předmětu je mj. seznámení se specifickými komunikačními postupy v pomáhajících profesích, rozvoj komunikačních dovedností, technik aktivního naslouchání při vedení poradenského rozhovoru apod. Výstupy učení jsou prokazovány seminárními aktivitami a analýzou vlastního komunikačního stylu, komunikačního procesu a také charakteristikou specifických rysů komunikace s vybranou cílovou skupinou klientů (srov. se SIU. Katalog předmětů, online).

Nejsilnější vazbu na téma řešeném v tomto příspěvku má studijní obor Sociální komunikace v neziskovém sektoru Pedagogické fakulty Univerzity Hradec Králové. Vzhledem k jedinečnosti tohoto studijního oboru v České republice i souvislosti s naším tématem je žádoucí uvést bližší údaje o koncepci oboru. Předpokládá se, že absolvent oboru bude působit v takových subjektech, v nichž je těžištěm kvalifikovaná komunikace s klientem zaměřená na efektivní pomoc klientovi a na

jeho sociální podporu, například v občanských sdruženích a dalších neziskových subjektech i institucích státní správy. Součástí studia jsou proto také předměty směřující k osvojení vědomostí o zákonitostech efektivní sociální komunikace a vytvoření dovedností potřebných pro jejich aplikaci. (srov. Sociální komunikace, online). Ke klíčovým předmětům oboru proto patří Sociální a pedagogická komunikace, povinný předmět s čtyřkreditovou dotací, ukončený zkouškou. Cílem předmětu je seznámení studujících s teoretickými základy sociální a pedagogické komunikace a vytvoření praktických dovedností k analýze komunikačních procesů v mezilidských vztazích. Od tohoto cíle se odvíjejí předmětová témata pokrývající základní premisy lidské komunikace, sociální kontext komunikace, sociální interakci komunikační teorie, komunikativní chování a komunikační styly, chyby v komunikaci, zvládnutí konfliktních situací a komunikační dovednosti aj. (srov. se Sociální komunikace, online; UHK. Programy a obory, online).

Z podaného zmapování toho, jak (tzn. v jakém rozsahu a v jakém pojetí) je zastoupen segment pregraduální přípravy připravující pro sociální komunikaci ve vybraných pomáhajících profesích, je zřejmé, že základní didaktický rámec je docela blízký, ačkoli jde o různé studijní obory na různých fakultách napříč republikou: za přiměřené zastoupení je považován zpravidla jeden předmět v nepříliš velkém časovém rozsahu (dvě hodiny týdně), ani na počátku ani na konci studia, se silnější kreditovou dotací. Po obsahové stránce jde o poměrně důkladný teoretický vstup do problematiky komunikace (vzhledem k časové dotaci předmětu) s navazující praktickou aplikací a tolik potřebným akcentem na rozvíjení komunikativních dovedností v širokém slova smyslu. Prostor věnovaný právě této části problematiky je však již rozdílný, a to jak v tematické konkretizaci, tak v rozsahu aktivit a způsobu prokazování dosažení výstupů učení; je očividné, že poznávání přístupů jiných škol by mohlo být pro realizující školy a fakulty v řadě případů velmi inspiroující a obohacující.

Závěr

Kompetence k efektivní sociální komunikaci je nepominutelnou součástí profesní (ovšemže i osobnostní) vybavenosti pracovníků pomáhajících profesí. Významnosti této součásti profesních kompetencí by slušelo zásadněji ukotvení v těch dokumentech, které formulují mantinely profesního vzdělávání, a to jak průpravného, tak dalšího. Její (pouze) implicitní obsažení jak v Minimálních standardech vzdělávání v sociální práci, tak ve Standardech vzdělávání v oblasti sociální pedagogiky nepředstavuje dostatečný akcent na tak podstatnou část profilu pracovníků pomáhajících profesí v sociální sféře. V pregraduální přípravě pracovníků pomáhajících profesí zaměřených do sociální sféry je – poměřeno mapovanými příklady bakalářských studijních oborů – věnována v zásadě přiměřená pozornost v podobě konkrétního předmětu. Posouzení charakteristik těchto předmětů v jednotlivých oborech však ukazuje v některých případech, že je přikládán význam především teorii sociální komunikace, zatímco prostor pro praktický rozvoj komunikativních dovedností je relativně skromný. Existují však i předmětové koncepce zdařile naplňující edukační cíl v úplnosti. Námět na výměnu zkušeností spojenou s rozvahou, zda neposílit studijní obor o další předmět typu Praktika komunikativních dovedností, je pak logickým vyústěním zmapování stavu řešeného tématu. Ovšem, rozvíjení a posilování komunikativní kompetence pracovníků pomáhajících profesí v sociální sféře, by mělo být rovněž silným tématem pro vzdělávací nabídku v rámci dalšího profesního vzdělávání.

Použité zdroje:

HARTL, Pavel a HARTLOVÁ, Helena. *Psychologický slovník*. 2. vyd. Praha: Portál, 2009. 774 s. ISBN 978-80-7367-569-1

JANDOUREK, Jan. *Sociologický slovník*. 2. vyd. Praha: Portál, 2007. 285 s. ISBN 978-80-7367-269-0

MATOUŠEK, Oldřich. *Slovník sociální práce*. 2. vyd. Praha: Portál, 2008. 271 s. ISBN 978-80-7367-368-0

GÉRINGOVÁ, Jitka. *Pomáhající profese: tvořivé zacházení s odvrácenou stranou*. Vyd. 1. Praha: Triton, 2011, 198 s. ISBN 978-807-3873-943.

KOPŘIVA, Karel. *Lidský vztah jako součást profese*. 5. vyd. Praha: Portál, 2006, 147 s. ISBN 80-736-7181-6.

SIU. *Katalog předmětů. IS SU*. [online] Slezská univerzita v Opavě, 2020. [cit. 2020-11-10] Dostupné na: <https://is.slu.cz/predmet/fvp>

Minimální standard vzdělávání v sociální práci ASVSP. [online] Asociace vzdělavatelů v sociální práci, 2020. [cit. 2020-11-10] Dostupné na: <https://www.asvsp.org/standardy/>

JU. *Programy a obory. Portál IS STAG*. [online] Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích, 2020. [cit. 2020-11-10] Dostupné na: <https://stag-jcu.cz/portal/studium/prohlizeni>

UHK. *Programy a obory. Portál IS STAG*. [online] Univerzita Hradec Králové, 2020. [cit. 2020-11-10] Dostupné na: <https://stag.uhk.cz/portal/studium-prohlizeni>

UTB. *Programy a obory. Portál IS STAG*. [online] Univerzita Tomáše Bati ve Zlíně, 2020. [cit. 2020-11-10] Dostupné na: <https://stag.utb.cz/portal-studium/prohlizeni>

UK. *Předměty, akademický rok 2020/2021*. [online] Univerzita Karlova, 2020. [cit. 2020-11-10] Dostupné na: <https://is.cuni.cz/studium/predmety-/index.php?KEY=Az1>

UHK. Sociální komunikace v neziskovém sektoru. [online] Univerzita Hradec Králové, 2020. [cit. 2020-11-10] Dostupné na: <https://www.uhk.cz/-cs/pedagogicka-fakulta/prijimaci-zkousky/studijni-programy>

Standardy vzdělávání v oblasti sociální pedagogiky. [online] Asociace vzdělavatelů v sociální pedagogice, 2020. [cit. 2020-11-10] Dostupné na: <https://www.asvsp.org/standardy/>

Autorka:

doc. PhDr. Iva Jedličková, CSc.

Ústav sociálních studií

Pedagogická fakulta Univerzity Hradec Králové

iva.jedlickova@uhk.cz

RIZIKOVÉ CHOVÁNÍ V ŽIVOTĚ RODIN

Blahoslav Kraus

Anotace

Stať pojednává o situaci v současných rodinách, kdy v jejich životě dochází velmi často k rizikovému chování, které má někdy dalekosáhlé důsledky pro všechny členy, děti především. Autor vymezuje rizikové chování jako jednání, které má za následek nárůst problémů zdravotních, sociálních, psychických i výchovných. Jedná se o rizika spojená s demografickými proměnami, s dezintegrací rodinného života, se sociálně ekonomickými problémy, výskytem sociálně patologických jevů, medializací života, chybami ve výchově.

Klíčová slova: rodina; rizikové chování; demografická, sociálně ekonomická situace rodin; dezintegrace; medializace; sociálně patologické jevy; výchovné styly;

Úvod

Fenoménem rizikového chování se zabývají různé vědní obory, proto je možné rizikové chování považovat za multidisciplinární. Medicínský pohled vymezuje rizikové chování jako jeden z faktorů, které ovlivňují

zdraví a nemoc jedince. Jiné pojetí nabízí sociologické vědy, které věnují pozornost dopadům rizikového chování na sociální vztahy jedince, jeho emocionalitu a výkonnost v kognitivní oblasti (Širůčková, 2012). V naší stati vycházíme z následujícího vymezení: Za rizikové chování je považováno takové chování, v jehož důsledku dochází k prokazatelnému nárůstu zdravotních, sociálních, výchovných a dalších rizik pro jedince nebo společnost (Miovský et al., 2010). Rizikové chování tedy představuje takové aktivity, které přímo nebo nepřímo mohou negativně ovlivnit úspěšný vývoj dospívajícího a mohou vést k psychosociálním nebo zdravotním problémům jedince a jiných osob, jako je např. zranění, smrt, trvalé postižení atd., k narušení vztahů, k poškození prostředí či hmotným škodám. V našem případě se toto rizikové chování může projevat jak u rodičů, tak u dětí. Jednání rodičů pak může negativně ovlivňovat úspěšný rozvoj osobnosti dítěte.

1 Proměny rodiny demografické

Rodina je poznamenána všemi změnami společnosti v průběhu posledních třiceti let. Dá se říci, že v kontextu transformace celé společnosti takovými proměnami neprošla za celá desetiletí předtím. Je zasažena procesy sociální anomie, demokratizace, dezintegrace, sociální koroze, výrazné sociální diferenciaci, proměnami demografickými apod. To má za následek i nárůst rizikového chování rodičů s negativním dopadem na dětskou osobnost. Situace v současných rodinách tak, jak jsme ji stručně přiblížili, má samozřejmě dopady na všechny její členy, nicméně nejvíce se dotýká dětí.

Demografické proměny rodiny jsou poznamenány mj. poklesem počtu narozených dětí, uzavíraných manželství, nárůstem volných partnerských soužití, a především výrazným nárůstem rozvodovosti. K tomu je třeba připočítat nemálo rozcházejících se partnerů, kdy se tato rozpadající soužití do statistiky rozvodovosti nepromítnou. Měli bychom proto spíše mluvit celkově o rozpadavosti těchto soužití. Mnohdy je před-

pokládáno, že tento rozpad přispěje ke zlepšení vztahů, atmosféry, že dojde k uklidnění. Ovšem ukazuje se, že ve většině případů pokračuje stresující atmosféra plná napětí a sporů (Kraus, 2017).

Po rozpadu v drtivé většině případů bydlí každý z rodičů zvlášť. Vznikají problémy, kdy a kde bude dítě bydlet, žít. Matoušek, Kroftová píše, že pokud jsou děti vychovávány jen jedním z rodičů (ve většině případů matkou), mají podle mezinárodních srovnávacích studií více psychologických a zdravotních problémů, horší výsledky ve škole a také více střetů se zákonem než děti, které vyrůstají s otcem i matkou (1998).

To, že většina dětí je po rozvodu vychovávána matkou, představuje značné riziko, že absentuje vzor mužského jednání, a to často už od raného dětství. Chlapec se pohybuje v prostředí žen doma, v mateřské škole i na základní škole. V momentě završení dospívání si to většina uvědomí a v jakémsi „tápání“ buď se opravdu identifikuje se vzory ženskými a výsledkem je, že přibývá mužů se zženštilým chováním, nebo se snaží „přehodit výhybku“ na kolej mužskou, ale vzorem jim je především jednání prezentované médií, tedy mužnost rovná se prezentace síly, agresivita. „Přítomnost otce v rodině soudobý výzkum jasně ukazuje jako faktor, který brání delikvenci syna“ (Matoušek, Kroftová, 1998, s. 40). Chlapci žijící bez otce nebo s otcem nevlastním mívají větší sklon k rizikovému chování.

Podle statistického šetření NFI (National Fatherhood Initiative) např. 72 % všech mladistvých vrahů vyrůstalo v rodinách bez otce, 60 % všech pachatelů znásilnění bylo vychováno v domácnostech bez otce, 72 % všech dětí v dětských nápravních zařízeních vyrůstalo v rodinném prostředí s jedním rodičem, tři ze čtyř sebevražd mladistvých se vyskytnou v rodinách s jedním rodičem. Nepřítomnost biologického otce v domácnosti zvyšuje dceřinu zranitelnost vůči znásilnění a zneužití o 90 % (tyto trestné činy jsou páčány zejména novými partnery matek). Přibývají další důkazy o vysoké korelaci mezi nepřítomností otcovské výchovy a násilím mladých mužů (zejména proti ženám) (Bakalář, 2002, s. 140).

Rizikovým chováním je i nový fenomén, kdy ženy v rozvodovém řízení podávají trestní oznámení na partnera ze sexuálního obtěžování dětí, aniž by to byla pravda, a činí tak jen ze msty.

Pokud se jedná o dívky, tak postrádají model mužského chování jako vzor svého budoucího partnera a nastává podobné tápání, kdy mladé ženy vlastně nevědí, jak by měl partner jednat, co mají od muže očekávat a důsledkem je velmi obtížné navazování vztahů.

2 Demokratizace a dezintegrace v životě rodin

Demokratizační tendence lze zaznamenat nejen ve vztahu mezi manželi, ale též i v rovině rodiče – děti. Není to až tak příliš dávno, kdy děti rodičům vykaly. Celkově lze dnes pozorovat vztahy partnerštější a přístupy k dětem mnohem tolerantnější. Rizikové bývá to, když tento posun, tedy ono „kamarádství“ přesáhne přijatelnou míru a je dětmi zneužíváno a dítě přestává celkově vnímat roli autorit, což přispívá k likvidaci jakýchkoliv zábran v jednání.

Dezintegrace rodinného života se projevuje tím, že soužití v rodině má podobu „vedle sebe“ než „spolu“. Již delší dobu lze pozorovat, že téměř ve všech rodinách v určité míře ubylo chvil, kdy se rodina schází pohromadě za účelem sdělit si vzájemně své zážitky, radosti i starosti a hledat cesty vzájemné pomoci, spolupráce. Přibývá naopak rodin, kde se jednotliví členové jen potkávají, korespondují spolu, příp. přestávají komunikovat vůbec. Nejvíce jsou tím bohužel poznamenány především právě děti. Ony pociťují absenci pevného zázemí a chybějící vzájemné komunikace nejvíce.

Rizikovým chováním v tomto případě tedy je to, že rodiče nevěnují dítěti dostatek času, málo s ním komunikují, nedají mu příležitost se svěřovat. Není tedy divu, že když jim potřebné zázemí neposkytne rodina, hledají ho jinde, a to nejčastěji v nejrůznějších partách. Ty ovšem velmi často představují živnou půdu pro delikventní jednání (Kraus, 2017).

Problém komunikace je pro fungování rodiny zcela zásadní. Jasná komunikace se setrváním u tématu, s přiměřeným emocionálním doprovodem, s věrohodným vyjadřováním souhlasu, s přiměřenou mírou svěřování a naslouchání, se již dlouhá desetiletí pokládá za prostředí příznivé pro harmonické rodinné vztahy. Naše výzkumy současně potvrzují, že pouto rodiny posilují nejvíce právě takové faktory, jako je vzájemná komunikace, společně prožívané záliby a společně trávený volný čas. Teprve pak následuje např. erotika, sexualita. V našem výzkumu na otázku, co nejvíce udržuje rodinu pohromadě, nejfrekvencovanější odpověď (88 %) byla to, že „mohu se na někoho spolehnout, mám citové zázemí“ (Kraus, Jedličková, 2007, s. 298).

3 Sociálně ekonomická diferenciacie rodin

Rizikové chování se objevuje i v souvislosti s diferenciací rodin z hlediska sociálně ekonomického a životní úrovně. Hrozbu představují extrémny. Rodiče velmi obtížně vysvětlují dětem, proč některé jejich spolužáky přiváží ke škole každé ráno rodiče v luxusních limuzínách, chodí přepychově oblečení a oni se nemohou z finančních důvodů zúčastnit lyžařského kurzu či školního výletu. Rodina a v důsledku toho i děti ve snaze vyrovnat se okolí jsou pod tlakem a to vede často ke kriminálnímu jednání. Riziková je však i situace v rodinách žijících v nadměrném blahobytu. Často to souvisí se zmíněným „zpeněžováním dětství“, s neúměrnou výší kapesného a to je situace, která může vést k dalším deviantním projevům jako je alkohol, drogy, patologické hráčství.

4 Medializace života rodin

Také vstup médií do života rodin poznamenal její životní styl a čas na rodinu a přinesl řadu rizik. Čím dál více život rodin ovlivňují internet, mobily. Tento vstup médií a komunikačních technologií do rodin zasahuje opět nejvíce děti. Uvádí se, že trávení volného času dětí se

postupně přesunulo z volně dostupných míst venku mimo rodinu právě do domácností samotných. Změnila se tak povaha dětství i život celé rodiny. Důvody, které jsou k takovému posunu obvykle zmiňovány na straně rodičů, mimo jiné odrážejí i pocit nebezpečí, které dítěti dle rodičů hrozí na ulici a venku. Domov je pak naopak chápán jako místo bezpečné (Livingstone, 2002). Problém je v tom, že čas, který tráví dítě doma, je věnován aktivitám spojeným převážně s využíváním komunikačních technologií.

Nadměrné užívání televize, internetu, mobilu má dalekosáhlé důsledky především opět u nejmladší části populace a to takové, že to vede až k závislostem. Největším nebezpečím v poslední době se jeví internet a mobil. Pokud se jedná o netománii, problémy s ní spojené se mladé generace týkají čím dál více. Negativní důsledky se objevují především v oblasti psychiky. Z důvodů přehlcování informacemi dochází ke zhoršování kvality pozornosti a u malých dětí se upozorňuje i na možné narušení přirozeného harmonického vývoje cestou ztráty intelektuálních schopností. Počítač se stává náhražkou osobních kontaktů. Snižuje se tak schopnost výrazových prostředků a u malých dětí je tak silně omezen prostor pro možnost komunikace s okolním světem a snížena šance získat odpovídající a socializačně nezastupitelné sociální dovednosti.

Rizikové chování v tomto případě spočívá v tom, že jen výjimečně rodiče dokážou tento mediální nápor nějakým způsobem u svých dětí regulovat. Ba naopak, často jsou rádi, že se děti tímto způsobem zabaví a nemusejí se jim věnovat. Důsledky tohoto přístupu jsou vážné a poznamenají celý život.

Vlastnění mobilního telefonu se rychle stalo nikoli přechodnou módní záležitostí jedné či dvou sezón, ale – možná dosti překvapivě – zachvátilo trvale téměř všechny sociální a věkové kategorie obyvatelstva, vystaveného neustálému a zvyšujícímu se reklamnímu tlaku o tržní podíl soupeřících výrobců mobilních telefonů a tzv. mobilních operátorů. Nejde pouze o to vlastnit mobilní telefon, to už je i u žáků elementárních

tříd základních škol téměř samozřejmostí, jde o to vlastnit ten „správný“ mobil, se spoustou (možná) stěží využitelných funkcí a s módním designem. Zatímco přístroj pevné linky v domácnosti byl jakýmsi symbolem stability a jistoty (stability ve smyslu umístění a jistoty, že jste se dovolali na určité pevné, a tudíž kontrolovatelné místo), je mobilní přístroj adorován jako výraz naší svobody, volnosti, prostorové nezávislosti. Rodiče pořízují svým dětem mobil, aby je kontrolovali, a přitom nikdy nevědí, kde se jejich dítě skutečně nachází. Je doma, učí se anebo vzdor deklarované informaci marní čas s partou vrstevníků na ulici či v parku? Hlavní je, že dítě vlastněním toho správného a „společensky přijatelného mobilu“ ve třídě či v kruhu vrstevníků obstojí. Skutečnost, že v České republice bylo prodáno mnohem více mobilních telefonů, než je možných potencionálních uživatelů, naznačuje jistou asymetrii mezi příčinami a důsledky mobilního telefonování. Pořízujeme si mobilní telefony, abychom mohli efektivně mobilně komunikovat, anebo telefonujeme či „zprávujeme“ proto, že vlastníme mobilní telefon?

Současné komunikační technologie se výrazně podílejí na enormním nárůstu podnětů, kterými je dětský organismus doslova bombardován, Výrazně přibývá dětí s neurotickými příznaky, hyperaktivních, s poruchami smyslovými. Podle posledních údajů více jak 10 % dětí už na ZŠ potřebuje psychologa. Výzkumy upozorňují na to, že dlouhodobým sledováním televize, internetu, hraním počítačových her, poslechem walkmana apod. dochází k přetížení smyslů, čeho důsledkem je to, že děti zůstávají bez zájmu, zakrňují emocionálně a reagují pouze na silné, agresivní podněty (zvuky, pohyby) (Kraus, 2017). O rizikovém chování spojeném s využíváním komunikačních technologií bude pojednáno dále.

Naopak pohybové aktivity zaujímají ve volném čase rodin ve srovnání s časem stráveným před televizí, počítačem, internetem a také časem vyplněným lenošením, resp. jen tak setkáním a povídáním s přáteli spíš poslední místa. Další rizikové chování spočívá v tom, že v důsledku zmíněného konzumního stylu života značná část rodin tráví volný čas,

a především víkendy v super- a hypermarketech. Děti tak zakrňují nejen emocionálně, ale také fyzicky. Nevytváří se základní pohybové návyky, klesá fyzická výkonnost mládeže, přibývá zdravotních problémů, ortopedických vad apod.

5 Sociálně patologické jevy v rodině

Rizikové chování v rodinách se pojí především s výskytem sociálně patologických jevů. Velkým problémem je v poslední době agresivní chování. Jsou poznatky, že v současné náročné době pod vlivem koronavirové pandemie ještě vzrůstá. Zřetelně roste počet telefonátů na krizových linkách. Agresorem a na druhé straně obětí může být kdokoliv ze členů rodiny. Velmi časté je to mezi manželi, partnery, přičemž toto násilí prochází napříč sociálně demografickým spektrem. Nezávisí na věku, profesi, vzdělání, náboženském vyznání, národnosti. Častější jsou případy, kdy obětí se stávají ženy. Takové chování rodičů vytváří velmi napjatou atmosféru pro děti, kdy jednak toto chování může sloužit jako vzor pro řešení konfliktů, ale častěji vede k depresím a psychickým poruchám.

Ještě dramatictější dopad má takové chování v případě, že obětí jsou přímo děti. Rodina – tedy rodiče a ostatní členové rodiny – mohou projevovat svůj negativní vztah k dítěti formou pasivní či aktivní agresivity. V prvním případě jde o projevy zanedbávání dítěte či neuspokojování jeho základních potřeb, zatímco aktivní agresivita nese výrazné znaky fyzického násilí vůči dítěti, a to zejména cestou přehnaných tělesných trestů, či psychicky zničujícím ponižováním (podceňováním, osočováním, obviňováním a zesměšňováním dítěte) a neuspokojováním potřeby citového přijetí. Zdravotní komise Rady Evropy z roku 1992 vymezuje tzv. syndrom zneužívaného a týraného dítěte jako „jakékoli vědomé či nevědomé aktivity, kterých se dopouští dospělý člověk (rodič, vychovatel nebo jiná osoba) na dítěti a následkem kterých dochází k poškození zdraví a zdravého vývoje dítěte“.

Důsledkem napjaté atmosféry v rodině bývá další jev, a to jsou sebe-destruktivní projevy. Objevuje se sebepoškozování i sebevražedné myšlenky či pokusy. Týká se to jak dospělých (převážně žen), tak dětí (především dospívajících). To napětí a složitou situaci v rodinách ještě umocňuje.

Závažné rizikové chování se projevuje i ve spojitosti s přijímáním potravy. Jednak neexistuje ve velké části rodin žádný pravidelný řád a každý se stravuje, kdy chce a jak chce, a značně problematická bývá pak i skladba stravy, a jednak jde přímo o poruchy ve stravovacím procesu vrcholící bulimií, či anorexií.

Jiným jevem, který představuje opět rizikové chování, je konzumace alkoholu v rodině. Opět rodiče slouží jako vzor a často při nadměrném požívání alkoholu pod jeho vlivem právě dochází k agresivitě. Děti a mladiství představují nepochybně velmi rizikovou kategorii. V tomto věku se objevují zárodky postupně vznikající závislosti na alkoholu. Také důsledky zdravotního postižení v tomto věku jsou větší. Uvádí se, že čím mladší jedinci pijí alkohol, tím větší je riziko pozdějšího přechodu na jiné drogy. Řada výzkumů ukazuje, že přes 60 % školní mládeže přichází do styku s alkoholem pravidelně, přičemž k prvním kontaktům dochází již často v období předškolním a nejméně frekventovanějším prostředím, kde přichází dítě do styku s alkoholem, je právě rodina (rodinné oslavy apod.). Uvádí to 46 % respondentů. Podle posledních průzkumů se ukazuje, že české děti, a hlavně studenti, jsou v Evropě v čele žebříčku v pití alkoholu. Podle našich výzkumů u středoškoláků se ukazuje, že naprostá většina (94 %) má zkušenost s alkoholem z doby docházky na ZŠ. Potvrzuje se také vysoká míra tolerance (polovina dotazovaných uvádí, že na pití alkoholu nevidí nic špatného). Jako důvod konzumace uvádějí především zlepšení nálady a jako součást jakékoliv oslavy (Kraus, 2014).

Podobná situace je, i pokud se jedná o kouření. Opět rodiče kuřáci jsou nežádoucím vzorem pro své děti, ale další nebezpečné rizikové

chování spočívá v účincích pasivního kouření. Vdechování zplodin z cigaretových výrobků zanechává v zásadě stejné následky jako kouření aktivní, a to především opět u dětí. Takové chování je vysoce rizikové a nezodpovědné. Dokonce se uvádí, že pro dítě do jednoho roku může být takové vdechování smrtelné.

Situaci u nás dokreslují výsledky výzkumů na základních školách, kde ke konci školní docházky si alespoň občas zakouřila téměř polovina žáků (více chlapci než dívky) a přibližně 10 % již kouří celkem pravidelně. V populaci do 18 let je to k 20 % populace. V rámci EU opět naše děti a středoškolská mládež zaujímají přední místa v žebříčku. V našem výzkumu středoškoláků se ukázalo, že stejně jako u alkoholu naprostá většina (89 %) si přináší zkušenosti s kouřením ze ZŠ. Zajímavé je, že první kontakty s cigaretou uvádějí respondenti ve značné míře ještě dříve než s alkoholem. Třetina uvedla, že k tomu došlo ještě před desátým rokem věku. Nejčastějším místem kontaktu s cigaretou je opět rodina (42 %). To jenom potvrzuje časté rizikové chování rodičů. Na druhém místě je prostředí part, mezi kamarády. Plných 47 % středoškoláků přiznalo, že si občas zapálí, 15 % dokonce v průměru jednu krabičku (20 ks) týdně, 7 % kouří tuto dávku denně. Jako důvody uvádějí nejčastěji, že kouření je prostředek k uklidnění, k větší soustředěnosti, ale také že kouří z nudy (Kraus, 2014). Je tedy zřejmé, že období, kdy se začíná běžně kouřit, se posunulo z hranice 16-18 let, která se uváděla před 15-20 lety, do intervalu 12-15 let. Cigareta dospívajícím dětem dodává sebevědomí, pocit dospělosti.

6 Problémy ve výchově

Rizikové chování rodičů souvisí i s tím, *jak vlastně své děti vychovávají*. Pokud jde o výchovné styly, lze říci, že rizika z hlediska formování osobnosti představují vždy extrémy. Celkově ve společnosti existující liberální přístup k životu se promítá i do rodinné výchovy. Dnes je poměrně typický styl liberální, vše dovolující. Je zřejmé, a výzkumy to

potvrzují, že značná část rizikových dětí a mladistvých pochází právě z rodin, kde byl aplikován tento výchovný přístup. Kde dítě není zvyklé na určitá pravidla a jejich dodržování, na určité příkazy, zákazy a jejich respektování. Tato situace nastává především tam, kde výchovu zajišťují pouze matky.

Na druhou stranu lze se setkat i s opačným extrémem, a to je výchova příliš přísná, autoritativní. Je prokázáno, že příliš tvrdá disciplína, agresivní projevy rodičů vůči dítěti vedou častěji také k obdobným projevům u dětí. Dítě se v takové rodině učí agresivitě jako dovolenému způsobu chování (Matoušek; Kroftová 1998, s. 44). To zase nastává často tam, kde do výchovy vstupuje nevlastní otec.

Ovšem ani autoritativní styl nelze v zásadě pokládat za škodlivý. Tento styl vyžaduje od dětí poslušnost, úctu k autoritám, celkově rozumné chování odpovídající společenským normám. Je však třeba všechno to, co je rodiči vyžadováno, zdůvodňovat a brát při tom do úvahy i pocity dítěte (Nolting, Paulus, 1992).

Má-li být výchova v rodině úspěšná, musí být založena na patřičné autoritě. Mnozí rodiče si neuvědomují, že autoritu si nezískají, když si ji budou vytvářet nevhodným způsobem. Takovým příkladem je autorita založená na utlačování (vymáhání křikem, vyhrožováním), založená na odstupu (rodiče se s dětmi příliš nebaví), autorita založená na moralizování (rodiče každou maličkost rozebírají, aby mohli napomínat), autorita založená na domýšlivosti (rodiče vyzvedávají svoji úspěšnost, společenské postavení), ale také autorita založená na přílišné dobrotě (přehnané projevy lásky), autorita budovaná na uplácení (poslušnost je vykupována dárky, sliby, penězi) (Manniová, 2007, s. 36).

Covey (1999) uvádí čtyři úlohy, které má rodič plnit, chce-li získat autoritu: musí být vzorem, musí radit (tím vytváří důvěru), musí organizovat (tím utváří systém a pořádek) a musí také posilovat v pozitivním jednání. Dnes je situace o to složitější, že je na to velmi často žena sama.

K tomu přistupují další problémy spojené s charakterem výchovy v rodině. Častou příčinou selhání a následně často i deviantního chování dětí je i výchova nekonzistentní (jednou rodiče dítě za přestupek důrazně potrestají, jindy ho tolerují) nebo provázená nejednotným přístupem rodičů (matka má jiné požadavky a praktikuje jiné přístupy než otec). Opět i v této spojitosti je dnes situace komplikována tím, že jeden z rodičů často není vlastní a pak se požadované zásady dodržují ještě hůře.

Závěr

Poruchy rodičovské role či rodičovství lze shrnout v zásadě takto:

Rodiče se o své dítě nemohou starat, a to zejména kvůli narušení rodinného celku (např. úmrtí) nebo kvůli nepříznivým přírodním či společenským podmínkám.

Rodiče se o dítě starat neumějí či nedovedou, např. z důvodu vlastní nezralosti. Zařadit sem lze i situace rozvádějících se rodičů, kdy je jednomu z rodičů tím druhým znemožňováno, aby se o dítě staral.

Rodiče se o dítě starat nechťejí a neposkytují dítěti potřebnou péči. Převažuje u nich nezáměr až hostilita. Dochází k zanedbávání dětí a mnohdy i k tomu, že je rodiče opouštějí.

Rodiče se starají hyperprotektivně, nadměrně, což může vést až k rozmazlení jedince, který nerespakuje druhé, není schopen samostatnosti a je nepřipraven pro budoucí samostatný život (Šulová, 2004)

V současnosti lze konstatovat, že přibývá poruch ve všech případech. V prvním případě je to dnes časté v souvislosti se zmíněnou sociálně ekonomickou situací, především v případech, kdy k tomu ještě přistupuje zdravotní postižení, ať již na straně dítěte nebo rodičů. Tento problém je ještě složitější u matek samoživitelek. Ve druhém případě musíme konstatovat, že dodnes, přes všechny snahy, nedošlo k žád-

nému posunu v oblasti systematické přípravy na rodičovství. Na řízení dopravního prostředku musí projít člověk náročnou přípravou, řízení a výchova vlastních dětí probíhá stále víceméně intuitivně. Ve třetím případě nemusí jít jen o asociální případy, ale může to nastat i v případě dvoukariérových soužití, kde se na děti času nedostává.

Závěrem je možné konstatovat, že rizikového chování v současných rodinách je víc než dost a v důsledku toho se také čím dál více projevuje i v chování dětí a mladistvých.

Použité zdroje:

BAKALÁŘ, Eduard. *Průvodce otcovstvím aneb bez otce se nedá žít*. Praha: Vyšehrad, 2002. 215 s. ISBN 80-7021-605-0.

COVEY, Stephen R. *Sedem zásad pre šťastný rodinný život*. Bratislava: Príroda, 1999. 317 s. ISBN 80-07-01077-7

KRAUS, Blahoslav. Vliv životního stylu současné rodiny na život dětí. In.: *Rodina, tolerancia inakosti a kvalita života dětí a mládeže*. Bratislava: UK, 2017, s. 7-17. ISBN 978-80-223-4353-4

KRAUS, Blahoslav. *Společnost, rodina a sociální deviace*. Hradec Králové: Gaudeamus, 2014. 157 s. ISBN 978-80-7435-411-3

KRAUS, Blahoslav a JEDLIČKOVÁ, Iva. National Report from the Czech Republic, University of Hradec Králové. In.: BENKÖ, Zsuzsanna (ed.). *Tradition and modernity in the life-style of the families of the Visegrad countries*. Szeged: SZEK J. Gyula Higher Education Publisher, 2007, s. 267–311. ISBN 978-963-7356-66-7

LIVINGSTONE, Sonja. *Young People and New Media*. London: Sage, 2002. 288 p. ISBN 978-07-61964-67-4

MANNIOVÁ, Jolana. Rodičovská autorita a štýly výchovy – činitele ovplyvňujúce výchovu v rodine. In.: *Pedagogická orientace*, č. 1, s. 34-44, 2007.

MATOUŠEK, Oldřich a KROFTOVÁ, Andrea. *Mládež a delikvence*. Praha: Portál, 1998. 336 s. ISBN 80-7178-226-2

MIOVSKÝ, Michal et al. *Primární prevence rizikového chování ve školství*. Praha: Sdružení SCAN: Centrum adiktologie-Psychiatrická klinika, 1. LF UK, VFN, 2010. 260 s. ISBN 978-80-87258-47-7

NOLTING, Hans-Peter, PAULUS, Peter. *Pädagogische Psychologie*. Stuttgart: Kohlhammer, 1992. 194 s. ISBN 978-31-70104-79-2

ŠIRŮČKOVÁ, Michaela. Rizikové chování. In.: MIOVSKÝ, Michal a kol. *Výkladový slovník základních pojmů školské prevence rizikového chování*. Praha: TOGGA, 2012, s. 127-132. ISBN 978-80-87258-89-7

ŠULOVÁ, Lenka. *Raný psychický vývoj dítěte*. Praha: Karolinum, 2004. 247 s. ISBN 80-246-0877-4

Autor:

prof. PhDr. Blahoslav Kraus, CSc.

Ústav sociálních studií

Pedagogická fakulta Univerzity Hradec Králové

blahoslav.kraus@uhk.cz

JAK POROZUMĚT DYSFUNKČNÍ RODINĚ

Jiří Kučírek

Anotace

Příspěvek je zaměřen na problematiku rozpoznávání dysfunkčních rodin a mýtů, které jsou s rodinami spjaty v souvislosti s životním cyklem systému rodiny (manželské i nemanželské). Dále jsou uvedeny způsoby, jak se rodinné systémy vyrovnávají se zátěží, včetně orientačního seznamu kontraindikací sanace dysfunkční rodiny. Jsou také předloženy indikátory pro potenciál rozvodu nebo rozchodu na základě praxe.

Klíčová slova: manželství; partnerství; mýtus; konflikty; rodina; dysfunkce;

1 Dysfunkční rodina

Manželství (ev. partnerství) a rodina jsou lidské instituce, které se liší od jiných skupin v mnoha směrech včetně trvání, intenzity a funkce. Jejich charakteristika se liší od prosté sumace jejich jednotlivých částí. Znat vlastnosti každého jedince v rodině není totéž jako porozumět rodině jako systému a celku. Rodina má totiž vlastní historii i funkce, svá specifika, která nejsou totožná se specifiky jednotlivých členů. Existuje základní, pod povrchem ležící konsistentní homeostáza každé rodiny,

kteřá slouží k podpoře identity každého členu, definovaná jako souhrn celkových interních i externích vzorů jednání jedince, jak adjustovat k životu. Rodina je systém dynamické rovnováhy.

Zátěže a napětí v existenci rodiny nevyhnutelně působí na každého členu. A někdy se stane, že tyto reakce jsou takové povahy, že zapříčiní vznik symptomu. Příkladem může být, když přeruší otec s matkou komunikaci (tj. dochází ke změně homeostáze), otec začne pít (symptom) a u matky se začne projevovat deprese (symptom).

Každou rodinu obvykle udržují pohromadě intenzivní a dlouhodobé vztahy a minulé prožitky, podpory, očekávání, zážitků, vlastního rodinného kodexu (navyklé rituály, role, vyprávění, způsoby komunikace, řešení konfliktů, včetně všech předmětů, majetku, jako nositelů paměti rodiny). Tyto faktory jsou stále v činnosti, více či méně působí ve směru k udržení rovnováhy systému, který se má vyvarovat příliš prudkých a rychlých změn. Rodinná homeostáza se vztahuje ke konceptu rodiny jako zpětnovazebního systému, aby se posiloval relativně stabilní stav. Změny u každého členu rodiny často tak vedou ke změnám u ostatních členů. Každá rodina tak nachází svou vlastní vyváženost mezi těmito silami, které směřují k udržení stability a které směřují ke změně (Kučírek, 2014).

Jádrem rodiny je koalice (manželská, partnerská). Tento vztah není proto jen spojením dvou jedinců, nýbrž i jejich oddělení od původních rodin, které měly svou odlišnou historii, životní styl a postoje. Člověk si nebere jen druhého jedince, nýbrž i rodinný kontext, v němž jedinec žil. A pokud prarodiče žijí, mohou se velmi angažovat v úkonech nukleární rodiny (přidávat se k té či oné straně, komentovat výchovu dětí, ovlivňovat partnerskou interakci). „Třigenerační hypotéza“ má původ v myšlence, že chování, tj. komunikaci lze předávat z generace a na generaci, tak jako lze předávat projekce z matky na dceru a vnučku. Jedná se o současné působení všech „tří stran“.

Udržování generačních hranic může zmenšit konflikty rolí, k nimž dochází při znejasňování rolí a v důsledku dvojznačnosti, která z toho vyplývá.

Čím nespokojenější jsou rodiče se svým životem, tím silnější mohou mít sklon soutěžit se svými dětmi a žárlit na ně.

Základní pravidla, jak a co myslet, cítit a dělat si osvojujeme na základě raných rodinných zkušeností. Jaké myšlenky, city a činy jsou přijatelné, jak a za jakých okolností smějí být vyjádřeny, obecně platné způsoby interakce a základní postoje, to vše je uloženo v našich raných a opakujících se transakcích s rodiči. V dysfunkčních, patologických rodinách lze v těchto oblastech pozorovat různé potíže. U členů dysfunkčních rodin se mohou objevovat zvláště povrchní, projektivní, výhradně konkrétní nebo bizarní způsoby myšlení. Některé rodiny mají potíže, jak své děti naučit sociálně přijatelným technikám chování, a tyto děti vyrůstají buď s defektním, nebo deformovaným rejstříkem dovedností v sociálním chování.

Zdá se, že členové dysfunkční rodiny postrádají zdravý smysl zapojovat se do interakcí ve skupině, které se vyvíjí a diferencuje. Ve většině takových rodin mají členové mezi sebou nanejvýš opatrný a minimální kontakt. Mohou být od sebe odděleni i prostorově nejruznějším způsobem a z různých důvodů. Mohou spolu jen málokdy mluvit, nebo se téma jejich konverzace jen zřídka dotkne závažných rodinných otázek. Jejich emocionální vztah zřejmě bývá povrchní a místo vzájemné citové blízkosti bývají spíše chladní a rezervovaní. Je pravděpodobné, že v takových rodinách vznikne atmosféra nesoudržnosti, že převládne nahodilost a vzájemná nesdílnost.

Jiným extrémem jsou ty rodiny, kde se projevuje nepatrná nebo žádná diferenciací jednotlivých členů a rodina utváří jakousi relativně neindividualizovanou masu. Navenek to může vypadat, jako by mezi členy rodiny byla větší koheze, přesněji však je vyjádřit to slovem aglutinovat (shlukovat či spojovat). Jde o nepravé přilnutí jednoho ke druhému, nezakládající se na individuálních potřebách, citech a stupních vývoje. Pod povrchem se může v těchto rodinách objevit stejná malá odolnost, jako je tomu u rodin s minimálními kontakty.

Rodiny s takovými poruchami budou mít závažné problémy při vyrovnávání se s různými situacemi a vývojem rodinného života. V těch rodinách, kde členové nemohou jeden s druhým uspokojivě komunikovat, nebo kde se nemohou vyhranit jako individua, se objevují závažná strádání. Nedostatek schopnosti uspokojivě na sebe navzájem reagovat vede k další deterioraci již vážně narušené schopnosti adekvátně zvládnout a řešit základní problémy.

2 Životní cyklus dysfunkční rodiny

Zatímco některé rodiny se mohou trápit s opakujícími se problémy své existence, bývají v jiných rodinách potíže jen ve specifických obdobích. Značná část těchto epizodických potíží vyplývá z neschopnosti rodiny adekvátně se vyrovnat s úkoly probíhající fáze, s nezbytným pohybem směrem k nové fázi a též se zátěží vyplývající z traumatických, excesivních a mimořádných událostí vývoje rodiny.

Zátěže a potíže mohou provázet i normální a očekávatelné krize rodinného života. Manželství nebo rodina mohou být neschopné adekvátně se vyrovnávat se současnou fází svého životního cyklu, a přitom v průběhu každé fáze může působit množství různých faktorů, z nichž vyplývá to, jaké možnosti a prostředky mají členové k dispozici pro plnění úkolů uvažovaného období (Hantel-Quitmann, 2015).

Například dva jedinci potřebují v optimálním případě dosáhnout určitého stupně ve svém osobním rozvoji, včetně vztahů k vlastní původní rodině ještě dříve, než budou jako dva nezávislí jedinci připraveni uvažovat o sňatku. Do té míry, do jaké to či ono dřívější stadium nebylo úspěšně zvládnuto, budou se jedinci i jejich manželství střetávat s překážkami při běžných potížích. Tato koncepce pochopitelně platí pro každou z rodinných fází.

Snad každý dobře zná případ mladé manželské dvojice, kde nedošlo k odpoutání od vlastních rodin a k vytvoření vlastního úspěšného

manželství, jiným typem rodinného problému je „zbrklý sňatek“. V takovém případě se dva lidé stanou ihned manželi a rodiči, navíc nedobrovolně. Mnohé vývojové fáze jsou zde zcela přeskočeny, nebo zhuštěny a zpřeházeny – např. individualizace, zasnoubení, sňatek, líbánky, manželský svazek.

V jiných případech může být pro rodinu obtížné až nemožné přejít do další vývojové fáze. Manželství a rodiny mohou mít chronické potíže, když se po určitou dobu snaží zvládat požadavky uvažované fáze. Nebo se mohlo zdát, že se s nimi celkem úspěšně vyrovnaly, až se při přechodu z jedné fáze do druhé projeví potíže a dysfunkce. Změna je obtížná a není snadné změnit nebo opustit staré rodinné role a způsoby interakce a přijmout nové, nezaběhnuté. „Syndrom prázdného hnízda“ je jednou z takových fází.

Rodina J. měla čtyři dospívající děti, z nichž nejmladšímu bylo 16 a nejstaršímu 20 let. Všechny děti žily společně s rodiči a měly zakázáno chodit na schůzky. Když si společně někdy vyšli ven, navštívili všichni „jako jedna rodina“ nějaký nekontraverzní film. Rodina byla předvolána poté, kdy nejstarší z dětí několikrát uteklo z domova. Vyšlo najevo, že oba rodiče – i když tvrdili, že chtějí, aby děti dospěly a osamostatnily se – se obávali toho, že zůstanou sami, pouze jeden s druhým. Této možnosti se děsili a měli strach, že je to nebude uspokojovat.

Každá rodina má do určité míry potíže se zvládnutím očekávatelných fází rodinného cyklu i neočekávaných životních změn – a tím více to platí pro narušené rodiny. A může pomoci, když poradce nebude při hodnocení rodiny směřovat očekávatelné fáze s neočekávatelnými změnami.

Dosud byla převážně řeč o očekávatelných fázích vývoje rodiny. Více potíží je však možné zjistit, jestliže dojde k traumatickým, excesivním a mimořádným změnám v rodinném životě. Neobvyklé, nečekané události mohou ochromit schopnost rodinného systému zvládnout nastalé problémy, i když by rodina docela dobře zvládla ty vývojové změny, které je možné očekávat.

Rozbor dané fáze životního cyklu rodiny může pomoci vysvětlit načasování manželské nebo rodinné poruchy. Jiné faktory se vztahují k neschopnosti plnit rodinné úkoly, k dysfunkčním rodinným mýtům, k typu poruchy v rodinném systému i k potížím některého člena rodiny.

V následující diskusi o důležitých a častých mýtech, které mohou být příčinou potíží, jsou zařazeny mýty, které se dle zkušeností rodinných terapeutů jeví jako nejvýznamnější. Nelze očekávat, že každý bude souhlasit s hodnocením těchto mýtů tak, jak jsou následně uvedeny. Spíše si má každý poradce vypracovat své vlastní hodnocení uvažovaných oblastí. Neustále bychom měli mít na mysli, že je vysloveně nemožné, aby poradce neměl určité hodnoty a nepřenášel je na rodiny, s nimiž je v poradenském kontaktu. Terapeut má mít jemný cit pro ty postoje a přesvědčení, které mohou mít zhoubný vliv na funkci rodiny, a má umět vhodně s nimi zacházet.

3 Rodinné mýty

Jednotlivci i rodiny mají určité systémy přesvědčení, které determinují jejich pocity a chování. Tyto postoje, většinou přímo nevyjadřované, jsou skryty pod povrchem rodinné interakce a pomáhají utvářet celkovou linii i specifické rysy života v rodině. Tyto podpovrchové struktury byly označeny jako „rodinné mýty“. Často se ukáže, že právě mýty jsou významným kořenem rodinných potíží a rodinný terapeut si to musí uvědomit, jestliže chce porozumět chování rodiny, které by se jinak zdálo nepochopitelné.

Jednotlivé mýty nevyčerpávají variabilitu a odlišnosti lidského chování v rodinách, jedná se pouze o pokus zachytit nejvíce frekventované mýty (Glick, Kessler, 1974; Hoffmeister, 2013; Lauterbach, 2002).

„Manželství a rodina by měly být naprosto šťastné a každý jedinec by měl právem očekávat, že všechna, nebo alespoň většinu uspokojení mu poskytne existující rodinný systém, v němž žije.“

Tento romantický mýtus v některých rodinách neplatí, a je třeba objasňovat názor, že značnou část životního uspokojení můžeme nalézt mimo prostředí rodiny, a je třeba též poukazovat na to, že existuje řada modelů uspokojování, které si rodina vytváří k tomu, aby se sladily jednotlivé komponenty.

„Mýtus pospolitosti.“

Do jaké míry vede pouhé pobývání v těsné blízkosti, nebo společné vykonávání všech činností k uspokojivému životu v rodině a k individuální spokojenosti?

Budou zde asi velké rozdíly od jedné rodiny ke druhé, není zajisté možné dávat jeden model rodiny jako ideál pro všechny a za všech okolností. Každá rodina má svůj vlastní vytvořený systém vztahů, svůj rodinný kodex odlišný od ostatních.

„Manželé mají být jeden k druhému naprosto a vždy upřímní.“

V moderní době je možné do značné míry odvodit tento názor ze zážitků „skupinových setkání“, kde jsou lidé vedeni k tomu, aby bez zábran vyjadřovali své pocity (jak se zdá, zejména negativní), vychází se též z představy, že to, co je zadržováno a potlačováno, může určitým způsobem uškodit. Je však málo důkazů pro indikaci těchto postupů a ve skutečnosti by úplná a naprostá upřímnost při vyjadřování citů, v jednání i myšlení mohla způsobit přinejmenším tolik škody, jako užitku. Zkušenosti rovněž ukazují, že „upřímnost“ je možné zapojit do služeb hostility, stejně tak jako do služeb konstruktivního přístupu k řešení problémů. Mnoho lidí cítí, že skutečná interpersonální citlivost nezřídka mluví proti „naprosté upřímnosti“ a že mnohá doznání, která mohou ranit (zejména týkající se nezměnitelných skutečností), je snad lépe nevyslovit.

„Ve šťastném manželství nejsou spory a neshody; jestliže se členové rodiny mezi sebou přou, znamená to, že se nenávidí.“

Patrně je nevyhnutelné mít v rodině rozdílné názory, které nezřídka povedou k projevům otevřeného nesouhlasu. Může to vést ke sporům a debatám, avšak jsou-li konstruktivní a neosobní, je možné najít vysvětlení a řešení, aniž by tím strádala důstojnost kohokoli z rodiny. Avšak nemálo rodin se obává navzájem nesouhlasit a rozdílné názory se překrývají pseudosouhlasem. Na druhé straně jsou rodiny, kde se stále o každou maličkost dohadují, a vypadá to tak, že nejsou schopni vyřešit jakýkoli problém. Místo toho se uchylují k osobním útokům na vzájemné motivy, na věrohodnost a podobně.

„Na každou věc by měli mít manželé shodný názor a též by se měli snažit o to, aby se i svým zevnějškem podobali jeden druhému do té míry, do jaké je to jen možné.“

Domníváme se, že první část tohoto tvrzení je naprosto nemožná a druhá má jen problematickou prospěšnost. I zde pouze upřímné uznání nevyhnutelných rozdílů mezi manželskými partnery může být prvním krokem (stejně tak i uznání přínosů vyplývajících z různosti), kterého lze konstruktivně využít ve prospěch jedince i rodiny jako celku.

Je zajímavé, jak často se setkáváme s manželskými dvojicemi, které buď nemají schopnost uznat nebo poznat nevyhnutelnost rozdílů mezi dvěma partnery s ohledem na jejich dřívější zkušenosti, základní postoje, styl osobnosti apod. Místo toho se nezřídka projevuje projekce vlastních – pozitivních i negativních – osobnostních rysů do partnera a poměrně malá schopnost vidět partnera realisticky, takového, jaký skutečně je.

„Manželé by měli být tak nesobečtí, jak jen je možné a měli by se vzdát pomyšlení na své vlastní individuální potřeby.“

Je jistě možné zajít příliš daleko i v opačném směru. Zdá se však, že v tomto směru neúspěšněji fungují ta manželství, která jsou někde uprostřed mezi oběma extrémami. Jistě se však každý setkal s manželstvím, kde jedinec se bez valného úspěchu pokouší předstírat,

že on sám (či ona sama) nemá žádné zvláštní potřeby a nároky a že tvoří jakéhosi satelita, nebo také nediferencovanou část rodinného systému; například jde o matku, která žije výhradně a jen pro rodinu. Domníváme se, že je dobře možné a často nutné, když v rodině – má-li úspěšně fungovat – se uznávají rozdílné pozice i uspokojování, která vyplývají z uznání jedince jako lidské bytosti, jako manželského partnera, rodiče apod.

„Jestliže v rodině něco neklape, měl by se hledat a zjistit viník.“

Většina z nás byla až příliš vychována v tomto způsobu myšlení, takže v dobách nespokojenosti automaticky uvažujeme buď o vině vlastní, nebo o vině někoho jiného. Když to může být někdy i užitečné, a to bývá obvykle, jde v mnoha případech o sebeobrannou a neautonomní tendenci. Snad je možné říci, že pouhá schopnost vyšetřit a stanovit vinu souvisí s perverzním uspokojováním a prospěchem. Alternativní hledisko, užitečné zejména při neuspokojivých rodinných interakcích, zní takto: jestliže něco neklape, je třeba hledat souvislosti s interakčními vlastnostmi celého systému a problém je třeba řešit relativně neosobním, neobviňujícím způsobem, takový přístup umožňuje vhodněji a uspokojivěji problémy řešit. V jiných typech rodinných situací, kde se nadměrně zdůrazňuje vina, je nutné v první řadě přimět každého člena rodiny k tomu, aby zjistil, jaký má on sám podíl na tom, co se stalo; jakou roli on sám při tom sehrál a čím by každý individuálně mohl přispět k dosažení uspokojivějších výsledků. Někdy při tom používáme analogie o dvou kusech skládky, které do sebe dobře zapadají. Kterému z obou kusů máme dávat vinu!?

„Když se něco nedaří, často pomůže, věnuje-li se většina času odhalování jak dřívějších, tak i současných případů vzájemného ubližování!“

Argumenty, které zahrnují nekonečné reminiscence minulých zklamání a potíží, mohou poskytovat dočasnou úlevu tím, že umožní ventilaci, což však často vede ke zbytečné eskalaci diskuzí typu: „A můžeš na tohle vůbec něco říct!? - nehledě k tomu, že situace se spíše zhoršuje

než zlepšuje, odvádí se pozornost od jakékoli snahy konstruktivně problémy řešit a navíc se plýtvá časem i emoční energií. Jedním z prvních úkolů rodinného terapeuta bývá převzít roli jakéhosi „dopravního strážníka“ a zastavit tyto neproduktivní úhybové manévry v rodině. Mělo by se při tom uvážít, že ničím nelze změnit to, co se stalo v minulosti, a pouhý pláč nad rozlitym mlékem jen zřídka přinese něco dobrého, pokud ovšem nedojde k hlubšímu pochopení současných problémů a k pokusům změnit ty způsoby chování, které neuspokojují.

„V manželské debatě má vždy jeden pravdu a ten druhý se mylí; a cílem vzájemných potyček je to, aby každý získal co nejvíce bodů.“

Samozřejmě je tomu právě naopak. Vyhraje-li spor jeden z manželů, obvykle tím ztrácí manželství. Uvedený způsob soutěžení v manželských vztazích obvykle nepřispívá k takovému druhu kooperace, kde každý partner nezískává body a kde na zisk jsou zaměřeni oba i samo manželství.

„Dobré sexuální soužití nevyhnutelně vede k celkově dobrému manželství.“

Každý známe případy dvou jedinců, kteří uzavřeli sňatek v důsledku sexuálního poblouznění. A když se po líbáčkách probudí, zjistí, že v jiném, než sexuálním ohledu se k sobě velmi málo hodí – přinejmenším si musí vyjasnit mnoho problémů, o nichž se jim v době sňatku sotva snilo. Dobrý sexuální vztah je jistě téměř významnou komponentou uspokojivého manželství, avšak nevylučuje potíže v jiných oblastech soužití.

„Jestliže je manželství uspokojivé v jiných ohledech, sexuální oblast se více méně postará sama o sebe.“

Dnes již klasické výzkumy sexuálních terapeutů, jako jsou Masters a Johnsonová, i zkušenosti rodinných terapeutů jasně ukazují, že sexuální vztah vyžaduje zvláštní pozornost sám o sobě a nelze jej automaticky považovat za samozřejmý důsledek jiných, dobře fungujících manželských vztahů. Jak se zdá, potíže v sexuální oblasti vedou i k potížím v jiných

manželských vztazích. Manželské dvojici je možné indikovat specifickou sexuální terapii, po jejímž ukončení mohou vymizet i ostatní výrazné potíže sekundárního rázu.

„Mezi manželi neustále roste porozumění nonverbální komunikaci, takže je malá nebo žádná potřeba verbální výměny názorů.“

Toto tvrzení snad může platit pro fungující, neproblémové rodiny, avšak často je naprosto falešné v rodinách s potížemi. Až příliš často manželé i jiní členové rodiny předpokládají, že to, co řekli nebo dali najevo neverbálními prostředky, bylo druhou osobou jasně pochopeno; a také předpokládají, že dokážou číst myšlenky, pochopit výraz tváře či dvojznačnost verbálního sdělování. Jsou-li při terapii vyzváni, aby si prodebatovali některé z uvedených předpokladů, bývají často šokováni vlastní chybnou percepcí a mylnou interpretací.

„V manželském systému není pozitivní zpětná vazba tak důležitá, jako negativní zpětná vazba.“

Zdá se, že mnoho manželských párů považuje za samozřejmé ty aspekty vzájemného vztahu, které fungují dobře k oboustrannému uspokojení, a jak se zdá, mnozí, co si odvykli reagovat na partnera, když udělá něco, co druhého potěší, méně často však neváhají komentovat to, co způsobilo bolest nebo zklamání. Pozitivní posilování žádoucího chování obvykle napomáhá jeho častějšímu výskytu a bývá daleko efektivnější technikou učení než negativní zpětná vazba a trest. Absence pozitivní vazby je mimochodem téměř nejčastějším frekventovaným problémem v partnerských vztazích, které zaznívají v poradnách.

„A pak spolu žili šťastně až do smrti... ke šťastnému manželství se dospěje spontánně a nevyžaduje to žádného úsilí.“

Toto je další zklamání romantické ideje manželství jako určitého typu blaženého, snového stavu, který nemá žádný vztah k jiným typům lidské interakce. Smutnou, avšak realistickou pravdou je, že k manželství patří každodenní interakce zúčastněných osob, neustálé vyjednávání, komu-

nikace, řešení problémů apod. Některé studie ukazují, že dysfunkční rodiny věnují pouze několik málo minut týdně společnému rozhovoru o tom, co má význam pro rodinnou interakci. Vypadá to, jako by bylo nevhodné trávit čas zjišťováním a sdělováním toho, co se v manželství děje, naproti tomu se považuje za naprosto vhodné provádět takováto šetření v továrně. Mají snad manželé příliš málo zkušeností s vhodnými technikami? Stojí snad v cestě příliš mnoho negativních pocitů? Nebo manželé nebyli nikdy vedeni k tomu, aby jim bylo dovoleno takto jednat?

„Každý z manželů může (a často by měl) být formován a přemodelován do takové podoby, jakou vyžaduje partner.“

V mnoha manželstvích se často zbytečně mnoho času a energie vynakládá na vzájemné úsilí zformovat partnera do žádoucí podoby. Zpravidla se tak děje bez pochopení, nebo jen s nepatrným pochopením toho, že základní rysy osobnosti, které již jednou byly pevně vytvořeny, nelze snadno modifikovat a tím méně od základu změnit. Úsilí vynakládané v tomto směru zpravidla vede k frustraci, zlobě a deziluzi. Určité povahové rysy je snad možné modulovat nebo dokonce nově usměrnit a partneři se mohou stát citlivější na vzájemné reakce. Avšak manželství jako „reformní hnutí“ (které může uspokojivě fungovat jen tak dlouho, jak jsou partneři ochotni hrát požadovanou roli) může vést k nicotnému argumentování a hádkám o osobních vlastnostech, k nedostatku kooperace. Bylo by snad prospěšnější, kdyby se každý partner podíval sám na sebe, zhodnotil vlastní povahové rysy i svou percepci charakterových rysů partnera, svou citlivost vůči jeho reakcím a pochopil, jak on sám se může zlepšit – a to vše dříve, než se rozhodne, jak se má změnit jeho partner.

„Vyrovnané manželství je takové, v němž nejsou žádné problémy.“

Je pro nás nepochopitelné, že by v jakémkoli živoucím, dynamickém systému mohla po jakékoli časové období existovat „zmrazená“ situace. Vše, co víme o rodině jakožto o živém, měnícím se, rostoucím a vyvíjejícím se systému, jasně svědčí o tom, že být na živu znamená

vystavovat se neustálým změnám. Ty systémy, které se snaží zůstat v jakési neměnné podobě, se dříve či později ocitnou stranou současných potřeb a vývoje. Na druhé straně systémy mají tendenci k dynamické rovnováze, v níž se určité vzorky a interakce občas opakují a dávají tak pocit kontinuity a stability, zatímco celý systém jde současně a nevyhnutelně vpřed.

„Každý přece ví, jak mají vypadat správný manžel a manželka!“

Pokud to vůbec kdy bylo pravdivé, určitě to platí daleko méně v současné společnosti. Jsme neustále bombardováni měnícími se a vskutku konfliktními sděleními o tom, jaká by měla být role manžela a manželky a názory na toto téma se čím dál méně shodují (gender problematika). V této oblasti panuje rostoucí zmatek, což však také poskytuje příležitost k daleko většímu rozvoji skutečných potenciálů každého z partnerů i manželství jako celku.

„Když manželství dobře nefunguje, jeho záchranou je mít děti.“

Zatímco příchod dětí často může dočasně vzbudit u manželů pocit, že poněkud stoupli v ceně, a dát jim novou rodičovskou roli, nezjistilo se, že by děti byly tmelem, který udrží pohromadě špatné manželství. Místo toho často dojde k tomu, že se děti stanou obětí manželského konfliktu. Ať je manželství jakkoli špatné, má se udržet v zájmu dětí. O uvedeném názoru by se jistě dalo diskutovat, ne-li i z jiných důvodů, tedy už proto, že vůbec nemusí být pravda, že dětem se lépe daří v nešťastném manželství než u poměrně spokojeného rozvedeného rodiče. Jestliže manželé zůstanou spolu, může se stát, že děti musí snášet vzájemné útoky a projevy odporu, který k sobě partneři cítí, a navíc pocit rodičů, že se „obětovali“ pro blaho svých dětí.

„Jestliže to v manželství neklape, situaci vyřeší mimomanželský poměr nebo rozvod a nový sňatek.“

Jde o častý pokus vyřešit neshody rozvodem a následným novým manželstvím s nadějí, že se vyřeší problémy, ev. nalézt si milenku/milence

s tím, že se ztlumí konflikty ve vztahu. Jde pouze o oddálení problémů, nikoliv vyřešení.

4 Orientační seznam kontraindikací sanace dysfunkční rodiny

A. Rodina je v procesu rozpadu.

Pokud rodina směřuje k zániku, například je-li v řízení rozvodové jednání, je nepravděpodobné, že by sanace rodiny měla úspěch. Je to proto, že jedním ze základních předpokladů úspěšné sanace rodiny je to, že rodina chce být pohromadě a členové rodiny jsou emočně spojeni jeden s druhým. Jestliže se o sebe nezajímají, sanace selže. Toto je ovšem nutno oddiferencovat například od takového typu poradenství, kde navzdory probíhajícímu rozpadu poradenský proces pokračuje s cílem pokusit se o to, aby rozvod/rozchod byl co nejméně bolestný pro všechny členy rodiny. Začínající poradce bývá často příliš pesimistický, nebo naopak příliš optimistický, pokud jde o změny, jež mohou v rodině nastat. Mnoho rodin se začíná zúčastňovat sanace rodiny tím, že zdůrazňují ty nejhorší stránky soužití a poradce může první rozhovor zvládat, jako by šlo o podstatně složitou situaci. Obecná zkušenost ale říká, že teprve postupně se začínají vynořovat aktiva a klady rodiny, která mohla být zpočátku poradcem přehlédnuta. Už samotný fakt, že projevila rodina zájem o sanaci, může znamenat, že opravdu hledají pomoc ve svých potížích. Pokud jsou ale partneři rozhodnutí rozejít se, měli by raději navštívit advokáta. Je ale užitečné se pokusit ujasnit skutečnost, že každý z rodiny je zranitelný a že zápasil o to, aby si našel cestu, jak ulehčit bolesti a zklamání (Lippmann, 1990). Platí, že rozvod je posledním způsobem řešení partnerského konfliktu.

B. Nedostupnost některého člena rodiny

Pokud je jeden člen rodiny nedostupný (tj. pracuje či je dočasně tře-

ba 200 km daleko), je málo pravděpodobné, že sanace rodiny bude úspěšná. Rezistence rodiny vůči změně je více rozhodujícím faktorem než vzdálenost, finance, pracovní doba a podobně. Je ale na základě zkušenosti zapotřebí nahlédnout, že vysoce užitečnou pomoc lze rodině poskytnout i tehdy, jde-li o rodinu neúplnou.

C. V rodině je jeden člen s tak výraznými psychopatologickými projevy, že by to bránilo terapeuticky pracovat.

Například jeden člen rodiny může mít projevy chronického sociopatického chování, lhaní, krádeže apod. Pokud se to stane ale u dítěte a pokud vyjde najevo, že jde o symptomatickou odpověď na rodinnou situaci, pak je sanace rodiny indikována.

D. Rodiny, kde si všichni lžou.

Existují rodiny, kde celý způsob života je orientován na vědomé lhaní. U takových rodin je sanace dysfunkční rodiny mimořádně obtížná, nikoliv však nemožná.

E. Rodiny, kde symptomy, které je třeba změnit, jsou důsledkem organického onemocnění jednoho člena rodiny.

Například žádný poradenský krok v případě, že u jednoho člena rodiny bylo diagnostikováno nádorové onemocnění (mozkové), nezmění průběh nádorového onemocnění, může ale být změněna reakce rodiny na symptomy.

F. Rodiny, kde předpokládaný problém nemá žádné emoční nebo behaviorální konsekvence.

Jde o rodiny, které čas od času chtějí rozpitvávat svou minulost tehdy,

když neprobíhá žádná krize. Dělají to proto, aby označily viníka dřívějších rodinných neúspěchů a zklamání. Praxe ukazuje, že v takových případech je terapie neúčinná.

G. Rodiny, kde rizika (nebo možné konsekvence) terapie jsou větší než užitek.

Ačkoliv je zde sanace dysfunkční rodiny problematická a výsledky nejisté, má naději na úspěch, jestliže poradce zásadně respektuje nerovný rámec partnerských vztahů a usiluje restaurovat takové ekvilibrium, jaké existovalo před vypuknutím krize.

H. Rodiny, kde člen rodiny je závislý na alkoholu, drogách apod.

Sanace takové rodiny zřejmě nebude úspěšná, pokud se léčením jiného typu neovlivní fyzická závislost na droze. Může však pomoci v prvních stádiích, než se rozvine fixovaná závislost, a později pomoci členům rodiny pochopit situaci a vyvarovat se neúčinných intervencí a chybných reakcí. Při abusu drog jako například marihuana, kde nebyla zjištěna fyzická závislost, může rodinná terapie sehrát důležitější roli.

Ch. Existence důležitých a významných rodinných tajemství

Jde o osobní, párová či sdílená tajemství, která by neměla být vynesena na povrch a která rodině brání konstruktivně terapeuticky pracovat, například jasná homosexualita jednoho z manželů apod. Ovšem na druhé straně odhalené tajemství může vést k významným změnám v rodinném systému.

I. Neflexibilní kulturní, náboženské či ekonomické předsudky

Předsudky vůči jakémukoliv druhu vnější intervence do rodinného systému mohou činit smysluplnou sanaci dysfunkční rodiny obtížnou, ne-li nemožnou. V takovém případě je možné otevřít jiné alternativy, jako je spolupráce s jinou institucí, přičemž poradce může působit jako konzultant.

J. Dosazitelnost a vhodný typ poradce jsou rovněž důležité.

Rodiny, k nimž má poradce určitý emoční vztah, příbuzenské propojení, přátelské či milenecké vazby, by měly být rovněž kontraindikovány.

5 Rozvoj rodinné dysfunkce

Manželské a rodinné systémy, stejně jako jedinci, mají své způsoby, jak se vyrovnat se zátěží. V období výskytu potíží bude zpravidla první způsob obrany v tom, že u rodiny dojde k evokaci, evokaci, posílení a zdůraznění charakteristických mechanismů adaptace, jakých se v manželství /partnersství používalo v minulosti (Cierpka, 1996; Textor, 1985; Witter, 1986). Proto jednou z hlavních zásad praktiků rodinné sanace je, že toho člena rodiny, u něhož se objevily symptomy, je možno s užitkem považovat za iniciátora rozsáhlejší poruchy celého rodinného systému. Lze uvést orientační důvody, proč se symptomy projeví spíše u jednoho než u druhého člena rodiny.

A. Individuální citlivost

To znamená genetická predispozice, například u jedince, který se narodil s mozkovým poškozením, se pravděpodobně při rodinném stresu objeví symptomy. Nebo u flegmatictějších dětí je větší tendence k tomu, aby se projevilo duševní onemocnění, zatímco děti, které projevují větší zvědavost, mají spíše tendenci k delikventnímu chování.

B. Situace v rodině v době narození dítěte

Například rodič, jemuž jeden z rodičů zemřel v období narození dítěte, může použít novorozence k tomu, aby se vyrovnal s vlastními city vůči zemřelému rodiči.

C. Somatické onemocnění dítěte

Na dítěti, které je nemocné, se mohou vždy v době akutního záchvatu promítat rodinné problémy.

D. Provokující faktor z externí rodiny

Nehody nebo smrt, které se nějakým způsobem dotýkají více jednoho dítěte než druhého (například nejstarší dcery, která byla u babičky v den, kdy tato dostala srdeční záchvat), mohou z jednoho člena učinit ohnisko problémů rodiny.

E. Pohlaví dítěte

Pohlaví dítěte může být pro jednoho z rodičů zdrojem potíží. Například má-li otec pocit, že se nemůže vyrovnat jiným mužům, mohou se u jeho syna objevit určité symptomy.

F. Pořadí v narození sourozenců

Nejstarší dítě může být do značné míry přetíženo „rodičovskými povinnostmi“, zatímco nejmladší je nezřídka považováno za malé dítě a udržováno v závislosti.

G. Rodinný mýtus pojící se k určitému jedinci

Určití členové rodiny jsou v rodině označováni jako bystří, líní, hezcí, nebo hloupí apod. Křestní jména a přezdívký dětí tyto mýty odkrývají. Děti jsou někdy pojmenovány po prarodičích, nebo jiných lidech, kteří hráli významnou roli v minulosti rodičů a jsou pak nositeli mýtů pojících se k této osobě. Dívky tak někdy dostávají jména obojího rodu (například Vlasta, Jindra apod.) čímž se projevuje nespokojenost rodičů s tím, že mají děvče. Opak se vyskytuje u chlapců, někdy jsou daná jména velmi nevhodná k pohlaví dítěte.

Člen rodiny, u něhož se symptomy projevují, může být „obětním beránkem“ na kterého byly přeneseny rodinné potíže, nebo to může být psychicky nebo konstitučně nejslabší, nejmladší nebo nejcitlivější člen rodiny, neschopný vyrovnat se s jiným způsobem s celkovou rodinnou poruchou. Tento identifikovaný jedinec může být právě člen rodiny, který je nejvíce zapojen do procesu změny v rodině, nebo má na ni největší zájem. Příkladem je dospívající, který se chce nějak „zachránit“ rodiče, kterým se nežije dobře. Začne krást, je dopaden a celá rodina je pak volána na pomoc.

6 Otázky pro potenciál rozvodu nebo rozchodu

- A. O rozvodu/rozchodu vážně uvažuje, když není s partnerem/partnerkou bezprostředně po hádce.
- B. Již vyhledal právníka, má napsanou žádost – řešení majetku.
- C. Jeden z partnerů má dlouhodobý mimomanželský/ mimopartnerský vztah s partnerem, který je již rozvedený, ovdovělý (rozvedená, aktuálně osamocená, ovdovělá).
- D. Dlouhodobá absence sexuálního styku. Dá se obtížně zjišťovat, věřit se může, pokud to tvrdí oba shodně.
- E. Jeden či druhý má již jasné porozvodové/porozchodové plány a představy (kam půjde, kde bude bydlet apod.).

- F. Inzerce rozkolu na venek (informuje rodiče své i partnera/ partnerky, že se hodlají rozvést – rozejít).
- G. Skutečná míra oddělení partnerů v instrumentálních a výchovných oblastech. Oba rodiče jdou s dítětem zvlášť, a ne jako rodiče, o školu se zajímá zvlášť otec a matka apod.)

7 Závěr

Rodiny s jedním nebo více členy projevujícími se patologicky (ve smyslu tradiční diagnostiky) jsou regulovány právě transakcemi, specifickými pro tento určitý druh patologie. Komunikace (tj. chování) v rodině je zaměřena k zachování daných pravidel, a tedy k zachování patologických transakcí. Uznáme-li symptomy člena rodiny za součást transakcí specifických pro daný systém, dojdeme k závěru, že chceme-li ovlivnit symptomy, musíme se pokusit změnit pravidla rodinného systému. Podaří-li se najít a změnit základní pravidlo rodinného fungování, pak se zpravidla daří změnit patologické chování.

Použité zdroje:

CIERPKA, Manfred, ed. *Handbuch der Familiendiagnostik*. Berlin-Heidelberg-New York-Tokio: Springer, 1996, 522 S. ISBN 978-3-540-59371-3

GLICK, Ira D., KESSLER, David R. *Family and Marital Therapy*. New York: Grune & Stratton, 1974, 380 p. ISBN 978-0-80891-232-3

HANTEL-QUITMANN, Wolfgang. *Klinische Familienpsychologie: Familien verstehen und helfen*. Stuttgart: Klett-Cotta, 2015, 311 S. ISBN 978-3-608-94727-4

HOFFMEISTER, Dieter. *Mythos Familie: Zur soziologischen Theorie familialen Wandels*. Springer-Verlag, 2013. 408 S. ISBN 978-3-663-10858-0

KUČÍREK, Jiří. Sociální systém rodina: geneze patologie. In RASZKOVÁ, T. (ed.). *Acta sociopathologica* I. Hradec Králové: Gaudeamus, 2014, s. 88-111. ISBN 978-80-7435-420-5

LAUTERBACH, Wolfgang. Dieter Hoffmeister, Mythos Familie. Zur soziologischen Theorie familialen Wandels. *SOZIOLOGISCHE REVUE*, 25(3), 2002, S. 277-280. ISSN 0343-4109

LIPPMANN, Eric D. Entwicklung der Familientherapie. In: *Drogenabhängigkeit: Familientherapie und Prävention*. Berlin, Heidelberg: Springer, 1990, S. 27-37. ISBN 978-3-540-52582-0

TEXTOR, Martin R. Pathologie der Familie. In: *Integrative Familientherapie*. Berlin-Heidelberg: Springer, 1985, S. 95-145. ISBN 978-3-540-15632-1

WITTER, Hermann, MÜLLER, Christian (eds.) *Lexikon der Psychiatrie*. Berlin-Heidelberg: Springer-Verlag, 1986, 764 S. ISBN 978-3-642-87356-0

Autor:

PhDr. Jiří Kučírek, Ph.D.

Ústav sociálních studií

Pedagogická fakulta Univerzity Hradec Králové

jiri.kucirek@uhk.cz

KRIZOVĚ INTERVENČNÍ MINIMUM O PROBLEMATICE TÝRANÉHO, ZNEUŽÍVANÉHO A ZANEDBÁVANÉHO DÍTĚTE

Jaroslava Hanušová

Anotace

Problematika týraného, zneužívaného a zanedbávaného dítěte představuje v současné době v péči o dítě jeden z nejzávažnějších problémů, a to jak, po stránce kvantitativní, tak kvalitativní. V článku čtenář/ka nalezne vedle objasnění základních pojmů, též možné fyzické znaky a znaky v chování, které mohou upozornit na možnost, že je dítě týráno, zneužíváno či zanedbáváno. Autorka si uvědomuje, že se pedagogický pracovník často dostává do nelehké situace, a proto v článku navrhla základní doporučení pro komunikaci s dítětem, včetně institucí, kam se obrátit v případě ochrany dětí.

Klíčová slova: týrané, zneužívané a zanedbávané dítě; syndrom CAN;

1 Úvod

Je to již více než dvacet sedm let, co Česká republika ratifikovala Úmluvu o právech dítěte. Od té doby bylo učiněno v České republice mnoho

na ochranu dětí, např. došlo k opakovaným novelám zákona o sociálně-právní ochraně dětí, rekonstrukci občanského práva. V roce 2013 ČR ratifikovala Opční protokol k Úmluvě o právech dítěte týkající se prodeje dětí, dětské prostituce a dětské pornografie, který mimo jiné stanovuje povinnost zajistit náležitou odbornou přípravu osob, které pracují s dětskými oběťmi trestných činů, a klade důraz především na osvětu prováděnou všemi vhodnými prostředky, vzděláváním a odbornou přípravou. Tento dokument měl jistě vliv i na poslední novelu zákona o sociálně-právní ochraně dětí, která multidisciplinární spolupráci upravlá v podobě případových konferencí a tvorbě individuálního plánu ochrany dítěte. Na druhou stranu je důležité napsat, že je dlouhodobě Česká republika kritizována ohledně toho, že ochrana dětí nespadá pod jeden resort státní správy. Pro dobré fungování celého systému ochrany dětí spolu musí komunikovat a optimálně spolupracovat Ministerstvo práce a sociálních věcí (MPSV), Ministerstvo školství, mládeže a tělovýchovy (MŠMT), Ministerstvo zdravotnictví (MZ), Ministerstvo vnitra (MV) a Ministerstvo zahraničních věcí (MZV). V roce 2016 v ČR vstoupil v platnost i další Opční protokol k Úmluvě o právech dítěte, kterým se zavádí postup předkládání oznámení. Protokol vytváří nový mechanismus zasílání stížností, který umožní upozornit na konkrétní případy porušování Úmluvy nebo některého z opčních protokolů. Česká vláda přijala i Národní akční plán pro transformaci a sjednocení systému péče o ohrožené děti, v rámci kterého ukládá orgánům podílejícím se na ochraně dětí, využívat multidisciplinární spolupráci. Součástí nových opatření je vytvoření systému vzájemného vyrozumění a také registru ohrožených dětí v České republice.

2 Syndrom týraného, zneužívaného a zanedbávaného dítěte

Do oblasti ochrany dětí jistě náleží ochrana před syndromem týraného, zneužívaného a zanedbávaného dítěte (syndromem CAN – Child Abu-

se and Neglect). V České republice, stejně jako v jiných civilizovaných zemích, je syndromu týraného, zneužívaného a zanedbávaného dítěte výsledkem převážně úmyslného ubližování dítěti působeného nejčastěji jeho nejbližšími, tedy rodiči (pečovateli, vychovateli). Nejedná se jenom o jednostranný akt ze strany pachatele, ale o zvláštní interakci všech zúčastněných osob. Do syndromu CAN lze zařadit nejen nepéči či negativní působení na dítě, ale i přehnanou péči (Dunovský, 1998; Dunovský, 2005; Hanušová, 2006a; Hanušová, 2009; Hanušová, 2015c; Hanušová, 2016a; Hanušová, 2016b).

Týrání

Týrání lze rozdělit na tělesné a psychické. Může být aktivní či pasivní povahy. Do *tělesného týrání* lze zahrnout např. nepřiměřené bití rukou (pohlavky, facky) či různými nástroji (vařečkou, řemenem); kopání do dítěte; popáleniny či opaření horkou vodou; bodné rány; vytrhávání vlasů, nepřiměřené tahání za ušní boltce; odmrštění, odhození dítěte; škracení, dušení; svazování, připoutání; silné třesení, zejména s malým dítětem (tzv. Shaken Baby Syndrom); odnímání spánku, potravy. *Psychické (citové) týrání* se postupně začíná nahrazovat pojmem „špatné psychické zacházení s dítětem“. Podle Americké odborné společnosti pro týrané a zneužívané děti (APCAS) můžeme špatné psychické zacházení s dítětem rozdělit do šesti kategorií: ústrky, přehlížení a odmítání; terorizování; izolování; využívání a kažení; odmítání citové odezvy = ignorování; zanedbávání a nezáměr o duševní či tělesné zdraví dítěte a jeho výchovu a vzdělávání (Dunovský, 1995; Hanušová, 2009; Hanušová, 2014a; Hanušová, 2015a; Hanušová, 2016b; Pemová, 2016; Ryšánková, 2004).

Příklad z praxe – Lenka

Na krizovou linku v pátek odpoledne zavolala desetiletá Lenka, která se trápí kvůli tomu, že její otec pije. Otec začal pít až po smrti matky. Matka

zemřela nešťastnou náhodou, když Lence bylo 6 let. Otec Lenku často obviňuje ze smrti své manželky. Stalo se to tak, že matku srazilo auto, když byly s Lenkou venku, Lence se naštěstí nic nestalo. První 2 roky po smrti matky se otec docela snažil, i když už tehdy Lence často vyčítal, že za smrt matky může. Chodil opilý tak jednou týdně. Někdy Lence dával nepřiměřené tělesné tresty, např. musela 3 hodiny klečct na studené dlažbě za to, že zapoměla utřít prach apod. Nesměla chodit ven bez jeho dovolení. V poslední době se však situace daleko zhoršila. Otec chodí denně do hospody, přišel o práci, a dokonce již Lenku několikrát surově napadl. Před několika dny ji otec tak zbil, že musela zůstat týden doma, nechodila do školy, protože měla na těle plno modřin a drobných záděr. Lenka by ráda bydlela u babičky, ale k té nesmí. Babička k nim na návštěvu může chodit pouze o svátcích, jako jsou např. Velikonoce, Vánoce apod. Lenka se však vždy musí chovat, jako že je vše v pořádku, že se nic neděje, že s otcem vychází. Jednou utekla k babičce, otec si pro ni přišel. Pak dostala pořádný výprask. Lenka se otce moc bojí, otec je nyní bez práce, takže má Lenku zcela pod kontrolou.

Sexuální (pohlavní) zneužívání dětí

Sexuální zneužití zahrnuje jakékoliv pohlavní dotýkání, styk či vykořisťování. Dělí se na bezdotykové (např. zahrnuje setkání s exhibicionisty; účast na nejrůznějších sexuálních aktivitách, kde nedochází k žádnému tělesnému kontaktu) a dotykové (kontaktní, kdy dochází k pohlavnímu kontaktu, včetně laskání prsou a pohlavních orgánů, pohlavnímu styku, orálnímu nebo análnímu). Další důležité dělení, zvláště s ohledem na řešení traumatu, je na intrafamiliární (sexuální zneužívání v rodině – pachatelem může být např. otec, nevlastní otec, matka, adoptivní otec, dědeček, vlastní sestra, bratr, polobratr, strýc, teta) a extrafamiliární (sexuální zneužívání mimo rodinu – tedy osobou známou dítěti či rodině, např. matčin přítel, otcova přítelkyně, jiný příbuzný, dobrý rodinný přítel, učitel, soused). Při jednorázovém zneužití

se jedná často o osobu pedofilní nebo vzácněji o osobu s mentálním postižením či velice zřídka o psychotickou (Dunovský,1999; Dunovský, 2005; Dušková, 2004; Hanušová, 2006b; Hanušová, 2008; Hanušová, 2009; Hanušová, 2014b; Hanušová, 2016a; Hanušová, 2016b; Hanušová, 2016c; Vaničková, 1995; Weiss, 2000; Weiss, 2005).

Příklad z praxe – Andrea

Na krizovou linku se kolem 22. hodiny dovolala dívka Andrea. Její první věta zněla následovně: „Chci mluvit s paní, která mi může poradit“. Dívka mluví velice rozumně, odhodlaně. Andrea přespává již třetí den na nádraží. Nechce se vrátit domů, doma jí všichni ubližují, nejvíce nevlastní otec. Otec ji pohlavně zneužívá. Tento problém již trvá několik let, ze začátku to bylo „nevinné“ – doteky, které přešly v agresivní chování. Nedávno Andrea sebrala všechnu svoji odvalu a svěřila se se svým trápením matce. Matka jí však nevěřila. Andreu obvinila, že si vše vymyslela, protože svého nevlastního otce nemá ráda a snaží se mu uškodit. Jestli se Andree do tohoto momentu zdálo, že doma má peklo, tak se mylila. Matka Andreu začala ještě více trápit. Andrea prosí konzultantku o radu, kam se obrátit, co dělat. Nechce se stále jen skrývat.

Má strach, že jí nikdo neuvěří. Konzultantka ji slovně podporuje, nabízí Andree několik možností, jak danou situaci řešit. Andrea se rozhodne, že hned zítra navštíví sociální pracovníci na orgánu sociálně-právní ochrany dětí. Dál s konzultantkou řeší problematiku bydlení. Andrea nechce jít do dětského domova. Společně hledají jiná řešení. Andrea říká, že má babičku, ale s tou se již rok neviděla. Nevlastní otec jí styk s babičkou zakázal. Neví, co teď babička dělá, zda je zdráva. Společně se domluví, že Andrea navštíví babičku a zjistí, co dělá. Po půl roce Andrea opět volá na krizovou linku a zanechává zde vzkaz s poděkováním. Tentokráte je její hlas veselý. Nevlastní otec byl obviněn z pohlavního zneužívání a je v současné době ve vazbě. Matka je stíhána za to, že tento trestný čin nepředala. Andrea nyní bydlí u své babičky a několikrát v měsíci dochází na psychoterapii.

Řešení problematiky sexuálního zneužívání dětí pozvolna otevřelo problematiku komerčního sexuálního zneužívání dětí jako nejzávažnější formy CAN. Do oblasti komerčního sexuálního zneužívání (CSEC) náleží dětská prostituce, dětská pornografie, obchodování s dětmi a sexuální turistika. Mezi jednotlivými formami existují souvislosti (Tlačilová, 2002).

Tab. 1: Odlišnost příznaků u syndromu sex. zneužívaného dítěte (CSA) a komerčního sex. zneužívání (CSEC)

CSA	CSEC
Dítě se často cítí bezmocné.	Dítě často pociťuje určitou moc.
Dítě se často nechová jako svůdce.	Dítě se často chová jako svůdce.
Dítě je často tiché, ale může být i hlučné, agresivní a má sebe-destruktivní chování. Je součástí vzdělávacího systému – často ještě navštěvuje školu, kluby apod.	Dítě často vyjadřuje svoje emoce (obvykle však ne city). Je mimo vzdělávací systém – např. nechodí do školy.
Před přáteli a vrstevníky o svém tajemství většinou mlčí.	Před přáteli a vrstevníky nemá většinou žádné tajemství.
S výjimkou pachatele všichni z okolí hovoří, že jde o nesprávnou věc.	Lidé ze společenského okruhu dítěte hovoří, že jde o dobrou a správnou věc.
Širší komunita dítě lituje a snaží se mu pomoci.	Širší komunita chování dítěte posuzuje negativně.

Zdroj: Delaneyová, 2002

Zanedbávání

Zanedbávání je pojmenování jakéhokoliv nedostatku péče, který způsobuje vážnou újmu vývoje dítěte a/nebo ohrožuje dítě. Zanedbávání je vždy nutné hodnotit dle možnosti a zdrojů rodiny nebo osoby odpovědné za výchovu dítěte, věku dítěte, závažnosti, četnosti a délce

trvání. Je nutné rozlišovat mezi chronickým a akutním zanedbáváním. Často podceňovanou formou je zanedbávání dohledu nad dítětem (Bechyňová, 2007; Bechyňová, 2020; Dunovský, 1995; Hanušová, 2006a; Hanušová, 2009; Pemová, 2016).

V zahraničí se rozlišují min. 3 stupně intenzity zanedbávání: nejmenší riziko (řešením je primární prevence, nevyžaduje intervenci OSPOD), střední riziko (ohrožení zdraví a vývoje, je nutná sociální intervence), vážné ohrožení (vážné poškození zdraví, popř. smrt dítěte, zanedbávání zdravotní péče, hrubé nutriční zanedbávání) (Bechyňová, 2020; Pemová, 2016).

Tělesné zanedbávání zahrnuje neuspokojování základních tělesných potřeb dítěte, např. neposkytování přiměřené výživy (dítě opakovaně hladoví či dostává nevhodné jídlo); oblečení (dítě není adekvátně oblékáno vzhledem k počasí, neodpovídá ani velikost oblečení); přístřeší (děti střídavě bydlí u známých osob či na ulici. Novelou zákona o sociálně právní ochraně dětí v roce 2013 bylo stanoveno, že za vážné ohrožení či narušení výchovy dítěte se nepovažují nedostatečné bytové nebo majetkové poměry (tzn., že pouze z tohoto důvodu nelze dítě odebrat z rodiny), zdravotní péče; neadekvátní dohled (dítě je samo ponecháno bez dohledu v situaci, která je vzhledem k jeho věku nepřiměřená či dochází k zanedbávání ochrany dětí před nebezpečím z okolního prostředí – pečující osoba nezajistí dostatečnou ochranu před úrazem, např. nezajistí krbová kamna) (Bechyňová, 2007; Dunovský, 1995; Hanušová, 2006a; Hanušová, 2009; Pemová, 2016).

Citové (emoční) zanedbávání je neuspokojování citových potřeb dítěte, a to, pokud se týká náklonnosti i pocitu dítěte, že někam patří (Dunovský, 1995; Hanušová, 2016b).

Zanedbávání zdravotní péče zahrnuje neúplné či zpožděné poskytnutí zdravotní péče. Důsledky mohou být například v přítomnosti neléčených vad, kazivosti chrupu, vyšším výskytu onemocnění, nedoléčení infekčních onemocnění (Dunovský, 1995; Hanušová, 2016b).

Zanedbávání výchovy a vzdělání je pojato jako neposkytnutí dítěti

možnosti, aby dosáhlo naplnění svého plného vzdělanostního potenciálu, a to např. neustálou absencí ve škole, dětskou prací v domácnosti i mimo ni. Zanedbávání vzdělání zahrnuje především tyto oblasti: dítě není vůbec zapsáno do školy či má bez závažného důvodu a přiměřené omluvy rozsáhlou absenci; dítě má rozsáhlou omluvenou absenci, ale její důvody nelze trvale legitimně uznávat. Zanedbávání školní docházky je upraveno v metodickém pokynu MŠMT (neomluvená absence <10 hodin se řeší ve škole interně s rodičem; nemluvené >10 hodin – svolání výchovné komise za přítomnosti pedagogického sboru, zákonného zástupce a orgánu sociálně právní ochrany dětí (OSPOD); >25 hodin písemné oznámení SPOD (přestupek). Velmi diskutovanou oblastí je omlouvání absence ve škole, kdy důvodem není nemoc, ale rodinné povinnosti (např. hlídání mladšího sourozence, práce) (Bechyňová, 2007; Bechyňová, 2020; Dunovský, 1995; Hanušová, 2006a; Hanušová, 2016b; Pemová, 2016).

Příklad z praxe – Olga

Ve 23 hodin se dovolala na krizovou linku Olga. Chvějícím hlasem se svěřuje, že se jí spolužáci smějí kvůli tomu, jak chodí oblékaná, říkají jí „hadráčko a čarodějnice“. Matka Olgu obléká do samých starých, potrhaných věcí. V zimě ji dokonce nekoupila ani zimní obuv, chodila celou zimu v teniskách. Když Olga dostane hezké oblečení například od babičky, tak jí ho matka hned zabaví. Nosí ho sama. Všechny peníze matka používá jen na svůj vzhled, chodí krásně oblékaná, každý týden ke kadeřníkovi apod. Někdy Olga nemá ani co k jídlu, matka drží diety anebo chodí na večere do drahých restaurací, kam Olgu nebere. Matka Olze často říká, že špinavé, roztrhané oblečení je pro ni dobré.

Zvláštní formy syndromu CAN

Systémové týrání (druhotné ponižování) je způsobeno systémem, který byl založen pro pomoc a ochranu dětí a jejich rodin.

Příklady takového týrání jsou:

- trauma způsobené dítěti necitlivými či zbytečnými lékařskými prohlídkami,
- úzkost způsobená dítěti v rámci jeho kontaktu se soudním systémem (např. protahováním slyšení, ...),
- dítěti je upřeno právo na informace,
- je mu upřeno právo být slyšeno,
- dítě je neprávem odděleno od svých rodičů,
- didaktopatogenní působení školy (Dunovský, 1998; Dunovský, 2005; Hanušová, 2009; Hanušová, 2016a; Hanušová, 2016b).

Nelze však opomenout **sekundární viktimizaci**, tedy druhotné vystavení dítěte nadbytečné zátěži v průběhu řešení již rozvinutého syndromu CAN. Například v trestním řízení může k sekundární viktimizaci docházet při nevhodném vedení výslechu, jestliže je oběť vyšetřovatelem obviňována, zesměšňována apod. U sexuálních deliktů, především znásilnění a pohlavního zneužívání se při některých extrémních postupech obhajoby může stát, že jsou vyhledávány doklady o nevhodném chování a životním stylu oběti, o jejích minulých mravních prohřešcích, psychiatrických léčeních či aktuální duševní poruše apod. To umožňuje alespoň částečně přesun viny z pachatele na oběť (Dunovský, 1995; Dunovský, 2005; Hanušová, 2006; Hanušová, 2009; Hanušová, 2016b).

V ČR je rozšířen i **Münchhausenův syndrom by proxy** (v zastoupení). Často se též používá označení „syndrom *barona* Prášila“, či fiktivní – předstíraná porucha v zastoupení (by proxy). Tento syndrom však vždy obsahuje hlubší motivaci, ať již jde o vyrábění příznaků nemoci

vlastní či u druhého člověka (tj. v zastoupení – „by proxy“). Rodiče (matka) návrhy invazivních zákroků vítají nebo se jich sami i přímo dožadují. Publikován byl např. případ, kdy matka své dvouleté dítě i více než třikrát denně nejprve dusila a pak sama resuscitovala. Matka pak přivedla dítě k lékaři a dramaticky líčila jeho potíže, žádala léčení, přičemž pozměňovala či kontaminovala odebrané vzorky moči, ale měnila i dávkování a druh podávaných léků ap. V přítomnosti lékařů se tyto matky většinou chovají k dítěti citlivě a vřele, předvádějí hluboký vztah, ale jak ukazují záznamy skrytého videa pořizované během hospitalizace, v nepřítomnosti druhých lidí dítě ignorují nebo k němu jsou až kruté. Dnes, kdy s malým dítětem bývá do nemocnice většinou přijímána i matka, existuje zvýšená možnost, že tyto praktiky pokračují i v průběhu hospitalizace. Někteří autoři pokládají vžitý termín Münchhausenův syndrom v zastoupení za poněkud omezující, protože označení upozorňuje na problém především lékaře, ale ve skutečnosti vede k podcenění v jiných oblastech péče o dítě (např. sociální, psychologické apod.). Dávají proto přednost termínu „*syndrom navození nemoci*“ (*illness induction*). Složený tým medicínsko-psychologický dospěl k názoru, že jde o způsobování zdravotních obtíží dítěte, které pro rodiče (matky) většinou představuje způsob řešení závažných osobních nebo manželských obtíží (Dunovský, 1995; Dušková, 2004; Hanušová, 2009; Pemová, 2016).

Rizikové faktory týkající se syndromu CSA (popř. syndromu CAN)

Rizikové faktory nacházíme většinou současně jak na straně rodičů, tak i na straně dítěte samotného.

Rizikové faktory na straně rodiče:

Do rizikové skupiny patří rodiče, kteří byli sami v dětství deprivováni, týráni či zneužíváni. Tendence k intergeneračnímu přenosu je značná,

nepostihuje však nutně všechny. Mnohé z dříve týraných dětí se mohou stát i velmi dobrými rodiči, zejména pokud se jim podaří v pozdějších letech navázat kvalitní sociální vztahy. Mezi rizikové bývají dále zahrnovány svobodné nebo velmi mladé matky, rodiče osobnostně nezralí s nedostatkem interakčních dovedností (Dunovský, 1995; Hanušová, 2006a; Hanušová, 2008; Hanušová, 2009; Hanušová, 2015b; Hanušová, 2016b; Trojan, 1997; Vaníčková, 1995; Weiss, 2000; Weiss, 2005).

Rizikové faktory na straně dítěte:

Více jsou ohroženy děti postižené (ať již jde o postižení mentální, tělesné či smyslové nebo jiný typ organického postižení CNS), které bývají pro rodiče méně srozumitelné, a děti s odlišnou reaktivitou v útlém věku – děti dráždivé, plačtivé, úzkostné, ale i děti pasivní, málo reaktivní (Dunovský, 1995; Hanušová, 2006b; Hanušová, 2008; Hanušová, 2009; Hanušová, 2015b; Hanušová, 2016b; Trojan, 1997; Vaníčková, 1995; Weiss, 2000; Weiss, 2005).

Faktory na straně prostředí:

Negativní vliv individuálních charakteristik rodičů i dítěte bývá potencionován nepříznivými vlivy prostředí, např. diskriminací, segregací dětí a jejich rodin (Dunovský, 1995; Hanušová, 2006b; Hanušová, 2008; Hanušová, 2009; Hanušová, 2015b; Hanušová, 2016b; Trojan, 1997; Vaníčková, 1995; Weiss, 2000; Weiss, 2005).

Projevy syndromu CAN

Pro zjištění, zda je dítě týráno, zneužíváno či zanedbáváno, je vhodné zaměřit se na dvě oblasti: fyzické znaky a znaky v chování. Dlouhodobá znalost dítěte bude cennou pomůckou při rozhodování, zda lze změnu v jeho chování či fyzickém stavu považovat za významnou. Pokud dítě vykazuje závažné znaky uvedené dále, je na místě začít se zabývat možností, že je týráno, zneužíváno či zanedbáváno (Du-

novský, 1995; Hanušová, 2006; Hanušová, 2009; Hanušová, 2016; Vaníčková, 1995).

Jak rozpoznat tělesné týrání

Většina dětí si v rámci svého aktivního života plného pádů a bouřlivých činností běžně přivodí pohmožděny nebo řezné rány. Tedy je obtížné odhalit zranění, která nebyla způsobena náhodně. K tělesnému týrání může docházet v případech, kdy lze zranění zařadit do jedné z níže uvedených kategorií (Hanušová, 2009; Hanušová, 2016b).

Fyzické znaky, kterým je třeba věnovat pozornost:

- zranění, která dítě nedokáže vysvětlit nebo je nevysvětlí přesvědčivě;
- zranění, která nebyla ošetřena nebo byla ošetřena nedostatečně;
- zranění na takových částech těla, kde je náhodné zranění nepravděpodobné, např. tváře, hrudník nebo stehna;
- zhmožděny nesoucí stopy ruky nebo prstů;
- popáleniny od cigaret, známky lidského kousnutí;
- zlomeniny (zvláště u dětí mladších dvou let);
- opařená místa, která ukazují na úmyslné polití dítěte horkou vodou nebo na ponoření či vhození do vařící vody (je patrná linie ponoření, bývají popáleny genitálie, hýždě) (Hanušová, 2008; Hanušová, 2009; Hanušová, 2016b; Child Protection Awareness Programme, 2004).

Znaky v chování, kterým je třeba věnovat pozornost:

- dítě nechce, aby byli kontaktováni rodiče;
- agresivní chování nebo vážné citové výbuchy;

- útěk z domova nebo strach z návratu domů;
- v těsné blízkosti nebo při doteku se dítě cuká;
- dítě se nechce svléci ke sportovním či jiným činnostem, kde je převlékání běžné;
- dítě skrývá paže nebo nohy i za teplého počasí;
- deprese nebo nálady povahou neodpovídající běžnému chování dítěte;
- abnormální poslušnost vůči rodičům či opatrovníkům (Hanušová, 2008; Hanušová, 2009; Hanušová, 2016b; Child Protection Awareness Programme, 2004).

Jak rozpoznat sexuální zneužívání

Obětí sexuálního zneužívání se mohou stát dívky i chlapci, přičemž tento typ zneužívání je obtížné rozpoznat s ohledem na množství rozdílných faktorů, které zde vzájemně působí. Dítě je často výhrůžkami přinuceno k mlčenlivosti a velké procento dětí navíc prožívá silný pocit viny a studu, takže jejich ochota mluvit o tom, co se jim stalo, je velmi malá (Hanušová, 2009; Hanušová, 2016b; Vaníčková, 1995).

Fyzické znaky, kterým je třeba věnovat pozornost:

- bolest, svědění, odřeniny nebo krvácení v oblasti genitálií nebo konečníku;
- výskyt jakékoliv pohlavně přenosné choroby;
- opakující se výtok z genitálií nebo infekce močových cest bez zjevné příčiny;
- psychosomatické potíže (bolesti žaludku, hlavy);
- obtíže při chůzi nebo sezení pro bolest v oblasti anální či geni-

tální (Hanušová, 2008; Hanušová, 2009; Hanušová, 2016b; Child Protection Awareness Programme, 2004).

Znaky v chování, kterým je třeba věnovat pozornost:

- náhlé nebo nevysvětlitelné změny v chování;
- zjevný strach z konkrétní osoby;
- útěk z domova;
- noční můry nebo noční pomočování;
- sebepoškozování nebo pokusy o sebevraždu;
- požívání drog či jiných návykových látek;
- poruchy příjmu potravy jako mentální anorexie nebo mentální bulimie;
- neadekvátní promiskuitní chování;
- sexuální povědomí u malých dětí;
- obscénní kresby nebo výrazy;
- vlastnictví peněžních částek, které nelze vysvětlit;
- zastávání rodinných funkcí v domácnosti a chování obvyklé u vyzrálějších jedinců;
- zákaz mít kamarády nebo přátele (zvláště v období adolescence);
- náznaky tajemství, které vám však nemohou plně odhalit;
- dítě se nechce svléci ke sportovním či jiným činnostem, kde je převlékání běžné (Hanušová, 2008; Hanušová, 2009; Hanušová, 2016b; Child Protection Awareness Programme, 2004).

Jak rozpoznat psychické týrání

Podobně jako u sexuálního zneužívání lze psychické týrání s jistotou jen těžko odhalit. Některé děti jsou přirozeně plaché a je pro ně obtížné se otevřít a svěřit, což ovšem nemusí znamenat, že jsou zneužívány (Hanušová, 2009; Hanušová, 2016b).

Fyzické znaky, kterým je třeba věnovat pozornost:

- nedostatečný růst nebo rozvoj (zvláště pokud je dítě šťastnější mimo domov),
- náhlé vady řeči,
- opožděný tělesný nebo duševní rozvoj (Hanušová, 2008; Hanušová, 2009; Hanušová, 2016b; Child Protection Awareness Programme, 2004).

Znaky v chování, kterým je třeba věnovat pozornost:

- nutkavé a neurotické návyky jako obtáčení vlasů nebo houpání na židli,
- neochota nebo neschopnost zapojit se do hry,
- nadměrný strach z chybování,
- sebepoškozování nebo zmrzačování,
- dítě nechce, aby byli kontaktováni rodiče,
- nadměrná podřízenost vůči ostatním, zvláště dospělým,
- velmi nízká sebedůvěra,
- nadměrná potřeba uznání, pozornosti nebo citových projevů,
- neschopnost vyrovnat se s chválou (Hanušová, 2008; Hanušová, 2009; Hanušová, 2016b; Child Protection Awareness Programme, 2004).

Jak rozpoznat zanedbávání

Často je vnímáno jako méně závažné ve srovnání s ostatními podobami syndromu. Jeho důsledky mohou být však velmi zničující. Zanedbávané děti se většinou vyvíjejí pomaleji než jejich vrstevníci, jen obtížně nalézají přátele a těžko zapadají do kolektivu (Dunovský, 1995; Hanušová, 2009; Hanušová, 2016b).

Fyzické znaky, kterým je třeba věnovat pozornost:

- dítě je trvalé hladové, někdy zcizuje jídlo ostatním,
- dítě je neupravené, často špinavé nebo zapáchající,
- dítě má ztrátu na váze nebo trvalou podváhu,
- dítě má nevhodný oděv s ohledem na počasí,
- dítě trpí neléčenými chorobami – v případě nemoci nebo zranění dítě není předáno k lékařskému ošetření (Hanušová, 2008; Hanušová, 2009; Hanušová, 2016b; Child Protection Awareness Programme, 2004).

Znaky v chování, kterým je třeba věnovat pozornost:

- dítě je trvale unavené,
- častá školní absence nebo pozdní příchody,
- dítě se nedostavuje na lékařské a nemocniční prohlídky a vyšetření,
- malý okruh přátel,
- dítě je pravidelně ponecháváno o samotě nebo bez dozoru,
- nutkavé krádeže nebo prohledávání odpadků, zvláště jídla (Hanušová, 2008; Hanušová, 2009; Hanušová, 2016b; Child Protection Awareness Programme, 2004).

Co když se dítě svěří

Svěřit se dospělému o svém týrání, zneužívání či zanedbávání vyžaduje od dítěte značnou dávku odvahy, protože dítě „žaluje“ na někoho, kdo má vyšší moc a autoritu než dítě samo a ke komu má mnohdy silný citový vztah. Obvinění dítětem nelze podceňovat a musí být vždy oznámeno např. na policii, státnímu zástupci či orgánu sociálně právní ochrany dětí. Tuto povinnost ukládá každému i Trestní zákoník. Pokud tak osoba nečiní, hrozí jí potrestání odnětí svobody za nepřekažení či neoznámení trestného činu (Hanušová, 2006; Hanušová, 2009; Hanušová, 2016b).

Tip, jak zareagovat, když se dítě svěří:

- zůstaňte klidný/á, přístupný/á a vnímavý/á nepoddávejte se spekulacím, nečiňte unáhlené závěry,
- dítě pečlivě a bez přerušování vyslechněte nesnažte se získat více informací, než které dítě samo poskytne, a nesnažte se překládat výpověď dítěte do řeči dospělého,
- kontrolujte své nonverbální projevy zakryjte svůj šok nebo znechucení, zdržte se negativních poznámek na vrub údajného pachatele,
- dejte dítěti jasně najevo, že jej berete vážně,
- projevte uznání nad jeho odvahou a ujistěte jej, že učinilo správnou věc, když se Vám svěřilo,
- ujistěte jej, že uděláte vše, co je ve Vašich silách, abyste dítěti pomohli a vysvětlíte mu možné důsledky neslibujte něco, co nelze dodržet (např. že sdělené informace zůstanou tajemstvím),
- dejte dítěti najevo, že si v podobné situaci víte rady,
- nikdy neotálejte s vyhledáním profesionální pomoci, nahlaste svá

podezření (Hanušová, 2008; Hanušová, 2009; Hanušová, 2015b; Hanušová, 2016a; Hanušová, 2016b).

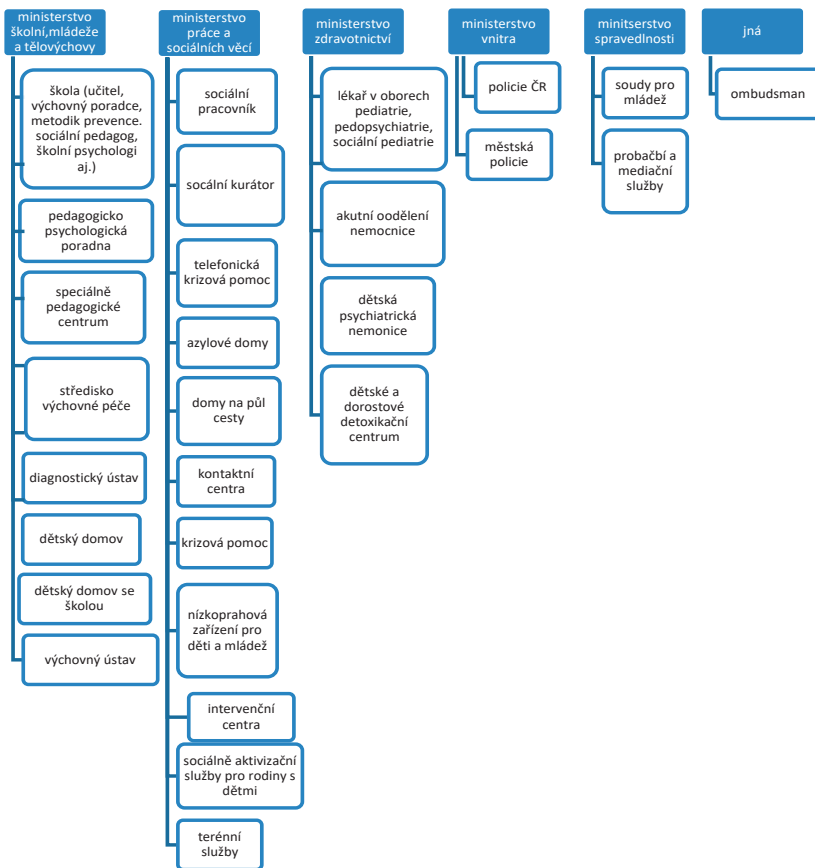
Časté chyby – rady, čeho se vyvarovat:

- zakryjte svůj šok nebo znechucení,
- nesnažte se získat více informací, než které dítě samo poskytne,
- nepoddávejte se spekulacím, nečiňte unáhlené závěry,
- zdržte se negativních poznámek na vrub údajného pachatele,
- nedávejte sliby, které nemůžete dodržet,
- neslibujte dítěti, že sdělené informace zůstanou tajemstvím,
- nikdy neotálejte s vyhledáním profesionální pomoci, např. lékařské,
- nepřekládejte výpověď dítěte do řeči dospělého,
- nemedializujte případ (Hanušová, 2008; Hanušová, 2009; Hanušová, 2015b; Hanušová, 2016a; Hanušová, 2016b).

Kam se obrátit s problémem v ochraně dětí?

Hlavní úkol mají především rodiče (zákonní zástupci), dále pracovníci škol a školských zařízení, lékaři (pediatři) a sociální pracovníci.

Obr. 1: Příklady zařízení služeb poskytující ochranu dětí v gesci jednotlivých ministerstev (Hanušová, 2009; Hanušová 2016c).

Pokud dochází k problémům v rodině, popř. ve škole, v rámci ochrany dětí nejčastěji dochází ke spolupráci učitele a orgánu sociálně právní ochrany dětí (soc. pracovníka).

Bylo již napsáno mnoho o pracovnících ve škole, pedagogicko-psychologických poradnách a speciálně pedagogických centrech. Opustme proto nyní brány škol a výše uvedených institucí a zaměříme

svoji pozornost na zařízení, která mohou být škole nápomocna při primární, sekundární či terciární prevenci rizikového chování žáků.

Vybrané instituce (služby) v gesci ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy ČR (MŠMT ČR)

Středisko výchovné péče (SVP)

Středisko výchovné péče je školské zařízení, které poskytuje ambulantní, celodenní, pobytové (internátní po dobu 6-7 týdnů) či terénní (v rodině dítěte či ve školním prostředí) služby. Středisko pečuje o děti (popř. o zletilé osoby mladší 26 let, které se soustavně připravují na výkon budoucího povolání), které mají poruchy chování (i o děti, u kterých existuje riziko jejich vzniku) či děti, o jejichž pobytu rozhodl soud. Poskytuje služby i osobám odpovědným za výchovu dítěte a pedagogickým pracovníkům. Středisko spolupracuje s pedagogicko-psychologickými poradnami, popř. se speciálně pedagogickými centry, s orgánem sociálně právní ochrany dětí a orgány, které se podílejí na prevenci rizikového chování a drogových závislostí (Bendl, 2016; Hanušová, 2009; Hanušová, 2016c).

Diagnostický ústav (DgÚ)

V ČR existuje 14 diagnostických ústavů. Jedná se o školské pobytové zařízení určené pro děti od 6 let (popř. 3 let) do 18 let, popř. 19 let. Délka pobytu se pohybuje od 6 do 8 týdnů. Podnět k umístění do ústavu může dát soud (soudní nařízení – předběžné opatření, nařízené ústavní výchovy či uložené ochranné výchovy). Diagnostické ústavy jsou koedukované (společně jsou v zařízení chlapci i dívky) a nekoedukované (pro mladistvé, kteří ukončili povinnou školní docházku, zvláště jsou umístěny dívky a chlapci). Diagnostický ústav provádí komplexní diagnostiku, má tedy roli diagnostickou, vzdělávací, terapeutickou,

výchovnou, sociální, organizační a koordinační. Po ukončení pobytu je dítě předáno do další ústavní péče či je navraceno zpět do rodiny. Do dalších zařízení (dětského domova, dětského domova se školou a výchovného ústavu) je dítě umístěno z diagnostického ústavu či jiného zařízení (např. SVP, dětského domova pro děti mladší tří let). Pokud se ukáže, že je dodatečně potřebné komplexní vyšetření dítěte, provede se toto vyšetření v zařízení, do něhož bylo dítě umístěno (Bendl, 2016; Hanušová, 2009; Hanušová, 2016c).

Dětský domov (DD)

Jedná se o školské pobytové zařízení určené pro děti, o které se rodiče nemohou či nechťejí starat, popřípadě se o děti nesmějí starat (např. rodiče jsou ve výkonu trestu odnětí svobody, mají nařízenou detenci apod.). Vždy se však jedná o děti, které nemají závažné poruchy chování. Děti jsou v dětském domově na základě rozhodnutí soudu (předběžného opatření či nařízení ústavní výchovy) od 3 do 18 let, popř. 26 let, pokud se osoba soustavně připravuje na výkon budoucího povolání, což znamená, že do 18 let je dítě umístěno v zařízení na základě rozhodnutí soudu, po dovršení zletilosti na základě dohody mezi klientem a zařízením. Novelou zákona o sociálně právní ochraně dětí došlo k časovému omezení trvání ústavní výchovy, lze ji nařídit maximálně na 3 roky. Lze ji prodloužit, pokud důvod pro její pokračování trvá. O jejím prodloužení opět rozhoduje soud a musí být o ni požádáno před uplynutím 3 let od jejího nařízení. Tato změna se vztahuje až na soudní řízení, která byla zahájena až po 1. 1. 2013.

Dětský domov pečuje o děti dle jejich individuálních potřeb, má zajistit především výchovnou, vzdělávací a sociální oblast. Vzdělávání probíhá ve školách, které nejsou součástí dětského domova (Bendl, 2016; Hanušová, 2009; Hanušová, 2016c).

Dětský domov se školou (DDŠ)

Tato zařízení vznikla transformací z dětských výchovných ústavů. Jedná se o školské pobytové zařízení, které zajišťuje péči o děti (zpravidla od 6 let do skončení povinné školní docházky), které mají nařízenou ústavní výchovu (mají závažné poruchy chování či které pro svou přechodnou či trvalou duševní poruchu vyžadují výchovně léčebnou péči), uloženou ochrannou výchovu (OV může být uložena nejdříve dítěti ve 12 letech). Nemůže-li se dítě po ukončení povinné školní docházky (ukončení pobytu v DD se školou), pro pokračující závažné poruchy chování, vzdělávat na SŠ mimo zařízení nebo neuzavře-li pracovněprávní vztah, je přeřazeno do výchovného ústavu (Bendl, 2016; Hanušová, 2009; Hanušová, 2016c).

Výchovné ústavy (VÚ)

Jedná se o školské pobytové zařízení, které zajišťuje péči o děti starší 15 let (respektive po ukončení povinné školní docházky), které mají závažné poruchy chování a nařízenou ústavní výchovu (ÚV) či uloženou ochrannou výchovu (OV). Výchovné ústavy zajišťují výchovnou, vzdělávací a sociální funkci. Zřizují se odděleně pro děti s nařízenou ústavní výchovou; s uloženou ochrannou výchovou; které jsou nezletilými matkami a pro děti, které vyžadují výchovně léčebnou péči, popř. se pro tyto děti zřizují oddělené výchovné skupiny. Do výchovného ústavu může být umístěno i dítě starší 12 let, má-li uloženu OV, v jeho chování se projevují závažné poruchy či extrémní poruchy chování, a proto nemůže být umístěno v DD se školou. Děti jsou ve výchovném ústavu umístěny na základě rozhodnutí soudu (předběžného opatření či nařízení ústavní či ochranné výchovy) od 15 let (popř. 12 let) do 18 let, popř. do 19 let, pokud se osoba soustavně připravuje na výkon budoucího povolání. O propuštění z ústavní výchovy rozhoduje soud na základě žádosti od OSPODu či zařízení pro výkon ústavní výchovy, rodič nebo jiná fyzická osoba, což se využívá především u starších dětí

z dětských domovů. Vždy však k tomu musí dát souhlas OSPOD (Bendl, 2016; Hanušová, 2009; Hanušová, 2016c).

Vybrané instituce (služby) v gesci ministerstva práce a sociálních věcí ČR (MPSV ČR)

Sociálně právní ochrana dětí (SPOD)

Sociálně právní ochranu dětí zajišťují orgány sociálně právní ochrany dětí (OSPOD) jimiž jsou krajské úřady (KÚ), obecní úřady obcí s rozšířenou působností (OÚORP), obecní úřady (OÚ), ministerstvo práce a sociálních věcí (MPSV), úřad pro mezinárodněprávní ochranu dětí v Brně (UMPOD). Sociálně právní ochranu dále zajišťují i obce v samostatné působnosti, kraje v samostatné působnosti, poradní sbory pro SPOD, další právnické a fyzické osoby, jsou-li výkonem sociálně právní ochrany pověřeny (např. zařízení pro děti vyžadující okamžitou pomoc) (Hanušová, 2009; Hanušová, 2016c).

Sociální pracovník se stará např. o děti,

- které vyžadující zvýšenou pozornost (rodiče zemřeli, neplní či nevykonávají povinnosti vyplývající z rodičovské odpovědnosti, popř. zneužívají práva plynoucí z rodič. odpovědnosti);
- které byly svěřeny do výchovy jiné osoby odpovědné za výchovu dítěte (JOOVD) a tato osoba neplní své povinnosti;
- které vedou zahálčivý nebo nemravný život spočívající v zanedbávání školní docházky, požívají alkohol či jiné návykové látky, prostituují se, páchají TČ, opakovaně páchají přestupky nebo jinak ohrožují občanské soužití;
- které utíkají od rodičů či JOOVD; na kterých byl spáchán (či je podezření na spáchání) TČ ohrožující zdraví, život, lid. důstojnost, mravní vývoj, jmění;

- které jsou na základě žádostí rodičů či JOOVD opakovaně umístovány do zařízení zajišťujících péči;
- které jsou ohrožovány násilím mezi rodiči či jinou osobou odpovědnou za výchovu dítěte, popř. násilím mezi dalšími fyzickými osobami;
- které jsou žadateli o udělení mezinárodní ochrany, azylanty nebo osobami požívajícími doplňkové ochrany, nacházejí se na území ČR bez doprovodu rodičů či JOOVD (Hanušová, 2009; Hanušová, 2016c).

Příklady možné spolupráce učitele a sociálního pracovníka:

- učitel předává informace o situaci, která ohrožuje dítě na výchově či životě,
- učitel by mohl být přítomen při vlastním výkonu předběžného opatření (tzn. při odebrání dítěte z rodiny). V mnoha případech se děti odebírají ze školy a učitel je jedinou přítomnou osobou, kterou dítě zná, měl by mu pomoci pochopit, co se s ním bude dít),
- učitel by měl být schopen srozumitelným způsobem vysvětlit ostatním přítomným dětem situaci, která nastala,
- spolupráce na individuálním plánu ochrany dětí,
- účast v poradních sborech a komisích pro sociálně právní ochranu dětí (Hanušová, 2009; Hanušová, 2016c).

Od 1.1.2013 novela Zákona o sociálně právní ochraně dětí stanovila orgánu sociálně právní ochrany dětí povinnost na vyžádání podat informace o dítěti školskému či zdravotnickému zařízení.

Činnost sociálního kurátora pro mládež

Sociální kurátor pracuje pod orgánem sociálně právní ochrany dětí. Od 1.1.2013 byl zaveden pojem sociální kurátela po vzoru slovenského systému. Sociální kurátela provádí opatření směřující k odstranění, zmírnění, zamezení prohlubování či opakování poruch psychického, fyzického a sociálního vývoje dítěte. Pečuje o nezletilé mladistvé, kteří mají opakovaně vážné výchovné problémy (např. záškoláctví, alkohol, prostituci, útoky ...); o nezletilé osoby mladší patnácti let, které se dopustily činu jinak trestného, a o mladistvé (15-18 let), kteří se dopustili provinění či přestupku. Zaměřuje se zejména na analyzování situace v oblasti rizikového chování u dětí a mládeže a na navrhování preventivních opatření. Sociální kurátor má povinnost navštěvovat děti a mladistvé, kteří mají nařízenou ústavní či uloženou ochrannou výchovu; byli vzati do vazby, či kteří jsou ve výkonu trestu odnětí svobody (VTOS), nejméně 1x za 3 měsíce. Ve stejné lhůtě musí pracovník OSPODu navštěvovat jeho rodiče. Sociální kurátor musí dát souhlas k pobytu dítěte mimo ústavní zařízení či ZDVOP (zařízení pro děti vyžadující okamžitou péči). Musí spolupracovat s příslušným střediskem Probační a mediační služby, s věznicemi a detenčními ústavami pro mladistvé (Hanušová, 2009; Hanušová, 2016c).

Vedle sociálně právní ochrany dětí mohou být dětem a jejich rodinám poskytnuty sociální služby. Mezi sociální služby patří sociální poradenství, služby sociální péče a služby sociální prevence (Hanušová, 2009; Hanušová, 2016c).

Níže je uveden stručný přehled některých sociálních služeb pro děti a jejich rodiny. Více informací o konkrétních zařízeních, které spadají pod gesci ministerstva práce a sociálních věcí ČR (do sociálních služeb), je možné vyhledat například na stránkách MPSV, v registru poskytovatelů sociálních služeb či přímo na webových stránkách <http://registr.mpsv.cz> (Hanušová, 2009; Hanušová, 2016c).

Telefonická krizová pomoc (TKP)

TKI využívá metody a techniky terénní krizové práce s klientem v zátěžové, nepříznivé či ohrožující situaci. Služba je založena na jednorázovém nebo opakovaném telefonickém kontaktu klienta s pracovištěm TKI. Tuto služby například celorepublikově poskytuje dětem mladším osmnácti let respektive 26 let Linka bezpečí (Bendl, 2016; Hanušová, 2009; Hanušová, 2016c).

Azylové domy (AD)

V souvislosti s naší problematikou se může jednat například o azylové domy pro matky s dětmi, rodiny s dětmi, pro mládež; oběti domácího násilí; osoby do 26 let věku opouštějící školská zařízení pro výkon ústavní péče; osoby v krizi; osoby žijící v sociálně vyloučených komunitách; osoby, které vedou rizikový způsob života nebo jsou tímto způsobem života ohroženy. Jedná se o pobytovou službu, která je poskytována na přechodnou dobu osobám v nepříznivé sociální situaci spojené se ztrátou bydlení a poskytuje se za úplatu (Hanušová, 2009; Hanušová, 2016c).

Domy na půl cesty

Dům na půl cesty poskytuje pobytovou službu na přechodnou dobu osobám mladším 26 let věku, které po dosažení zletilosti opouštějí školská zařízení pro výkon ústavní či ochranné výchovy či jiného zařízení pro péči o děti a mládež. Služby se poskytují za úplatu (Bendl, 2016; Hanušová, 2009; Hanušová, 2016c).

Kontaktní centra (K-centra)

Jedná se o nízkoprahová zařízení, která mají za úkol navazovat kontakt s osobami ohroženými závislostí na návykových látkách a mají u nich

minimalizovat sociální a zdravotní rizika spojená se zneužíváním návykových látek. Tato služba se poskytuje bezúplatně. Příkladem této služby může být např. Středisko prevence a léčby drogových závislostí DROP IN (Hanušová, 2009; Hanušová, 2016c).

Krizová pomoc

Krizová pomoc může být poskytována formou ambulantní či pobytové služby, která je na přechodnou dobu poskytovaná osobám, jež se nacházejí v situaci ohrožení zdraví nebo života. V případě zařízení pro děti se často jedná o zařízení, která jsou označována jako zařízení pro děti vyžadující okamžitou pomoc. Tato služba se poskytuje bezúplatně. Příkladem této služby může být Dětské krizové centrum v Zápolí na Praze 4 (Bendl, 2016; Hanušová, 2009; Hanušová, 2016c).

Nízkoprahová zařízení pro děti a mládež

Nízkoprahové zařízení bezplatně poskytuje ambulantní služby dětem a mládeži ohroženým sociálním vyloučením, rizikovým chováním či životním stylem neakceptovaným většinou společností. Cílem je dětem či mladistvým nabídnout volnočasové aktivity, zlepšit jejich kvalitu života předcházením či snížením sociálních či zdravotních rizik souvisejících s jejich způsobem života. Napomoci jim v lepší orientaci v jejich sociálním prostředí a vytvářet podmínky, aby v případě zájmu mohli řešit svoji nepříznivou sociální situaci (Bendl, 2016; Hanušová, 2009; Hanušová, 2016c).

Intervenční centra (IC)

Intervenční centra mohou poskytovat terénní, ambulantní, ale i pobytovou službu osobě ohrožené násilným chováním. Služba může být poskytnuta

na žádost ohrožené osoby či na základě rozhodnutí o vykázaní ze společného obydlí nebo zákazu vstupu do něj. Nejznámější organizací, která poskytuje tuto službu v 9 poradnách v ČR, je Bílý kruh bezpečí (Hanušová, 2009; Hanušová, 2016c).

Sociálně aktivizační služby pro rodiny s dětmi

Tato bezplatně poskytovaná ambulantní či terénní služba je určena pro rodiny s dítětem, u kterého existuje riziko ohrožení vývoje nebo je vývoj ohrožen v důsledku dopadů dlouhodobé obtížné sociální situace, kterou rodiče nedokážou sami bez pomoci překonat. Představitelem této služby může být např. STŘEP – České centrum pro sanaci rodiny. Při sanaci rodiny se pracuje s rodinami zanedbávajícími dítě či rodinami sociálně vyloučenými. Hlavním úkolem je z původní rodiny vyzdvihnout a dále rozvíjet veškeré pozitivní vazby mezi dítětem a rodinou. Při práci je možné využít techniku tzv. video-tréninku interakcí. Někdy však toto již není účinné a je v nejlepším zájmu dítěte oddělit ho od rodiny nejčastěji na základě rozhodnutí soudu o předběžném opatření. Příkladem instituce poskytující sociálně aktivizační služby pro rodiny s dětmi je LATA – programy pro ohroženou mládež (Bendl, 2016; Hanušová, 2009; Hanušová, 2016c).

Terénní programy

Jedná se o terénní sociální službu, která je poskytována osobě, která vede rizikový způsob života či je jím ohrožena. Pracovníci této služby mají aktivně vyhledávat ohrožené skupiny, mají tedy provádět tzv. depistáž a minimalizovat rizika jejich způsobu života. Cílovou skupinou této služby jsou problémové skupiny osob, uživatelé návykových látek či omamných psychotropních látek, osoby bez přístřeší, osoby žijící v sociálně vyloučených komunitách a jiné sociálně ohrožené skupiny (Hanušová, 2009; Hanušová, 2016c).

Vybrané instituce v gesci ministerstva zdravotnictví ČR (MZd ČR)

Je nutné si uvědomit, že rizikové chování dítěte může být způsobena i problémy zdravotními. Poslední definice zdraví vycházejí z tělesného, psychického, sociálního a duchovního stavu člověka, který mu umožňuje dosahovat optimální kvality života. Klade se důraz na holistický pohled na zdraví. Obecně by mohl rodič požádat o pomoc v první linii dětského lékaře, tzv. pediatra. Poté již může jít o specialisty, např. dětské psychiatra, tzv. pedopsychiatra, zdravotní služby specializovaného oddělení nemocnic – dětské či psychiatrické oddělení (Bendl, 2016; Hanušová, 2009; Hanušová, 2016c).

Dětská psychiatrická nemocnice (dříve léčebna)

Jedná se o zdravotnické zařízení, které může poskytovat ambulantní či pobytové služby. Zařízení poskytuje komplexní péči (diagnostiku a terapii dětí a mladistvých od 3 do 18 let s duševními poruchami) pro akutní stavy, ale i pro stavy vyžadující dlouhodobější hospitalizaci. Do dětské psychiatrické nemocnice jsou přijímáni pacienti na doporučení pedopsychiatra, popř. na doporučení pediatra či překladem z jiných lůžkových zařízení. Ve výjimečných případech přijímá toto zařízení děti i bez doporučení odborníka, tedy na přání rodičů či jiných osob odpovědných za výchovu dítěte. Délka hospitalizace není často časově určena a je závislá na průběhu léčby. V dětských psychiatrických nemocnicích jsou zaměstnáni nejen lékaři (pedopsychiatři), ale i psychologové s klinickou specializací, specializovaný zdravotní personál a také pedagogové, speciální pedagogové a vychovatelé (děti zpravidla pokračují ve školním vzdělávání v rámci léčebny). Pokud rodiče či jiné osoby odpovědné za výchovu dítěte odmítnou léčbu dítěte, může o umístění rozhodnout soud na základě předběžného opatření v součinnosti s OSPODem a poté může nařídít ochrannou ambulantní nebo ústavní psychiatrickou léčbu. Dětskou psychiatrickou nemocnici

můžeme nalézt např. ve Velké Bíteši, v Lounech, v Opařanech, v Praze – Motole (Hanušová, 2009; Hanušová, 2016c).

Dětské a dorostové detoxikační centrum

Jedná se specializované oddělení poskytující lůžkovou či ambulantní akutní léčbu dětí a mladistvých (do ukončeného 18. roku věku života) z celé ČR se zkušeností a závislostí na psychotropních látkách. Toto zařízení přijímá děti a mladistvé od jiných zdravotnických či školských zařízení nebo přímo od PČR. Na akutní léčbu vždy navazuje komplexní léčba včetně možnosti zajištění následné léčby ve všech typech zařízení protidrogové péče. Léčba se zaměřuje kromě zvládnutí abstinenčních příznaků i na individuální a skupinovou práci. Pro děti s povinnou školní docházkou je zajištěna výuka. Toto centrum se nachází v nemocnici Milosrdných sester sv. Karla Boromejského v Praze (Hanušová, 2009; Hanušová, 2016c).

Vybrané instituce v gesci ministerstva vnitra ČR (MV ČR)

Policie ČR (PČR)

Zákonný rámec pro činnost policie vymezuje Zákon č. 273/2008 Sb., o Policii České republiky. Policie spolupracuje při plnění úkolů s ozbrojenými silami, bezpečnostními sbory, orgány veřejné správy (např. obcemi), ale i právníckými a fyzickými osobami. Spolupráce s právníckými a fyzickými osobami se může týkat např. prevence kriminality a rizikového chování; vzdělávacích aktivit; poskytování podpory, péče a pomoci obětem TČ; prevence a řešení následků mimořádných událostí. Metodický pokyn MŠMT č. j. 25884/2003-24 upravuje spolupráci předškolních zařízení, škol a školských zařízení s Policií ČR při prevenci a při vyšetřování kriminality dětí a mládeže a kriminality na dětech a mládeži páchané (Bendl, 2016; Hanušová, 2009; Hanušová, 2016c).

Obecní (městská) policie

Činnost obecní policie vymezuje Zákon č. 553/1991 Sb., o obecní policii a vyhláška č. 418/2008 Sb., kterou se provádí zákon o obecní policii. Obecní policie je orgánem obce, který zřizuje a zrušuje obecní zastupitelstvo. Obecní policie např. přispívá k ochraně a bezpečnosti osob a majetku; dohlíží nad dodržováním pravidel občanského soužití; přispívá k bezpečnosti a plynulosti provozu na pozemních komunikacích; upozorňuje fyzické a právnické osoby na porušování obecně závazných právních předpisů a činí opatření k nápravě. Před mnoha školami pracovníci městské policie dohlízejí na bezpečnost přechodu dětí přes silnici. Jejich pomoc škole se ovšem netýká pouze této oblasti. Strážníci mohou např. pomáhat Policii ČR při vyšetřování případů vandalismu ve škole či v jejím okolí. Městská policie se též podílí na prevenci kriminality a rizikového chování dětí a mladistvých. Nabízí výukové programy určené zejména žákům mateřských škol, základních škol, středních škol či dalším organizacím pracujícím s dětmi. Osvětová a preventivní činnost spočívá např. v oblasti šikany, vandalismu, drog, právního vědomí aj. Na některých aktivitách pracovníci MP spolupracují s příslušníky PČR (Bendl, 2016; Hanušová, 2009; Hanušová, 2016c).

Vybrané instituce v gesci ministerstva spravedlnosti ČR (MS ČR)

Soudy pro mladistvé

Soudní řízení u mladistvého vždy probíhá u speciálních soudů pro mládež. Jedná se o specializované soudce obecných soudů, kteří mají zvláštní průpravu pro zacházení s mládeží.

Věznice a vazební věznice pro mladistvé

Obecně se výkonem trestu odnětí svobody zabývá Zákon č. 169/1999 Sb., o výkonu trestu odnětí svobody či Zákon č. 129/2008 Sb., o výkonu zabezpečovací detence. Pokud jde o mladistvého, využívá se též Zákon č. 218/2003 Sb., o soudnictví ve věcech mládeže. Mladistvému se nařizuje vazba jen v případě, kdy nelze účelu dosáhnout jinak. Povinností je o zadržení, zatčení nebo vzetí do vazby mladistvého ihned informovat zákonného zástupce, zaměstnavatele, probační a mediační službu a OSPOD. Vazba mladistvého nesmí trvat déle než 2 měsíce, v případě zvláště závažné provinění je stanovena maximálně na 6 měsíců. Prodloužena může být jen výjimečně, a to o další 2 měsíce, u zvláště závažného provinění až o dalších 6 měsíců (Hanušová, 2009; Hanušová, 2016c).

V ČR neexistují čistě věznice pro mladistvé. Tzn., že ve věznicích jsou zřízena samostatná oddělení pro výkon trestu mladistvých. V ČR se jedná např. o věznici v Opavě, ve Všehrdech u Mostu, v Pardubicích, v Plzni či ve Světlé nad Sázavou, kde existuje i specializované oddělení pro matky nezletilých dětí. Věznice se musí zaměřit především na výchovu a zabezpečení přípravy na výkon budoucího povolání osoby mladší 18 let. Mladistvému, který má plnit povinnou školní docházku, musí věznice zabezpečit vyučování místo výkonu práce. Mladiství se mohou vzdělávat v některých učebních oborech. Většina mladistvých není ovšem pracovníčně zařazena. Na odsouzené působí především zaměstnanci oddělení výkonu trestu, mezi které patří speciální pedagog, psycholog, sociální pracovník, vychovatel a dozorcí. Pracovníci oddělení výkonu trestu zpracují o každém nově přicházejícím vězni program zacházení, tzv. komplexní zprávu o odsouzeném a individuální program zacházení, v němž doporučí jednotlivé úkoly a způsoby práce s odsouzeným v daných oblastech. Při dovršení věku 19 let u odsouzeného rozhoduje ředitel věznice o změně, respektive podává návrh k soudu o přeřazení mladistvého do věznice pro ostatní odsouzené (Hanušová, 2009; Hanušová, 2016c).

Probační a mediační služba

V roce 1996 v ČR vznikla Probační a mediační služba (PMS), legislativně byla tato služba upravena až v roce 2000, zákonem č. 257/2000 Sb., o Probační a mediační službě, který byl účinný k 1.1.2001. Smyslem probační a mediační služby je výkon alternativních trestů. Má za úkol vytvářet podmínky nejen pro řešení již vzniklých konfliktů, ale také k předcházení konfliktům. Vykonávají ji probační a mediační úředníci (sociální pracovníci) při soudech. Pokud se zaměříme pouze na okruh práce probačního a mediačního úředníka s mladistvým, tak je tato problematika upravena v zákoně o soudnictví ve věcech mládeže (Bendl, 2016; Hanušová, 2009; Hanušová, 2016c).

Jiná vybraná zařízení

Ombudsman (veřejný ochránce práv)

Veřejný ochránce práv se v ČR nazývá institut ombudsmana, který chrání osoby před jednáním úřadů a jiných institucí, které vykonávají státní správu. Ombudsman řeší stížnosti na všechny úřady, které vykonávají státní správu. Kontroluje ochranu osob omezených na svobodě. Sleduje též ochranu osob před diskriminací a prosazování práva na rovné zacházení. Od roku 2011 sleduje vyhoštění cizinců. Ombudsman sídlí v Brně a je volen na 6 let Poslaneckou sněmovnou (PS) z kandidátů navržených prezidentem a Senátem. Zvolen může být pouze na dvě bezprostředně po sobě jdoucí funkční období. Ze své činnosti se ochránce zodpovídá PS ČR. Jeho činnost je upravena v zákoně č. 349/1999 Sb., o veřejném ochránci práv (Bendl, 2016; Hanušová, 2009; Hanušová, 2016c).

Prevence

Prevence primární spočívá hlavně v kvalitní přípravě dětí do partnerství a rodičovství od nejranějšího věku, dále v programech pro těhotné ženy a nastávající otce, v posilování vztahu obou rodičů k dítěti. Je nutné, aby děti věděly a znaly, že se musí umět samy ochránit před nejrůznějším nebezpečím, např. úrazy, sexuálními útoky apod. (Dunovský, 1998; Dunovský, 2005; Hanušová, 2009; Hanušová, 2016a; Hanušová, 2016b; Trojan, 1997; Vaničková, 1995).

Sekundární prevence spočívá v aktivním vyhledávání (depistáži) rizikových dětí, rizikových dospělých, rizikových rodin, rizikových situací. Na vznik samotného týrání či zanedbávání může hrát roli fakt, že rodiče se chtějí, mohou, avšak neumí se o své dítě postarat. Zde je účinná tzv. sanace rodiny, která má za úkol zajistit podporu rodiny, posilovat její dovednosti a kompetence (Dunovský, 1998; Dunovský, 2005; Hanušová, 2009; Hanušová, 2016a; Hanušová, 2016b; Trojan, 1997; Vaničková, 1995).

Smyslem *terciární prevence* je zamezit dalšímu násilí či zneužívání dítěte. K tomu musí být vytvořen určitý systém opatření. Terapie a rehabilitace musí vycházet z interdisciplinární spolupráce (Dunovský, 1998; Dunovský, 2005; Hanušová, 2009; Hanušová, 2016a; Hanušová, 2016b; Trojan, 1997; Vaničková, 1995).

Do prevence patří i tzv. *kvartérní prevence*. Jedná se o návrat dítěte zpět domů, jestliže v rámci léčby a ochrany dítěte bylo umístěno jinde. Je však třeba uvést, že tento požadavek se objevuje hlavně v anglosaské literatuře, kde je význam a postavení biologické rodiny zvláště zdůrazněn (Dunovský, 1998; Dunovský, 2005; Hanušová, 2009; Hanušová, 2016a; Hanušová, 2016b; Vaničková, 1995).

Tip pro všechny pracovníky včetně dobrovolníků, kteří přijdou s dětmi do styku – měli by:

- si všimnout potenciálních indikátorů týrání, zneužívání nebo zanedbávání,
- být si vědomi rizik, které potenciální pachatel nebo pachatelé znamenají pro děti,
- podělit se o informace a analyzovat rizika tak, aby mohlo proběhnout profesionální zhodnocení situace a potřeb dítěte,
- doporučit, co je potřeba provést k zabezpečení dítěte, a jak dítěti pomoci,
- spolupracovat s rodiči, pokud by tento krok nevedl k dalšímu ohrožení dítěte,
- snížit počet příležitostí, kdy je dospělý a dítě ponecháno o samotě,
- pečlivě vybírat zaměstnance a dobrovolníky, vyžadovat reference a výpis z rejstříku trestů (avšak po 10 letech lze požádat o výmaz z rejstříku trestů). Tato lhůta se počítá ode dne, kdy byl pachatel propuštěn z výkonu trestu odnětí svobody. Pokud například pedofil bude chtít pracovat jako osobní asistent u dětí s postižením, tak po 10 letech se může stát, že výpis z trestního rejstříku bude mít čistý. Na opis nemá zaměstnavatel nárok. Čestným prohlášením se situace nevyřeší. Podobné požadavky například mají na pracovníky organizací, kteří působí v ochraně dětí, ve Velké Británii nebo i ve Švédsku, kde Ministerstvo školství od 1. 1. 2001 zavedlo tzv. Testy náchylnosti (Liability Tests) pro žadatele o práci ve sféře péče o děti či o práci s dětmi, bez rozdílu, zda se jedná o státní či nestátní sektor.
- znát pokyny ohledně postupu v případě odhalení nebo podezření z týrání, zneužívání či zanedbávání,

- mít jasné instrukce postupu v případě obvinění personálu,
- zavést dozorový a hodnotící systém, který kontroluje jednotlivé role, vztahy a dohlíží nad postupy a praktikami (Dunovský, 2005; Hanušová, 2007; Hanušová, 2008; Hanušová, 2009; Hanušová, 2016a).

Závěr

Zatímco nedostatky v oblasti klíčových didaktických kompetencí snižují efektivitu vyučování a učení, nedostatky ve stále poněkud opomíjených krizově intervenčních kompetencích mohou způsobit životní katastrofu dětí i jejich rodin. Je nezbytné naučit všechny pedagogické pracovníky všímat si potenciálních indikátorů násilí. Východiskem může být pouze systematické vzdělávání pedagogů, které bude založeno nejen na získávání znalostí, ale také sociálních dovedností, a to pokud možno formou sebezkušenostního výcviku. Autorka je přesvědčena o tom, že takové vzdělávání se musí, má-li být dostatečně účinné, opírat o zkušenosti frekventantů z vlastní pedagogické praxe. Jeho těžiště proto autorka vidí spíše v celoživotním učení a v programech průběžného vzdělávání pedagogických pracovníků v ochraně dětí pro všechny, kteří ve školských zařízeních pracují. Garantem tohoto vzdělávání by proto měl být stát. Otevřenou otázkou zůstává, jak pedagogické pracovníky motivovat k účasti na těchto vzdělávacích programech, které vyžadují od svých účastníků, kromě obětovaného času, obvykle nemalé osobní nasazení.

Použité zdroje:

BECHYŇOVÁ, Věra a kol. *Syndrom CAN a způsob péče o rodinný systém*. Praha: IREAS, 2007. 229 s. ISBN 978-80-86684-47-5.

BECHYŇOVÁ, Věra a KONVIČKOVÁ, Marta. *Sanace rodiny*. 3. vyd. Praha: Portál, 2020. 151 s. ISBN 978-80-262-1624-7.

BENDL, Stanislav, HANUŠOVÁ, Jaroslava a LINKOVÁ, Marie. *Žák s problémovým chováním: Cesta institucionální pomoci*. Praha: Triton, 2016. 112 s. ISBN 978-80-7387-703-3.

DELANEY, Stephanie a COTTERILL, Colin. *Psychosociální rehabilitácia detí vystavených komerčnému sexuálnému vykorisťovaniu*. Praha: GEMI, 2002. 134 s. ISBN 80-239-0217-2 (v knize neuv.)

DUNOVSKÝ, Jiří a kol. *Týrané, zneužívané a zanedbávané dítě*. Praha: Grada, 1995. 245 s. ISBN 80-7169-192-5.

DUNOVSKÝ, Jiří a kol. *Sociální pediatrie*. Praha: Grada, 1999. 297 s. ISBN 80-7169-254-9.

DUNOVSKÝ, Jiří, MITLÖHNER, Miroslav, HEJČ, Karel a HANUŠOVÁ-TLAČILOVÁ, Jaroslava. *Problematika dětských práv v České republice a komerčního sexuálního zneužívání dětí u nás a ve světě*. Praha: Grada, 2005. 251 s. ISBN 80-247-1201-6.

DUŠKOVÁ, Zora a kol. *Obraz problematiky týraného, zneužívaného a zanedbávaného dítěte v letech 1992-2003*. Praha: Dětské krizové centrum, 2004. 103 s. ISBN 80-239-5562-4

HANUŠOVÁ, Jaroslava. Extended Requirements for University Education of Multidisciplinary Child Protection Team Members at Charles University in Prague. In: *ВЫСШАЯ ШКОЛА: ОПЫТ, ПРОБЛЕМЫ, ПЕРСПЕКТИВЫ. Материалы IX Международной научно-практической конференции, Москва 21 -22 апреля 2016*. Часть (Část) 1. Москва, Российский университет дружбы народов, 2016a, s. 209-218. ISBN 978-5-209-07225-6

HANUŠOVÁ, Jaroslava. Týrané, zneužívané a zanedbávané dítě – krizově intervenční minimum. In *Integrace a inkluze ve školní praxi*, duben 2016b, roč. III, č. 8. s. 10-15. ISSN 2336-1212.

HANUŠOVÁ, Jaroslava. Pomáhající instituce pro ohrožené děti. In *Integrace a inkluze ve školní praxi*, květen 2016c, roč. III, č. 9, s. 20-23. ISSN 2336-1212.

HANUŠOVÁ, Jaroslava a PROKOP, Jiří. The Competencies of Selected Students from the Faculty of Education, Charles University in Prague, in the Area of the Child Sexual Abuse (CSA) Syndrom Prevention. In *Pedagogy*. 2016d, vol. 88, nr. 3. s. 409-416. ISSN 0861-3982.

HANUŠOVÁ, Jaroslava a PROKOP, Jiří. Intervention Competencies of Educational Professionals Regarding the Syndrome of Child Abuse and Neglect in the Czech Republic. In *ICERI Proceedings*. 2015a, s. 5414-5422. ISBN 978-84-608-2657-6.

HANUŠOVÁ, Jaroslava. Intervenční kompetence pedagogických pracovníků k sexuálnímu zneužívání dětí (syndromu CSA). *Sborník z mezinárodní vědecké konference ICOLLE 2015*. Brno: Mendelova univerzita v Brně, 2015b, s. 188-198. ISBN 978-80-7509-287-8.

HANUŠOVÁ, Jaroslava. Intervention Competencies of Educational Professionals in the Area of Violence against Children (CAN syndrome). In: *Komunikacja w edukacji kompetencje komunikacyjne nauczyciela*. Siedlce, Siedleckie Towarzystwo Naukowe, 2015c, s. 111-123. ISBN 978-83-62160-28-0.

HANUŠOVÁ, Jaroslava. Kompetencje studentów wybranych wydziałów Uniwersytetu Karola w zakresie prewencji zespołu dziecka wykorzystywanego seksualnie. In. *LABOR et EDUCATIO*, 2014a, č. 2, s. 205-220. ISSN 2353-4745.

HANUŠOVÁ, Jaroslava. Competencies of Students from Selected Faculties, Charles University, Regarding Child Sexual Abuse Syndrome

Prevention. In: *Edukacja ku przyszłości - Wyzwania i zaniechania w kształceniu dorosłych*. Siedlce: Siedleckie Towarzystwo Naukowe, 2014b, s. 99-109. ISBN 978-83-62160-22-8

HANUŠOVÁ, Jaroslava. *Kompetence studentů vybraných fakult Univerzity Karlovy k prevenci syndromu sexuálního zneužívání dětí*. České Budějovice, 2009. 126 s., příl. Doktorská disertační práce. Zdravotně sociální fakulta Jihočeské univerzity.

HANUŠOVÁ, Jaroslava. Vybrané kapitoly ze sociální pediatrie. In: *Základní ošetrovatelská péče v pediatrii*. Praha: Grada, 2008, s. 190-208. ISBN 978-80-247-1613-8

HANUŠOVÁ, Jaroslava a HANUŠ, Petr. Child protection through interdisciplinary cooperation. In: *Journal of health science management and public health*, 2007, č. 1, s. 93-96. ISSN 1512-0651.

HANUŠOVÁ, Jaroslava. *Násilí na dětech – syndrom CAN*. Praha: Vzdělávací institut ochrany dětí. 2006a. 24 s. ISBN 80-86991-78-4.

HANUŠOVÁ, Jaroslava. *Sexuální zneužívání*. 2. vyd. Praha: Vzdělávací institut ochrany dětí, 2006b. 36 s. ISBN 80-86991-64-4.

Child Protection Awareness Programme. London: NSPCC, 2004.

PEMOVÁ, Terezie a PTÁČEK, Radek. *Zanedbávání dětí: příčiny, důsledky a možnosti hodnocení*. 1. vyd. Praha: Grada. 200 s. ISBN 978-80-247-5695-0.

RYŠÁNKOVÁ, Marie, BOSÁK, Viktor, KUČERA, Zdeněk a LAINOVÁ, Monika. Tělesné týrání u dospělé populace ČR: Výskyt a některé souvislosti. In: *Česko-slovenská pediatrie*, roč. 59, 2004, č. 5, s. 229-241. ISSN 0069-2328

TLAČILOVÁ, Jaroslava. Komerční formy sexuálního zneužívání dětí. In: *Dětská práva v praxi. Sborník příspěvků z 1. mezinárodní konference o dětských právech*. České Budějovice: Jihočeská univerzita, Zdravotně sociální fakulta, 2002, s. 84-89. ISBN 80-7040-606-2.

TROJAN, Ondřej, WEISS, Petr DUNOVSKÝ a Jiří, DUNOVSKÝ. *Sexuální zneužívání dětí a sexuální násilí: sborník z konference East-West, Praha*. Praha: Ministerstvo práce a sociálních věcí, 1997. 220 s. ISBN 80-85529-31-9.

VANÍČKOVÁ, Eva, PROVAZNÍKOVÁ, Hana a HADJ-MOUSSOVÁ, Zuzana. *Násilí v rodině: syndrom zneužívaného a zanedbávaného dítěte*. Praha: Karolinum, 1995. 64 s. ISBN 80-7184-008-4.

WEISS, Petr a kol. *Sexuální zneužívání – pachatelé a oběti*. 1. vyd. Praha: Grada, 2000. 211 s. ISBN 80-7169-795-8.

WEISS, Petr a kol. 2005. *Sexuální zneužívání dětí*. Vyd. 1. Praha: Grada, 2005. 264 s. ISBN 80-247-0929-5.

Autorka:

PhDr. Jaroslava Hanušová, Ph.D.

Pedagogická fakulta Univerzity Karlovy

Institut zdravotně-sociálních služeb

jaroslava.hanusova@pedf.cuni.cz

PREVENCE ŠIKANY UČITELŮ NA PRACOVIŠTI

Václav Bělík, Martin Knytl, Jana Adamcová, Lucie Petrová

Anotace

Problematika šikany je tématem, které se ve školním prostředí řeší od počátku devadesátých let 20. století. Předtím to bylo téma, které bylo typické pro represivní složky. Zaměření šikany na učitele je však tématem poměrně novým, což dokazují jak uvedené české, tak i zahraniční výzkumy a publikace. V příspěvku se snažíme přiblížit problematiku šikany se zaměřením na šikanu směřovanou na učitele. Vymezuje specifika šikany, tak jak je v teorii rozdělena, a následně se zaměřujeme na její prevenci.

Klíčová slova: šikana; učitel; školní prostředí; oběť; agrese;

1 Úvodem o šikaně

Agrese, násilí a šikana jsou ve školách každého typu často skloňovaná slova. Existuje velké množství definic šikany, nejčastěji uváděná je definice Kolářova, která chápe šikanu jako nemocné chování, přičemž „*jeden nebo více žáků úmyslně, většinou opakovaně týrá a zotročuje spolužáka či*

spolužáky a používá k tomu agresi a manipulaci” (Kolář, 1997, s. 20; srov. s Řičan, 1995). Z uvedené definice je zřejmé, že šikana musí naplňovat několik zásadních předpokladů, aby se jednalo o šikanu – jsou jimi úmysl, opakování či dlouhodobost a agrese. Dále bychom mohli uvést, že se šikana většinou odehrává za nepřítomnosti pedagoga, o přestávkách, mimo budovy školy apod. (a tím pádem může být delší dobu před pedagogy skryta). Dále Kolář upozorňuje na nesymetrický vztah mezi agresorem a obětí, kdy existuje jednoznačně nadřazená role agresora nad obětí, který využívá strachu oběti (Kolář, 1997, s. 25). Lovasová (2006, s. 6) dodává, že šikana je „sociálně patologickým jevem, při němž je omezována zejména osobní svoboda a svoboda rozhodování, je ponižována lidská důstojnost a čest, mnohdy je dětem ubližováno na zdraví či na majetku”.

Šikana patří mezi rizikové jevy, které jsou z pochopitelných důvodů v centru zájmu zejména resortu školství. Ministerstvo školství, mládeže a tělovýchovy zařazuje šikanu do výčtu rizikových jevů ve škole a vyhradilo tomuto jevu samostatný Metodický pokyn ministryně školství, mládeže a tělovýchovy k prevenci a řešení šikany ve školách a školských zařízeních. V tomto metodickém pokynu definuje šikanu jako *„agresivní chování ze strany žáka/ů vůči žákovi nebo skupině žáků či učiteli, které se v čase opakuje (nikoli nutně) a je založeno na vědomé, záměrné, úmyslné a obvykle skryté snaze ublížit fyzicky, emocionálně, sociálně a/nebo v případě šikany učitele také profesionálně. Šikana je dále charakteristická nepoměrem sil, bezmocností oběti, nepřijemností útoku pro oběť a samoúčelností agrese”* (MŠMT, 2016, s. 1). Definici šikany rozšířil resort školství také o šikanu namířenou na učitele.

Šikana je již dlouho známou a řešenou problematikou především ve školách. Řičan uvádí, že šikana ve škole je „stará jako škola sama“, což ale neznamená, že se vyskytuje ve stejném množství a formách. Upozorňuje, že šikana přibývá s proměnou kázně na školách, která byla v minulosti mnohem přísnější, neboť současná atmosféra staví spíše na liberálním, přátelském přístupu k žákům, kteří se stávají spíše partnery než pouhými příjemci. K nárůstu šikany přispěly i samotné prostory

škol, které byly dříve koncipovány tak, že byla menší možnost uniknout z dohledu pedagoga, tudíž i méně příležitostí k šikaně (Říčan, 1995).

Šikanu lze podle formy rozdělit na zjevnou a skrytou. Zjevná forma šikany má svědky a je lépe prokazatelná, tudíž se s ní dá na rozdíl od skryté formy pracovat (srov. s Arabadžiev, 2011, online). Často užívané je Kolářovo dělení šikany podle typů a forem, se kterými se můžeme nejčastěji setkat:

- Fyzická agrese a používání zbraní (fackování, kopání, škracení, bití pěstmi či předměty, píchání špendlíky, stříhání vlasů).
- Slovní agrese a zastrašování zbraní (nadávání, urážení, vysmívání se, „vtipkování“, vyhrožování násilím).
- Krádeže, ničení a manipulace s věcmi (brání peněz, trhání a ničení věcí, oblečení, přivlastňování si věcí oběti).
- Násilné a manipulativní příkazy (nucení pít moč, čistit agresorům boty, klečat a prosit o milost, opakovat ponižující výroky, platit agresorům výkupné) (Kolář, 1997, s. 20–23).

Jiné dělení nabízí například Metodický pokyn k prevenci a řešení šikany (MŠMT), který rozeznává šikanu přímou, nepřímou a kyberšikanu.

- Přímá šikana může mít podobu fyzickou (plivání, kopání, tahání za vlasy), verbální (nadávky, zraňující komentáře, výhrůžky) či neverbální (urážlivá gesta, výhrůžné výrazy ve tváři).
- Cílem nepřímé šikany je emocionální a psychické utrpení nebo poškození sociálního statusu oběti. Bývá nefyzická a zahrnuje např. záměrnou ignoraci, izolování žáka, neoprávněná nařčení.

Další formou šikany je kyberšikana neboli elektronická šikana. Kyberšikanou je například zakládání falešných profilů na sociálních sítích s dehonestujícím obsahem, prezentace ponižujících videí na portálech (YouTube.com) či psaní zraňujících komentářů. Kyberšikana často nava-

zuje na klasickou přímou a nepřímou šikanu, které se odehrává mimo internetové prostředí (srov. s Kopecký a kol., 2015; MŠMT, 2016).

Pro náš příspěvek je také vhodné zmínit Kolářovy vývojové stupně šikany, které slouží nejen k popisu míry závažnosti, která je pro daný stupeň určující, ale také k indikování vhodné intervence. Stupnice je využitelná nejen pro pedagogy, kteří se setkají se šikanou u svých žáků, ale také pro další pedagogické i nepedagogické pracovníky v intervenci. Kolář definoval celkem 5 vývojových stupňů. Zrod a vývoj šikanování vychází ze zákonitostí skupinové dynamiky a vztahu členů skupiny k těmto normám (Kolář, 1997):

1. Zrod ostrakismu. V každé školní třídě či skupině nalezneme někoho, kdo je až na samém konci žebříčku popularity, tedy není tak oblíbený a při různých třídních aktivitách začíná být ostrakizován. Jde o mírné formy psychického násilí, situace, kdy je neoblíbený člen odmítán, pomlouván, dělají se na jeho účet vtípky, nikdo se s ním nebaví, a ve kterých se cítí nepříjemně.
2. Fyzická agrese a přitvrzování manipulace. Ostrakizovaný jedinec začíná v tomto stádiu fungovat jako „ventil“ pro upuštění stoupajícího napětí ve skupině. Ostatní si na jedinci vybíjejí své nepříjemné pocity z očekávané písemné práce, konfliktu s učitelem či jiných i se školou nesouvisejících důvodů.
3. Klíčový moment – vytvoření jádra. Pokud se nepodniknou kroky k zastavení fyzické agrese a manipulace, vzniká skupinka agresorů neboli „jádro“. Tato skupinka začne systematicky spolupracovat na šikanování nejvhodnější oběti. V kolektivu se začnou tvořit podskupiny bojující o vliv. Toto stádium je rozhodné, zda se šikana přehoupne do pokročilého stádia nebo se šikana díky „slušným“, a alespoň stejně vlivným žákům jako je skupina agresorů, zastaví.
4. Většina přijímá normy agresorů. Normy agresorů jsou většinou skupiny přijaty a stávají se nepsaným zákonem. Vzniká tlak

přizpůsobit se konformitě a málokdo se mu dokáže postavit. Ve skupině dochází k velké proměně, agresori skupinu zcela ovládnou, a i ukáznění žáci se začnou chovat krutě a aktivně se podílejí na týrání spolužáka, přičemž prožívají uspokojení.

5. Totalita neboli dokonalá šikana. Zde jsou normy přijaty nebo respektovány všemi a dojde k nastolení totalitní ideologie šikanování. Jde o rozdělení skupiny na dvě podskupiny, tzv. otrokáře a otroky. Otrokáři využívají na otrocích všeho, co je využitelné (materiální věci, jejich tělo, city, rozumové schopnosti, školní znalosti). Důkazem totality je to, když otrokáři (tyrani) ubližují všemi způsoby a otroci (oběti) nejsou schopni se bránit. Násilí se stupňuje, zdokonaluje a agresori ztrácí poslední zbytky zábrán, brutální násilí se ve skupině začne považovat za normální. Oběti jsou zcela podmaněny agresorům a neúnosnost utrpení řeší únikem do nemoci, neomluvenou absencí, odchodem ze školy či dokonce pokusem o sebevraždu.

Pedagogové se často setkávají s prvními třemi stupni šikany. Také v této fázi je možné šikanu řešit na úrovni školy. Pokud se objeví šikana ve čtvrtém nebo pátém stádiu, je nezbytné přizvat na pomoc kvalifikované odborníky.

2 Šikana páchaná na učitelích

Učitelská profese je velmi náročné povolání vzhledem k mnohočetnosti rolí učitele. Klimešová a Tůmová (2011) konstatují, že viktimnost (pravděpodobnost stát se obětí) u tohoto povolání je velmi vysoká. K šikanování ve školním prostředí může docházet jak mezi jednotlivými žáky, tak mezi učitelem a žáky a v neposlední řadě i mezi učitelem a rodiči. Přechodový můstek od šikany dětí k šikaně dospělých není totiž znatelný. Učitel jako oběť šikanování ať již ze strany žáků, rodičů žáků či dokonce ze strany vedení, je šikanován při výkonu svého povolání, můžeme tedy hovořit o šikaně na pracovišti.

Šikanu na pracovišti definuje The Health and Safety Executive (National Education Union, 2019, online) jako „*jakýkoliv incident, při kterém je osoba napadena, zneužívána nebo je jí vyhrožováno v souvislosti s výkonem jejich pracovních povinností*“. Pindeš (2012, s. 15) násilí na pracovišti popisuje jako „*případy, kdy jsou zaměstnanci uráženi, je jim vyhrožováno nebo jsou napadeni při výkonu své práce na pracovišti nebo cestou do práce či z práce, případy, které obsahují skryté nebo otevřené ohrožení jejich bezpečnosti, pohodlí nebo zdraví*“. Chromý násilím na pracovišti rozumí „*negativní incident, jako je slovní útok, šikana, fyzický útok, vyhrožování fyzickým útokem, vynucený sexuální styk nebo pokus o něj anebo jiné sexuální obtěžování, pokud je spáchán na pracovišti nebo na jiném místě určeném k výkonu práce, respektive souvisejícím s výkonem práce, a jehož pachateli či oběti jsou zaměstnavatelé, zaměstnanci nebo jiné osoby při výkonu povolání a při odborné přípravě k němu*“ (Chromý, 2014, s. 26). Z uvedených definic je patrné, že určujícím znakem je agresivní chování namířené proti jedinci na pracovišti, přičemž agresorem může být spolupracovník, nadřízený, nebo žák (student) či jeho rodiče.

Autorky Klimešová a Tůmová (2011, s. 20) konstatují, že „*agrese vůči pedagogům, která naplňuje parametry šikanování, je specifickým a stále se zvyšujícím jevem*“. Obdobně na vzrůstající tendenci tohoto jevu upozorňuje také Arabadžiev (2011, online). Dle výsledků výzkumů (např. Kauppi, Pörhölä, 2012; Centrum sociálních služeb Praha, 2016; Szotkowski, Kopecký, 2018) se nejvíce učitelů setkává se slovní formou šikany.

Jak upozorňuje resort školství (MŠMT, 2016), šikana zaměřená na učitele ze strany žáků musí být chápána jako multidimenzionální problém týkající se všech členů školy, rozhodně by neměla být považována za individuální problém konkrétního pedagoga. Šikana zaměřená na učitele je velmi specifická tím, že dojde k narušení definovaných rolí učitel a žák, kdy se žák dostane do vyšší pozice, nad autoritu učitele. Obětí šikany se může stát i zkušený a kompetentní pedagog. Pedagog bývá nejčastěji šikanován v prostorách školy, ale agrese se může přesunout i do veřejných prostor, bydlíště pedagoga či kyberprostoru.

Jak už bylo zmíněno, tak k šikanování může docházet i mezi učiteli a rodiči. Podle Martínka (2009) je školní prostředí místem, kde k pomyslnému ohrožení dítěte ze strany učitele dochází. Ohrožení představují postihy za nevhodné chování, špatné známky nebo nevhodný přístup učitele. Obrana svého dítěte nesmí přesáhnout společenské chování, aby nedošlo například k agresivnímu chování rodiče vůči učiteli.

3 Šikana učitele jako výzkumné téma u nás i v zahraničí

Podle výroční zprávy České školní inspekce za školní rok 2014/2015 se s problémem šikany setkalo 30,3 % škol. Obětí verbální agrese se stalo 26,4 % učitelů základních škol a 2,4 % učitelů rovněž potvrzuje, že se stali obětí fyzické agrese vůči jejich osobě. Na středních školách se s verbální agresí setkalo 36 % škol a s fyzickou agresí pak 4,7 % (Česká školní inspekce, 2015, online). K tomuto Kopecký a Szotkowski podotýkají, že lze předpokládat, že velké množství incidentů není České školní inspekci hlášeno ve snaze zachovat dobrou pověst školy a na situaci zbytečně neupozorňovat (Szotkowski, Kopecký, 2018, s. 11).

Další výzkum zaměřený na agresivní chování vůči učitelům realizovalo Centrum sociálních služeb v roce 2016. Do tohoto výzkumu se zapojilo 1952 učitelů. Z výsledků výzkumu vyplývá, že v posledních třech letech se 20 % dotázaných učitelů opakovaně setkalo se slovní agresí. 8 % dotázaných se jednou nebo dvakrát setkalo s ničením nebo schováváním osobních věcí. Jiné formy agrese vůči pedagogům byly spíše ojedinělé a s jejich závažností výskyt klesal (Centrum sociálních služeb Praha, 2016, online).

Šikanou učitelů na pracovišti se zabývalo i několik výzkumů a studií realizovaných v zahraničí. Jednou z nich je studie Americké psychologické asociace zaměřená na násilí směřované proti učitelům z roku 2011, které se zúčastnilo téměř 2998 učitelů ze 48 států v USA. Z této studie vyplývá, že 80 % učitelů se v roce 2010 nebo 2011 stalo obětí šikany, nejčastěji

ze strany studentů. Skoro polovina učitelů zažila šikanu ze strany více aktérů (například studenta a rodiče). Celkem 72,5 % z nich mělo aspoň jednou zkušenost s obtěžováním, 50 % respondentů mělo zkušenost s majtkovým deliktem, jako je například krádež či poškození majetku, a 44 % se setkala s fyzickým útokem (Espelage, 2013, online).

Zajímavý je i výzkum, který proběhl ve Finsku ve školním roce 2008/2009. Výzkumu se zúčastnilo 86 škol. Tento výzkum se jeví zajímavým zejména z toho pohledu, že školství ve skandinávských zemích je některými odborníky dáváno za vzor. V tomto průzkumu bylo osloveno 2000 učitelů, ale pouze 215 reagovalo. Z 215 poté 70 učitelů odpovědělo, že se často stali obětí šikany a nejčastěji se setkali s nevhodným komentováním, odmítáním spolupráce, zesměšňováním, nadávkami, schováváním se před učitelem a jeho napodobováním. 70 z 215 se jeví být vysokým číslem, ale pohled změni, aplikujeme-li je na počet 2000. Opět se ukazuje problém, že učitelé o této problematice nechtějí hovořit, a tak snižují možnost tento problém prozkoumat (Kauppi, Pörhölä, 2012, online). To potvrzuje i Arabadžiev (2011, online), někteří učitelé se o šikaně nezmiňují z důvodů obav o ztrátu zaměstnání, jiní z osobních důvodů, například studu. K odhalování šikany nepřispívá ani obtížné posouzení toho, co lze považovat za šikanu a co nelze. Důležitým mezníkem v boji proti šikaně je její prevence a nastavení školského zařízení tak, aby ani ty nejnižší stupně šikany nebyly přehlíženy.

4 Prevence šikany páchané na učitelích

Resort školství (MŠMT, 2016, online) upozorňuje, že pro prevenci šikany platí především doporučení vytvořit a udržovat bezpečnou školu, kdy škola odmítá násilí a zneužití moci v jakékoli podobě s podílením se celé školy a s pověřením alespoň jedné osoby z řad pedagogů, která bude řešit otázky v prevenci a řešení šikany. Dále by škola měla mít ve svém školním řádu konkrétní a srozumitelná pravidla v chování, třídní pravidla, nastavené důsledky za porušení pravidel, funkční

systém vzájemné komunikace mezi pedagogy a pravidelný monitoring varovných signálů výskytu šikany. Důležitou roli hraje i informovanost všech členů o tom, co je a co není šikana, kontinuální realizace specifické primární prevence rizikového chování, zajištěná podpora a rozvoj pedagogů, pravidelná realizace třídnických hodin. V neposlední řadě by škola měla zajistit vzdělávání ředitelů v oblasti právního povědomí a zmapovat síť pomoci pro žáky i pedagogy.

Podle metodického pokynu Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy k prevenci a řešení šikany ve školách a školských zařízeních pravděpodobnost šikany snižuje celoškolský přístup, který akcentuje dobré sociální klima a připouští riziko výskytu šikany, podpora od vedení školy a s ní spojená atmosféra důvěry. Škola by měl mít jasně stanovený způsob, jak a komu podezření na šikanu oznámit. Problémy šikany by měl pedagog řešit se školním poradenským pracovištěm nebo vedením školy. Ze strany pedagoga by měla být ve třídě uplatňována jasná pravidla, na konflikty by měl učitel reagovat včas a řešit je v rámci individuálních konzultací. Také by měl posilovat zapojení žáků a studentů do výuky, kterou má společně s úkoly činit zajímavou, stavět na jejich silných stránkách, dávat jim adekvátní zpětnou vazbu k jejich chování. Dalším preventivním krokem je všímání si a oceňování prosociálního a kooperativního chování žáků a podpora jejich kooperace tak, aby se každý cítil přijatý. V neposlední řadě by pedagog neměl způsobovat ponížení či zesměšnění žáka před třídou a při hodnocení by měl zachovávat jeho důstojnost (MŠMT, 2016, online).

Z Delphi analýzy, které se ptala pedagogů, ředitelů škol a dalších expertů na nejúčinnější prevenci proti šikaně učitelů, vyplynulo, že je třeba klást důraz na propracovaný systém prevence. Respondenti se shodli, že školám a pedagogům by měla být poskytnuta větší podpora ze stran příslušných organizací, jako jsou například pedagogicko-psychologické poradny a zaveden systém podpory učitelů, který by zahrnoval vyškolení v dané problematice, odbornou pomoc a supervizi pro učitele (Klimešová a Tůmová, 2011).

Arabadžiev (2011, online) shrnuje, že prevencí šikany na školách se již zabývá více odborníků, kteří mají pouze teoretické znalosti, ale nemají zkušenosti z praxe. V rámci prevence tito odborníci o šikaně přednášejí, či školí pedagogické pracovníky. Ředitelé škol či výchovní poradci tyto přednášky zprostředkovávají pouze z formálních důvodů, protože tyto přednášky mají pro eliminaci šikany malý význam. Lektoři často neumí odpovídat na dotazy z praxe a způsoby přednášek, předávání vědomostí a dovedností, jsou zásadní.

Příspěvek je publikačním výstupem projektu specifického výzkumu „Učitel jako oběť rizikového chování ze strany žáků a rodičů“ (2113/2019-2020) řešeného na Pedagogické fakultě Univerzity Hradec Králové v letech 2019 a 2020.

Použité zdroje:

ARABADŽIEV, Sáva. Šikana na učitelích. *Učitel'ské noviny* [online]. 2011 [cit. 2020-11-11]. Dostupné z: <http://www.ucitelskenoviny.cz/?archiv&clanek=-5738>.

CENTRUM SOCIÁLNÍCH SLUŽEB PRAHA. Výsledky z průzkumu „Agresivní chování vůči učitelům“. *Centrum sociálních služeb Praha* [online]. Centrum sociálních služeb Praha, Pražské centrum primární prevence, 2016 [cit. 2020-11-11]. Dostupné z: http://prevence-praha.cz/images/vyzkumy/-Pruzkum_Agresivni_chovani_vuci_ucitelum2016.pdf.

ESPELAGE, Dorothy. Understanding and Preventing Violence Directed Against Teachers. *American Psychologist* [online]. 2013 [cit. 2020-11-05]. Dostupné z: <https://www.apa.org/pubs/journals/releases/amp-68-2-75.-pdf>.

CHROMÝ, Jakub. *Násilí na pracovišti: charakteristika, rizikové faktory, specifické formy a právní souvislosti*. Praha: Wolters Kluwer, 2014. 213 s. ISBN 978-80-7478-552-8.

KAUPPI, Teemu & PÖRHÖLÄ, Maili. School teachers bullied by their students: Teachers' attributions and how they share their experiences. In *Teaching and Teacher Education* [online]. 2012, 28 (7), pp. 1059–1068 [cit. 2020-11-05]. Dostupné z: https://www.researchgate.net/publication/-257246039_School_teachers_bullied_by_their_students_Teachers'_attributions_and_how_they_share_their_experiences.

KLIMEŠOVÁ, Magdaléna a TŮMOVÁ, Anna. Šikana učitelů: názory vybraných aktérů na příčiny a možná řešení problému agrese žáků základních škol vůči pedagogům. *E-Pedagogium: Nezávislý vědecký časopis pro interdisciplinární výzkum v pedagogice* [online]. 2011, 11 (3), 20-36 [cit. 2020-11-12]. Dostupné z: doi:10.5507/epd.2011.031.

KOLÁŘ, Michal. *Skrytý svět šikanování ve školách: příčiny, diagnostika a praktická pomoc*. Praha: Portál, 1997. 127 s. ISBN 80-7178-123-1.

KOPECKÝ, Kamil a kol. *Rizikové formy chování českých a slovenských dětí v prostředí internetu*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2015. 169 s. ISBN 978-80-244-4861-9.

LOVASOVÁ, Lenka. *Šikana*. Praha: Vzdělávací institut ochrany dětí, 2006. 28 s. ISBN 80-86991-65-2.

MARTÍNEK, Zdeněk. *Agresivita a kriminalita školní mládeže*. Praha: Grada, 2009. 152 s. ISBN 978-80-247-2310-5.

MŠMT. Metodický pokyn ministryně školství, mládeže a tělovýchovy k prevenci a řešení šikany ve školách a školských zařízeních. *Ministerstvo školství, mládeže a tělovýchovy* [online]. 2016 [cit. 2020-11-05]. Dostupné z: <https://www.msmt.cz/file/38988/>.

NATIONAL EDUCATION UNION. Violence and assaults against staff in schools. *National Education Union* [online]. 2019 [cit. 2020-11-13]. Dostupné z: <https://neu.org.uk/advice/violence-and-assaults-against-staff-schools>.

PINDEŠ, Miroslav a kol. *Prevence násilí a zvládání krizové situace na pracovišti: praktická studijní příručka*. Praha: ČMKOS, 2012. 216 s. ISBN 978-80-87306-08-6.

ŘÍČAN, Pavel. *Agresivita a šikana mezi dětmi: jak dát dětem ve škole pocit bezpečí*. Praha: Portál, 1995. 95 s. ISBN 80-7178-049-9.

Autoři:

doc. PhDr. Václav Bělík, Ph.D.

Ústav sociálních studií

Pedagogická fakulta Univerzity Hradec Králové

vaclav.belik@uhk.cz

Mgr. Martin Knytl, MCS

Ústav sociálních studií

Pedagogická fakulta Univerzity Hradec Králové

martin.knytl@uhk.cz

Bc. Jana Adamcová,

studentka oboru Sociální pedagogika

Pedagogická fakulta Univerzity Hradec Králové

Bc. Lucie Petrová,

studentka oboru Sociální pedagogika

Pedagogická fakulta Univerzity Hradec Králové

PROJEVY EXTREMISMU A XENOFOBIE NA ÚZEMÍ ČESKÉ REPUBLIKY

Josef Kasal, Kateřina Krupková

Anotace

Text pojednává o dané problematice v českém prostředí v roce 2019 a 2020. Zaměřuje se na předsudečné projevy vzniklé na poli extremismu pramenícího z islamofobie a nenávisti vůči lidem původem z arabských zemí. Pozornost je věnována projevům ve virtuálním prostředí, s nimiž se lze setkat stále častěji. Cílem je zmapování situace v uvedeném období, kdy ještě nebyla společnost zasažena pandemií koronaviru, a v období, kdy již Covid 19 společností rezonoval. Pro tyto účely poslouží vybrané materiály zpracované Ministerstvem vnitra České republiky. Součástí textu je vymezení pojmů extremismus, xenofobie a fanatismus z důvodu upřesnění jejich významových charakteristik.

Klíčová slova: extremismus; xenofobie; fanatismus; rasismus; předsudky;

1 Zmapování aktuální situace v ČR

V první kapitole jsou shrnuty dostupné dokumenty, které popisují aktuální stav extremismu a předsudečné nenávisti v ČR za nejbližší

uplynulé období, tedy rok 2019 a 2020. Pozornost je věnována nejen samotným projevům, vybraným kauzám, vlivu médií apod., ale také konkrétním nenávisným projevům, jež byly ve sledovaném období mířeny vůči minoritám, které mají svůj původ v arabském světě.

1.1 Vyhodnocení plnění koncepce boje proti projevům extremismu a předsudečné nenávisti pro rok 2019

Na základě usnesení vlády č. 286 ze dne 29. dubna 2019 byla schválena Koncepce boje proti projevům extremismu a předsudečné nenávisti pro rok 2019. Její vyhodnocení spočívá v hlavních pěti pilířích, kdy je důraz kladen na komunikaci mířenou proti demagogii, vědomost, jednotnou protiextremistickou platformu, odbornost a imunitu, pomoc obětem trestné činnosti. V dokumentu jsou uvedeny i aktivity uskutečněné orgány státní správy, které nemusí být vždy primárně orientovány proti extremismu, avšak v boji s ním značně pomáhají (MVČR, 2020).

Díky této koncepci se podařilo zrealizovat různé projekty, besedy, workshopy, preventivní programy. Jako příklad lze uvést školní projekt, který byl zahájen v září roku 2018 ve VPŠ a SPŠ MV v Holešově. Nese název „Integrace cizinců v rámci středního odborného vzdělávání v oboru vzdělání Bezpečnostně právní činnost (kód 68-42-M/01) ve VPŠ a SPŠ MV v Holešově“. Jeho ukončení a realizace je stanoveno na srpen roku 2022. Cílovou skupinu tvoří nejen cizinci a příslušníci národnostních menšin – žáci 8. a 9. tříd základních škol a jejich rodiče, ale také žáci již přijatí ke vzdělávání ve čtyřletém vzdělávacím programu v oboru vzdělání Bezpečnostně právní činnost (MVČR, 2020).

Zůstává však otázkou, do jaké míry se konkrétně zmíněný projekt v Holešově podaří díky stávající koronavirové krizi uskutečnit a jaký dopad na něj tato situace bude mít. S jistotou však lze vnímat pozitivní vliv a provázanost mezi Koncepcí boje proti extremismu a Koncepcí integrace cizinců v roce 2018 (dále KIC).

Politika integrace cizinců České republiky totiž zaznamenává jisté úspěchy, díky čemuž přispívá i do jisté míry ke vzniku dalších extremistických projevů. KIC přispěla ke zlepšení postavení cizinců i vzájemných vztahů mezi cizinci a příslušníky majoritní společnosti. Na regionální a lokální úrovni je zajišťována realizace integračních opatření, monitoring situace a postavení cizinců Centra na podporu integrace cizinců, které působí ve všech krajích. Ministerstvo vnitra podporovalo projekty na podporu integrace cizinců na lokální úrovni, jejichž cílem je snížit napětí ve společnosti, působit proti stereotypům, snižovat riziko vzniku extremistických aktivit, rozptýlit obavy a možné pocity ohrožení z cizinců. Projekty také zvyšují povědomí cizinců o jejich právech a povinnostech. Často jsou realizovány za přímé spolupráce s nestátními neziskovými organizacemi, organizacemi cizinců či dalšími subjekty. KIC klade důraz na zajištění informovanosti jak cizinců, tak majorit, kde u cizinců se jedná o prevenci jejich zneužívání, manipulovatelnosti, závislosti na zprostředkovatelích, případně ztráty legálního pobytu. Na straně majority je pak kladen důraz na objektivní informovanost, jakožto prevenci xenofobie, rasismu či projevů extremismu (MVČR, 2020).

1.2 Zpráva o projevech extremismu a předsudečné nenávisti na území České republiky v roce 2019

Přestože se zde realizovaly pilíře Koncepce boje proti projevům extremismu a předsudečné nenávisti pro rok 2019, tak samozřejmě v praxi nebylo nemožné setkat se s projevy extremismu a nenávisti mířené vůči cizincům (nejen) z arabských zemí. O situaci pojednává Zpráva o projevech extremismu a předsudečné nenávisti na území ČR v roce 2019.

Tento dokument každoročně zpracovává Ministerstvo vnitra na základě podkladových materiálů od zástupců zpravodajských služeb, Policie ČR, resortů státní správy, konkrétně spravedlnosti, obrany a Nejvyššího státního zastupitelství. Na základě zjištěných informací se pak přijímají nová opatření. Ve Zprávě jsou zmiňovány pouze subjekty, u kterých tyto

projevy reálně představují dominantní složku jejich rétoriky a aktivit, přestože předsudečnou nenávist lze vysledovat u členů, či příznivců celé řady politických či jiných společenských subjektů. V praxi se tak jedná o skupiny, u kterých převažují nesnášenlivé útoky proti Romům, imigrantům, muslimům, či homosexuálům. Pro Ministerstvo vnitra nezáleží na politologické kategorii (např. zda se jedná o subjekt neonacistický či neofašistický). Rozhodující je pro něj aspekt šíření nenávisti vzešlý z paušalizujícího předsudku. Právě projevy nenávisti pro určité skupiny obyvatel mohou představovat bezprostřední ohrožení (MVČR, 2020).

Z výzkumné zprávy za loňský rok vyšlo najevo, že šíření nenávisti přestalo být doménou pouze tradičních extremistů. Je totiž doménou populistických xenofobních skupin, dezinformačních médií, méně výrazně pak i domobraneckých subjektů. Ve virtuálním prostředí dochází k nárůstu agresivity a vulgarity nenávistných sdělení. Terčem útoků a výhrůžek je stále širší spektrum společenských skupin, což reflektovaly i orgány činné v trestním řízení. Existují důvodné obavy z přerůstání nepřátelství ve virtuálním světě v reálné fyzické násilí. Zároveň jsou stále častěji registrovány vzkazy určitých společenských skupin o tom, že se jejich členové některými projevy nenávisti cítí značně ohroženi (MVČR, 2020).

Pokud se zaměříme vysloveně na předsudečné jednání mířené proti lidem z arabského prostředí, pak lze vnímat značný úspěch xenofobně zaměřených politiků, aktivistů a „novinářů“, které nelze spojovat s tradiční extremistickou scénou. Do této kategorie patří právě subjekty, které vznikaly na pozadí protimuslimských nálad souvisejících s migrační krizí, samozvané rasistické domobrany a média šířící nenávistné předsudky. Kromě často zdůrazňovaného vyhraněného „vlastenectví“ je spojuje i pozitivní vztah k oficiální politice Ruské federace. Těmto subjektům se podařilo přinést kontroverzní témata, vyvolat kolem nich emotivní diskusi a do značné míry uměle rozdělit českou společnost. Orgány činné v trestním řízení se zabývaly celou řadou nenávistných incidentů. Zmínit lze čtyřletý trest vězení udělený příznivci hnutí Svoboda a přímá demo-

kracie Jaromíru Baldovi pro teroristický čin a vyhrožování teroristickým trestným činem. Balda v roce 2017 pokácel stromy na železniční trať ve středních Čechách s cílem vykolejit vlak. Snažil se pak prostřednictvím rozházených letáků na místě připsat odpovědnost za tyto útoky muslimským imigrantům. Na různých místech v Čechách dále senior šířil letáky s výhrůžnými texty, čímž chtěl vyvolat dojem, že je psal imigrant vyznávající extremistickou podobu islámu (MVČR, 2020).

V průběhu roku pak probíhala soudní líčení se slovenským konvertitou k islámu Dominikem Kobulnickým, který: *„čelil obžalobě z přípravy teroristického útoku a z trestného činu založení, podpora a propagace hnutí směřujícího k potlačení práv a svobod člověka. V listopadu mu byl udělen trest odnětí svobody ve výši šest a půl roku za trestné činy obecné ohrožení a za podporu Islámského státu a Kavkazského emirátu. Podezření, že chystal teroristický útok v Praze, se podle soudkyně nepodařilo prokázat. Státní zástupce i Kobulnický si ponechali lhůtu na odvolání. Kobulnický se nicméně přiznal, že v minulosti sympatizoval s Islámským státem a připravoval teroristický útok v Prešově. Dále uvedl, že ho v minulosti učil bývalý pražský imám Sámer Shehadeh.“* Sámer Shehadeh, jeho bratr Omar se svou ženou Fátimou (dříve Kristýnou) Hudkovou byli obviněni a následně obžalováni z účasti na teroristické skupině a financování terorismu (MVČR, 2020, s. 14).

V ČR dochází k izolaci různorodých muslimských komunit. Přispívá k tomu i působení různých islamofobních skupin, ze kterých někteří muslimové pociťují obavy. Naopak distancování majority od muslimů způsobují stoupenci extremistických výkladů islámu. Extremisté z řad majority i muslimské minority přispívají k tomu, že jsou celé skupiny díky tomu vnímány jako rizikové, nebezpečné a extremistické. Prostředí nedůvěry, které je podněcováno i nenávisťnými obsahy na sociálních sítích, je podhoubím pro radikalizaci (MVČR, 2020).

V roce 2019 bylo zahájeno trestní stíhání, příp. vydáno pravomocné meritorní rozhodnutí s několika osobami. Mezi občany, kteří směřují

nenávistné výroky na příslušníky cizích národností, patří příznivci SPD. Jako konkrétní případ slouží kauza, kdy byl na facebooku k fotografii žáků ZŠ Plynárenská v Teplicích, mezi nimiž převažovaly děti romského a arabského původu, zveřejněn komentář (cit.) *„Ještě že jsou ze ZŠ Plynárenská. Řešení se přímo nabízí. Neříkej, že Tě to nenapadlo!!!“*. Bohužel nenávistné projevy lze pozorovat i u příslušníků Policie ČR. V prosinci 2019 byla státním zástupcem KSZ v Hradci Králové podána obžaloba na obviněného nrap. M. S., pro *„jednání vykazující znaky přečinů podle § 355 odst. 1 písm. b), odst. 2 písm. b) a § 356 odst. 1, 3 písm. a) trestního zákoníku, kterých se měl dopustit tím, že nejméně v období od listopadu 2015 do června 2018 na svém facebookovém profilu hanobil muslimy (nazýval je např. „islámskou špínou“, „muslimskými sráči“ apod.) a podněcoval k nenávisti k islámu, přičemž hanobil i lidi bojující za práva muslimů nebo citoval z Koránu...“* (MVČR, 2020, s. 18).

Takových případů lze ze zprávy vyčíst ještě několik. Jsou zde zmíněny incidenty, doslovné ukázky, konkrétní výroky k daným případům i následné trestní sankce a sazby. Bylo možné setkat se s hanlivými výroky, urážkami, nadávkami, povzbuzování českého národa k vyhnání daných minorit mimo republiku apod.

Část zprávy tvoří i statistiky nenávistně motivované trestné činnosti, z nichž lze vyčíst, že v roce 2019 Policie ČR zaznamenala 11 trestných činů motivovaných nenávistí k muslimům (v předchozím roce jich evidovala osm). V roce 2019 bylo Policií ČR evidováno také 8 trestných činů motivovaných nenávistí k Arabům (v roce předchozím o jeden méně). V roce 2019 bylo pak odsouzeno celkem 49 osob s rasovým podtextem (tento počet představuje 0,088 % z celkového počtu pravomocně odsouzených v tomto roce). *„Ve srovnání s rokem 2018 zaznamenáváme pokles počtu pravomocně odsouzených za trestný čin spáchaný s rasovým podtextem (o 5 osob, tj. o cca 9 %, když v předchozím roce 2018 bylo za tyto delikty odsouzeno celkem 54 osob, v roce 2017 – 47 osob, v roce 2016 – 77 osob, v roce 2015 – 54 osob, v roce 2014 – 52 osob, v roce 2013 – 71 osob, v roce 2012 – 83 osob, v roce 2011 – 111 osob, v roce*

2010 – 96 osob, v roce 2009 pak celkem 103 osob). Z uvedených údajů je zřejmé, že podíl těchto deliktů na celkovém počtu pravomocně odsouzených v ČR zůstává velmi nízký...“ (MVČR, 2020, s. 26-27).

Nelze tedy hovořit pouze o latentní podobě xenofobie, jak je v českém prostředí nezdědkakdy vnímána a díky tomu je určitým způsobem její problematika bagatelizována. Dle dostupných statistik totiž byly některé xenofobní projevy v roce 2019 zcela jasně prokazatelné.

Nejčastěji byli pachatelé v kontextu námi zvolené problematiky odsouzeni pro trestný čin výtržnictví spáchané s rasovým podtextem podle § 358 TrZ 17 osob). Následují odsouzení pro trestný čin podle § 355 TrZ – hanobení národa, etnické skupiny, rasy a přesvědčení (16 osob) a pro projev sympatií k hnutí směřujícímu k potlačení práv a svobod člověka podle § 404 Trz (16 osob). Za uvedené trestné činy s rasovým podtextem byl ve třech případech uložen nepodmíněný trest odnětí svobody. Nikdo z daných odsouzených osob nebyl soudy označen jako recidivista. Trest odnětí svobody s podmíněným odkladem jeho výkonu soudy pravomocně uložily 36 osobám. Trest obecně prospěšných prací byl uložen jedné osobě. Odsouzeno bylo 7 žen a 2 mladiství pachatelé (MVČR, 2020).

1.3 Koncepce boje proti projevům extremismu a předsudečné nenávisti pro rok 2020

Posledním aktuálním dokumentem na dané téma je Koncepce boje proti projevům extremismu a předsudečné nenávisti pro rok 2020. S ohledem na strukturální změny v rámci extremisticky či jinak nenávisťně motivované scény a vyčerpání potenciálu tohoto formátu bylo však metodickým pracovištěm Ministerstva vnitra doporučeno v roce 2020 připravit nový koncept. V roce 2020 bude tedy navržen nový strategický dokument s víceletou platností, jehož cílem bude přiblížení se standardům obsaženým v Metodice přípravy veřejných strategií, zpracované Ministerstvem pro místní rozvoj (MVČR, 2020).

1.4 Souhrnná situační zpráva 1. pololetí roku 2020

Podoba projevů extremismu a předsudečné nenávisti je zcela logicky aktuálně ovlivněna situací spojenou s pandemií koronaviru. Díky tomu totiž došlo k jistým proměnám nenávistných projevů v 1. pololetí roku 2020, neboť zde panovala jistá vládní nařízení a omezení, která znemožňovala scházet se ve větším počtu osob apod., takže byla komplikovanější organizace, avšak zároveň došlo k růstu jevů ve virtuálním prostředí. Členové a příznivci extremistických a xenofobních uskupení poukazovali na údajnou neschopnost demokratického systému adekvátně reagovat na probíhající pandemii, a tak se jejich pozornost vydala i jiným směrem.

Vystupňovala se kritika Evropské unie a NATO, kdy řada aktivistů požadovala vystoupení z těchto mezinárodních organizací. V naprosté většině případů však extremistické a xenofobní subjekty k jakémukoliv řešení problémů spojených s nemocí Covid-19 nijak nepřispěly. Extremisté a xenofobně zaměřeni aktivisté se uchylovali k šíření rizikových dezinformací. I v tomto období bylo internetové prostředí nadále zahlceno protiimigrantskými a protimuslimskými příspěvky. V souvislosti s pandemií koronaviru byli uprchlíci označováni za přenašeče virové nákazy. Některé xenofobní skupiny se zaměřily na zahraniční dělníky jakožto pachatele kriminality a dalšího rizika šíření virové nákazy. Ve sledovaném období však došlo i k několika incidentům motivovaným xenofobií. Jako příklady lze uvést lednové posprejování mešity v Brně výhrůžným protiislámským textem, dále případ ženy, která napsala na Facebooku komentář o zapalování autobusu s uprchlíky a jejíž případ začal v tomto období opět projednávat Okresní soud Plzeň-město (byl jí vyměřen šestiměsíční trest se zkušební dobou na 1 rok). V neposlední řadě lze zmínit pokutu udělenou Českou obchodní inspekcí provozovateli pizzerie, který na facebookové stránce restaurace uvedl: „*pro imigranty nevaříme, stopislam*“ a její potvrzení Krajským soudem v Brně (MVČR, 2020).

Domobranecké skupiny vzniklé v reakci na migrační krizi však v tomto období úspěch nezaznamenaly. Zemská domobrana se koncem roku

2019 sama rozpustila, Českoslovenští vojáci v záloze nevyvíjeli žádnou činnost. Národní domobrana nadále procházela vnitřní krizí. Znepřátelení domobranci ventilovali své nenávistné názory prostřednictvím dezinformačních médií. Anarchisté se ještě více uzavřeli do své subkultury. Díky omezením souvisejícím s pandemií došlo ke znemožnění konání veřejných akcí, a tak se příslušníci skupin zaměřili na solidární či pietní aktivity vůči svým „kolegům“ a případně komentovali dílčí aktuální otázky. Jistou roli ve sledovaném období sehrála i různá dezinformační média, která zaujala téměř celé extremistické či xenofobní spektrum, neboť nabízela články namířené proti imigrantům, muslimům a Romům. Objevovaly se články zpochybňující existenci viru a bagatelizující jeho rizika, avšak pandemie byla skrze ně i vnímána jako jakási záminka pro zamaskování migrace z Turecka na řecké ostrovy či jako tajný nástroj pro omezování osobních svobod. Některé islamistické teroristické organizace vydávaly různorodá prohlášení pro své stoupence, kde popisovaly vlastní teorie o původu nemoci a případná doporučení, jak se jí bránit, anebo jak ji dokonce využít v boji s nepřítelem. Některá prohlášení nabádala, aby byla nastalá situace využita k teroristickým útokům, což nebylo v české muslimské komunitě nijak veřejně reflektováno (MVČR, 2020).

Nejvýznamnější událostí byl v tomto období soud s bratry Shehadehovými a Fátimou (dříve Kristýnou) Hudkovou, o jejichž případu již bylo pojednáváno.

Konkrétně bylo za první pololetí roku 2020 evidováno 64 nenávistně motivovaných trestných činů, z nichž 28 bylo objasněno. Nejčastěji byly v tomto období zastoupeny trestné činy evidované jako „podpora a propagace hnutí“ (18 případů). Policie ČR eviduje v tomto období 52 stíhaných osob u nenávistně motivovaných skutků, kdy nejčastěji se jednalo o trestné činy evidované v takticko-statistické skupině „podpora a propagace hnutí“. Nejvíce motivovaných skutků bylo registrováno v Praze (20) a dále pak v Moravskoslezském kraji (9). Nejvíce stíhaných osob u nenávistně motivovaných skutků bylo v Olomouckém kraji (18)

a v Praze (8). Bylo zaznamenáno 101 akcí za účasti či přímo v organizaci politicky motivovaných extremistů. Z uvedeného počtu jich bylo 78 spojeno s levicově extremistickým spektrem a celkem 23 pak s pravico-
vým extremismem (MVČR, 2020, s. 11-13).

Je jen otázkou, jak se podoba celého extremismu v průběhu roku 2020 ještě promění a bude nadále vyvíjet s ohledem na Covid-19, který ve společnosti v tuto chvíli stále přetrvává a jistě může celou situaci ještě značně změnit.

2 Variety extremismu – vymezení pojmů

„Lidský dav nenávidí obraz člověka, neboť dav je zmatený, směřuje do všech stran současně a brání tvůrčímu úsilí. Pravda, je špatné, když jeden člověk drtí stádo. Ale to největší zotročení je jinde: když stádo drtí člověka.“
(Antoine de Saint-Exupéry)

2.1 Extremismus

Předcházející text poukazuje na podobu extremismu tak, jak ji vesměs známe a vnímáme – tedy jako extremismus politický. Samotný pojem lze však užívat i v jiných kontextech. Od těch nejobecnějších, tedy jako něco, co je na pomezí, či za hranicí námi vnímaného běžného, ale také něco, co je ohrožující, nebezpečné (extrémní dieta, extrémní nadšení, extrémní jízda, extrémní sporty atp.). Toto obecné vnímání vychází z etymologie tohoto pojmu, která vychází z latinského slova „extremus“. „Extremus“ („nejzazší“) v latině označoval nejdále ležící pozici. „Extremitas mundi“ označovalo regiony, které byly ve velké zeměpisné vzdálenosti od metropole Říma jako středu impéria. Takové označení distančních vztahů bylo brzy přeneseno i na „hraniční situace“ v jiných oblastech. V českém prostoru se slova jako extremismus či radikalismus užívala obecně již od přelomu devatenáctého a dvacátého století, avšak po sametové revoluci začala být mimořádně

frekventovaná (Mareš, 2003, s. 20). V rovině sociologické lze extremismus vymezit jako souhrn určitých sociálně patologických jevů, vytvářených více či méně organizovanými skupinami osob a příznivci těchto skupin, s dominujícím odmítáním základních hodnot, norem a způsobů chování platných v aktuální společnosti. Jan Chmelík (2001) reprezentuje sociologický a kriminologický přístup k extremismu. Při jeho charakteristikách upozorňuje na komplikovanost vymezení tohoto společenského jevu. Pro příklad uvádí názor profesora Stankiewiczze, který tvrdí, že extremismus je jen slovem označujícím, a nikoli pojmem, protože nemá svou historii a jeho prostřednictvím není možné popsat podstatu jevu. Charvát považuje extremismus za pojem, který sociální vědy neužívají kvůli jeho vágnosti. Většina vědců dává přednost přesným označením – neonacismus, rasismus, případně terorismus. Pokud však musí s tímto termínem pracovat, chápou extremismus jakožto ideologie nebo aktivity směřující proti demokratickému zřízení. **Radikalismus** je pak obvykle chápán jako souhrn politických názorů, jejichž aplikace na společnost by vedla k rozsáhlým změnám, avšak nikoli k likvidaci demokracie jako takové (Charvát, 2007, s. 13). Jak z textu vyplývá, jedná se, ve vztahu k extremismu, o sdílení skupinových názorů. Takové skupiny neoficiálně sdružují lidi stejných nebo podobných extrémních názorů na společenské vztahy, postavení národa, člověka, náboženství ve společnosti, skupiny usilující o prosazení svých názorů a cílů, a to i za využití různých i protiprávních prostředků, označujeme jako **extremistická hnutí**.

Podle Z. Zbořila (in Chmelík, 2001, s. 11) by bylo mnohem případnější užívání termínů **xenofobie**, **rasismus**, **antisemitismus**, jako pojmů vycházejících z politické antropologie nebo sociologie, pojmů, jako je **fašismus**, **nacismus**, **neofašismus** a **neonacismus**, které jsou výsledkem historických bádání, anebo pojmů, které mají oporu v právu, jako jsou např. protiústavnost, zločinné spolčování, zastrasování aj.

Extremismus je přímo závislý na uspořádání a stavu společnosti, v níž se projevuje. Chmelík (2001, s.12) zdůrazňuje, že nárůst extremismu je přímou reakcí na případné narůstající rozpory ve společnosti.

Dalším pohledem na tento jev je vztah k demokracii. Demokracie totiž nemá dostatek mechanismů, aby se ubránila všemu, co jí škodí. Pokud by takové mechanismy měla, přestal by být demokracií a stala by se diktaturou. Z tohoto pohledu je extremismus chápán jako jakési nutné zlo, se kterým se každá demokratická společnost musí neustále vyrovnávat.

Určení extremismu, extremisty často bývá velmi složité. Hranice mezi extremismem a normalitou je velmi široká a nejasně formulovaná.

Označení extremistických skupin se děje na základě odlišných přístupů a stanovisek, které lze rozdělit do tří skupin:

1. Skupiny, které usilují o realizaci vysoce ušlechtilých a humánních ideálů, ale způsobem, který v menší či větší míře narušuje zákon (např. militantní ekologové, odpůrci potratů atp. *Prosazují tedy humánní hodnoty nežádoucím způsobem.*
2. Příslušníci této skupiny se pokoušejí prosadit své představy o fungování společnosti, které odporují obecným normám morálky, humanity, způsobem, který jim umožňuje platný právní řád (např. volební vítězství NSDAP v roce 1933). *Pokoušejí se „slušným“ způsobem prosadit „neslušné“ cíle.*
3. Příslušníci této skupiny se snaží o realizaci svých nelidských a protizákonných idejí protizákonnými a nelidskými způsoby (např. teroristé apod.). Příslušníky této skupiny označuje naprostá většina občanů jako extremisty.

Pravicový a levicový extremismus. Základní ideologie obou je podobná, tj. odmítání demokratického právního státu, vyznávání ideologie nerovnosti určitých individuí nebo skupin. Pravicoví extremisté pak požadují autoritářský stát, za nejvyšší hodnotu považují národ a rasu, vyznávají podřízení jednotlivce národnímu lidovému společenství, vedenému „vůdcem“, zatímco levicoví baží po neomezených svobodách jednotlivce a po destrukci státu (anarchisté).

Výše uvedené nám objasňuje základní principy extremismu. Umožňuje nám orientaci při posuzování, zda některý typ jednání lze označit za extremistický a také o jaký typ extremismu se jedná. Např. agresivní chování chuligánů na fotbalovém zápase nemusí být hodnoceno jako extremistické, pokud se v něm nevyskytují typy jednání, které jsou v rozporu s normami vymezujícími příslušný právní nebo také etický rámec. Za překročení takových norem lze považovat skandování s použitím výroků a hesel, jež hanobí rasu, národ, náboženské cítění nebo propaguje hnutí směřující k potlačení práv a svobod člověka (pokřik Jude Slávie! Jude raus!).

Samotné vymezení extremismu nám však velmi málo vypovídá o zdrojích a příčinách těchto postojů, ale také o prostředích, ve kterých se s ním můžeme setkat. Tato studie nemůže být vyčerpávající, a proto se soustředí na vybrané typy jednání s cílem poukázat na charakteristiky, které bývají spouštěčem extremistického chování.

2.2 Fanatismus

Extremismus a fanatismus můžeme vnímat jako významové bližence. Lidé s extremistickými postoji a také ti, které lze označit za fanatiky, se silnou razancí prosazují pohledy na žitý svět, jež bývají okrajové, vyvolávající kontroverzní přístup ke sdíleným hodnotám.

Etymologicky vychází pojem fanatismus z latinského výrazu *fanum* – místo pro konání náboženských obřadů – tedy svatyně (známe také slovo *profanus* – *profánní*, jako něco mimo božské, tedy světské). Fanés je král bohů zlatého věku. Latinský kmen *fas* nebo *fes* znamená božské právo, božský výrok. Jako *fanaticus* byl označován člověk posedlý či šílený, čímž byla míněna i určitá forma chrámové extáze. *Fanaticus* pojímaný jako určitá příslušnost, zasvěcenost božskému, ale paralelně s patinou odloučenosti, oddělenosti. Paralelní postavení s božským místem (chrámem), *fanaticus* stojící a bojující o své postavení, snažící

se opět dostat do centra „božského“ (Kasal, 2013, s. 30). Tato podstata fanatika – touha po dokonalém, touha být (opět) centrem pozornosti, spoluvytvářet dokonalý svět – je důležitá pro pochopení podstaty fanatického postoje. Umožňuje nám najít jeho pramen. Zde můžeme nacházet příčinu ve vyrovnávání se s frustracemi, které jedinec načerpal v průběhu socializace, kdy byl konfrontován s neutěšenými životními poměry, s destruktivní výchovou. Hole upozorňuje na významný fakt, že fanatismus nesouvisí pouze s vnějšími impulsy, ale také s „četnými hnutími a sklony v nás, které mají mnoho společného se skrytými „nízkými“ podíly a pudy, se „stínem“ ve smyslu C. G. Junga, s archaickými silami v hlubinách duše“ (Hole, 1998, s. 64).

Hole definuje fanatismus jako „*osobnostní strukturou spouštěné, na omezené obsahy a hodnoty vztahované osobní přesvědčení s vysokým stupněm identifikace, které je udržováno nebo sledováno se značnou **intenzitou, stálostí a důsledností**. Trvá **neschopnost dialogu a kompromisu** s jinými systémy a lidmi, se kterými se bojuje jako s vnějším nepřítelem s nasazením všech prostředků a v souladu s vlastním svědomím“ (Hole, 1998, s. 27). Je nutné podotknout, že agresivita je ve své podstatě zcela jiným fenoménem než fanatismus. „Motivy agrese, jako vypočítavé úsilí o moc a hromadění majetku, závist a žárlivost, nenávist nebo pomsta, nemají v první řadě nic společného. Jedná se o jednoznačně odlišné kořeny jejich psychického zrodu, o různé úrovně, na nichž probíhá neblahé emocionální nahuštění a eskalace“ (Hole, s. 7).*

Pro hlubší pochopení fanatismu lze použít rozdělení různých druhů fanatismu. Ty, na rozdíl od označení podle zaměření (náboženský, politický), odkazují na individuální přijetí, tím také na individuální přístup k němu:

1. *Tichý*, nenápadný osobní fanatismus vyznačující se lpěním na určité ideji, pramení v oblastech lidské psyché, zaměřených na zářivé ideály.
2. *Militantní*, bezohledné následování fanaticky obsazených cílů spojené s výbuchy nekroceného fanatického násilí.

3. *Typický „klasický“*, primární sklon k fanatickému utváření a prosazování idejí a cílů na základě své osobnostní struktury (také *esenciální* či původní fanatismus) nebo skupina lidí, kteří mají sice sklon k fanatismu, ale potřebují k němu vhodnou situaci a povzbuzení, strhující podnět zvnějšku také jako *indukovaní* fanatici či fanaticky identifikovatelní) (Hole, s. 8, 9).

S fanatismem je neslučitelná láska – oba tyto fenomény se vylučují. „Láska je totiž vždy také přiznáním individuality druhého člověka, plnosti a různorodosti života, kreativity, spontánnosti. Je ohleduplná, dokáže čekat a těšit se z malých, předběžných a nedokonalých věcí. To vše je vzdálené ideologické strnulosti, neschopnosti kompromisu a přísnosti fanatických postojů. Připuštění a využití lásky v tomto smyslu, výchova a požadavky vlastního druhu aktivity jsou tak nejsilnějšími protiklady fanatismu“ (Hole, s. 114).

2.3 Xenofobie a vypjatý rasismus

„S duší Západu je to na pováženou o to víc, že ještě dáváme přednost iluzi své vnitřní krásy před nemilosrdnou pravdou. Člověk Západu žije v pořádném oblaku dýmu sebechvály, v oblaku, který má zastřít jeho skutečnou tvář. Co jsme však pro lidi jiné barvy pleti? Co si o nás myslí Čína a Indie? Jaké pocity vůči nám chová černý člověk? Co cítí všichni ti, které vyhlazujeme kořalkou, pohlavními chorobami a obyčejným pustošením země? Mám přítele, náčelníka Indiánů Pueblo. Jednou jsme důvěrně rozmlouvali o běloších a on řekl: „Nechápeme bělochy. Pořád něco chtějí, jsou stále neklidní, ustavičně cosi hledají. Co hledají? Nevíme. Nejsme s to jim porozumět. Mají tak ostré nosy, tak tenké, kruté rty, takové rysy ve tvářích. Myslím, že všichni jsou pomatení.“ (Carl Gustav Jung)

Je xenofobie extremismem? A pokud ne, kdy se jí stává? Termín xenofobie je tvořen dvěma řeckými slovy – xenos (cizí) a fobos (strach), tedy strach z cizího. Obecně strach z cizího, cizích patří mezi skupinové

vlastnosti posilující skupinovou identitu a také poskytující bezpečí. Za extremismus můžeme xenofobii považovat tehdy, když se tato obava z cizího spojí s dalšími postoji, které výrazně na základě nedostatku informací a zkušeností s „jinými“ tyto diskriminují, odsunují na okraj větší společnosti a také různou formou projevují nenávist. Významnou roli v utváření xenofobních postojů hrají předsudky. Americký psycholog Allport definuje předsudek takto: „U slova předsudek, odvozeného od latinského substantiva *praejudicium*, došlo od klasických dob podobně jako u většiny slov k významovému posunu. Proměna měla tři fáze. (1) Ve starověku *praejudicium* znamenalo *precedent* – úsudek, který se opíral o dřívější rozhodnutí a zkušenosti. (2) Později, v angličtině, dostal tento výraz význam úsudku, který si člověk vytvoří dřív, než náležitě prozkoumá a zváží fakta – úsudku předčasného, ukvapeného. (3) Nakonec dostal výraz také dnešní emocionální nádech přízně či nepřízně, který takový předčasný a nepodložený úsudek provází. Snad nejkratší definice říká, že předsudek znamená *smýšlet o ostatních špatně bez náležitého opodstatnění* ... *New Dictionary* nabízí formulaci, která mluví o předsudku vstřícném i odmítavém: *Příznivý či nepříznivý postoj vůči osobě anebo věci, který člověk zaujímá předem, bez opravdové zkušenosti nebo bez ohledu na ni.* (Allport, 2004, s. 38).

Vytváření prostředí, ve kterém se předsudkům daří, poskytuje živnou půdu pro zkreslování reality. V krajních případech se předsudky stávají zdrojem různých typů antagonismů, ze kterých může vyrůst nenávist např. vůči jiným etnickým skupinám. Příklady vytváření takových předsudků nalezneme např. v antropologii. Německý lékař Johann Friedrich Blumenbach v roce 1795 rozdělil lidstvo na různé rasy (z arabského *rás* – počátek, původ, ale také hlava) a ty rozčlenil do pěti základních skupin podle barvy pleti a geografického rozšíření na: kavkazskou (Evropa a přilehlé oblasti), mongolskou (vých. Asie vč. Číny a Japonska), etiopskou (původní obyvatelé Afriky), americkou (původní obyvatelé Nového světa) a malajskou (původní obyvatelé tichomořských ostrovů a australští domorodci). Vznik různých ras vysvětluje jako degeneraci.

Taxonomii ras vtiskl hierarchický charakter dle estetického hlediska. Od kavkazského ideálu fyzické krásy směrem k černým negroidům a žlutým mongolům – zahájil období hodnotícího přístupu k lidským varietám. Švýcarský přírodovědec usazený ve Spojených státech Louis Agassiz (1807-1873) vtiskl úvahám o rasách axiologický charakter, když výrazně diskvalifikoval negroidní populaci výrokem: *„Černoši jsou líní, hrají, smyslní, imitativní, podlézaví, dobré myslí, ohební, nestálí ve svých cílech, oddaní, něžní, ve všem nepodobní ostatním rasám, nelze než je připodobnit k dětem, vyrostlým do podoby dospělých, avšak přesto jen s myslí dítěte. Domnívám se proto, že nejsou schopni života s bělochy na bázi sociální rovnosti, aniž by se nestali příčinou sociálních rozbrojů.“* Samuel Georg Morton (1799-1851), byl americký vědec a lékař, jehož teorie je klasikou ukázkou zneužití antropometrie k ospravedlnění rasové stratifikace. Domníval se, že velikost mozkovny souvisí s inteligencí. Nebral přitom do úvahy, že velikost lebky souvisí s tělesnou velikostí, mužské lebky jsou větší než ženské (např. vzorky „černých“ lebek obsahovaly podstatně více ženských lebek). Když si uvědomíme, že uvedená „zjištění“ byla prezentována jako zjištění vědecká a jak se ve Spojených státech v první polovině devatenáctého století zacházelo s černošským obyvatelstvem, je možné si představit, jak tyto názory ovlivnily vytváření předsudků vůči jiným etnikům a jejich zpevňování. Šíření takových a podobných názorů se vyznačuje silnou setrvačností. Stačí si prostudovat výroky spojené s uprchlickou krizí na sociálních sítích v současné době. Vedle věcných argumentů podložených moderními vědeckými poznatky z oblasti antropologie, sociologie, psychologie a také politologie nacházíme záplavu názorů a islamofobních útoků, za které by se nemusel stydět ani nedovzdělaný člověk devatenáctého století.

Xenofobie je také primitivní forma šovinismu, vztahující se ke všem cizím národům, etnikům, menšinám bez rozdílu. Je spojena s velmi silným *heterostereotypem* (způsob posuzování jiných na základě tradice své etnické či národnostní skupiny), a tím i *autostereotypem* (způsob posuzování své vlastní etnické či národnostní skupiny). Xenofobie

vzrůstá, když se sociální útvary ocitají v sociální, ekonomické či politické krizi nebo v kritické či nesrozumitelné situaci – situaci velkých změn. Cizí, tudíž subjektivně prožívané jako nebezpečné, se stává obětním beránkem jakožto „snadno definovatelný“ původce nesnází (Frištenská 1998, in Bastl, Mareš, Smolík, Vejvodová 2011, s. 213).

Závěr

Dnešní západní společnosti procházejí obdobím, ve kterém sílí příliv uprchlíků z tzv. třetích zemí. Jejich příchod, kromě praktických opatření, která umožňují se s danou situací vyrovnávat a zajistit alespoň základní podmínky pro tyto lidi, vyvolává ostré diskuse ve všech oblastech společenského života. V těchto diskusích se střetávají síly podporující začlenění uprchlíků do našich společenských struktur a síly, které hájí stanovisko opačné – tedy uprchlíky nepřijímat. Kromě vzedmuté vlny humanismu a altruismu se zvedá vlna nenávisti a xenofobie, jejímž výrazným prvkem je islamofobie a extrémní rasismus. Mnoho lidí nerozumí, a ani často porozumět nemůže, procesům, které se v dnešním multikulturním světě odehrávají. A protože potřebují, i pro posílení vlastní jistoty, rozumět, sahají často po jednoduchých a s jejich obavami se shodujících vysvětleních. Jednoduchá a srozumitelná řešení nabízejí názorové platformy, které dokážou tuto část obyvatelstva oslovit. Názory opřené o velmi zjednodušené pohledy na situaci naší civilizace vykazují menší či větší míru toho, co lze nazvat extremismem. V době elektronických médií a téměř totální působnosti sociálních sítí se tyto názory velmi rychle šíří, vytvářejí atmosféru nejistoty před cizím a také atmosféru lhostejnosti k těm, které jsme si vybrali, aby za nás tyto problémy řešili. Jan Keller v předmluvě ke knize Petra Hampla píše: „Žijeme v době, kdy integrace společnosti prochází těžkými zkouškami a její regulační mechanismy jsou zpochybněny. Společnost se dezintegruje, její takzvané elity se stále rychleji vzdalují všem ostatním a uzavírají se do světa pro vyvolené. Pravidla a normy umožňující smírné soužití

jsou relativizovány, zpochybňovány, pro někoho již neplatí vůbec.“ „Stali jsme se svědky pozvolného chátrání společnosti, která dokázala v časech dobrých i zlých z generace na generaci předávat svým členům nashromážděné vědění, kulturní dědictví a spolu s ním také orientační body, díky kterým lidé věděli, kam patří, a které jim dávaly oporu v jejich pouti životem“ (Keller in Hampl, 2018, s. 8, 9).

Takovými orientačními body jsou také pojmy, patří k nim i ty pojmy týkající se extremismu.

Použité zdroje:

Koncepce boje proti projevům extremismu a předsudečné nenávisti pro rok 2020. [online]. Praha: Ministerstvo vnitra České republiky, 2020 [cit. 2020-10-16]. Dostupné z: <https://www.mvcr.cz/clanek/extremismus-vyrocni-zpravy-o-extremismu-a-strategie-boje-proti-extremismu.aspx>.

Problematika extremismu na území České republiky v 1. pololetí 2020 – Souhrnná situační zpráva 1. pololetí roku 2020. [online]. Praha: Ministerstvo vnitra České republiky, 2020 [cit. 2020-10-16]. Dostupné z: <https://www.mvcr.cz/clanek/ctvrtletni-zpravy-o-extremismu-odboru-bezpecnostni-politiky-mv.aspx>.

Vyhodnocení plnění Koncepce boje proti projevům extremismu a předsudečné nenávisti pro rok 2019. [online]. Praha: Ministerstvo vnitra České republiky, 2020 [cit. 2020-10-17]. Dostupné z: <https://www.mvcr.cz/clanek/extremismus-vyrocni-zpravy-o-extremismu-a-strategie-boje-proti-extremismu.aspx>.

Zpráva o projevech extremismu a předsudečné nenávisti na území České republiky v roce 2019. [online]. Praha: Ministerstvo vnitra České republiky, 2020 [cit. 2020-10-16]. Dostupné z: <https://www.mvcr.cz/clanek/-extremismus-vyrocni-zpravy-o-extremismu-a-strategie-boje-proti-extremismu.aspx>.

ALLPORT, Gordon Willard. *O povaze předsudků.* Praha: Prostor, 2004. 574 s. ISBN 80-7260-125-3

BASTL, Martin, MAREŠ, Miroslav, SMOLÍK, Josef a VEJVODOVÁ, Petra. *Krajní pravice a krajní levice v ČR.* Praha: Grada, 2011. 285 s. ISBN 978-80-247-3797-3

HAMPL, Petr. *Prolomení hradeb.* Olomouc: Naštvané matky, z. s., 2018. 309 s. ISBN 978-80-906573-1

HOLE, Günter. *Fanatismus: sklon k extrému a jeho psychologické kořeny.* Praha: Portál, 1998. 147 s. ISBN 80-7178-183-5

CHMELÍK, Jan. *Extremismus a jeho právní a sociologické aspekty*. Praha: Linde, 2001. 172 s. ISBN 80-7201-265-7

JUNG, Carl Gustav. *Duše moderního člověka*. Brno: Atlantis, 1994. 378 s. ISBN 80-7108-087-X

KASAL, Josef. *Násilí na stadionech jako odraz kultury*. Hradec Králové: Gaudeamus, 2013. 218 s. ISBN 978-80-7435-362-8

MAREŠ, Miroslav. *Pravicový extremismus a radikalismus v ČR*. Brno: Barrister & Principal, 2003. 655 s. ISBN 80-86598-45-4

Autoři:

PhDr. Josef Kasal, Ph.D., MBA

Ústav sociálních studií

Pedagogická fakulta Univerzity Hradec Králové

josef.kasal@uhk.cz

Mgr. Kateřina Krupková

Ústav sociálních studií

Pedagogická fakulta Univerzity Hradec Králové

katerina.krupkova@uhk.cz

ANALOGICKÝ VZTAH ŠIKANY A KYBERŠIKANY

Martin Knytl, Barbora Spěvácová

Anotace

Příspěvek seznamuje s již tradičními a hojně skloňovanými pojmy „šikana“ a „kyberšikana“. Nejprve jsou oba termíny charakterizovány, poté doplněny o jejich formy a možné důsledky, jež mohou vyplývat z prevalence daného jevu. Závěrem je snahou autorů představit základní vzhled do analogického vztahu mezi šikanou a kyberšikanou.

Klíčová slova: šikana; kyberšikana; děti; mládež; analogie šikany a kyberšikany;

1 Šikana

Pro úvod je nutné přiblížit, co vlastně šikana je, jak se dělí a jak ji řešit. Ačkoliv je šikana ve společnosti poměrně známým pojmem, různí autoři se v její definici některými prvky odlišují. Pro tento příspěvek jsme zvolili definici dle Krause (2015): „(...) cílené jednání záměrně poškozující druhého, ponižující, ubližující mu, způsobující mu utrpení, omezující druhého a bránící mu ve výkonu činnosti, kterou chce vykonávat. K tomu je třeba dodat, že jde o jednání opakované, déletrvající.“ Rozpoznat

a „diagnostikovat“ šikanu bývá v praxi velmi obtížné. Tak jako některé jiné sociálně patologické jevy, probíhá šikana často latentně, oběť se málokdy svěří jiné osobě či vyhledá pomoc. Je to jednak proto, že se za svou situaci stydí, také ale ze strachu, že by se jednání agresora ještě více zhoršilo. Šikana bývá spojována se školní třídou, probíhá ovšem i v kolektivech jiných věkových kategorií, v různých seskupeních, jak je popsáno níže.

Kolář (2011) rozlišuje různé formy šikany. Šikanu členíme dle typu agrese – může mít charakter fyzické, psychické či smíšené šikany, dále také kyberšikany. Dle věku a typu školy se jedná o předškoláky, žáky prvního stupně a další. Dle genderového hlediska chlapecká a dívčí, homofobní. Šikana dle speciálních vzdělávacích potřeb je pak šikana neslyšících, nevidomých, mentálně retardovaných aj. Obecně lze říci, že jsou některé skupiny dětí, které se obětmi šikany stávají častěji než jiné. Jedná se o děti, které se neumějí bránit a jsou ostatními považovány za „slabší“, děti odlišující se od průměru, např. brýlemi či nadváhou, děti zpomalené v uvažování, děti nadprůměrně duševně vybavené a v neposlední řadě také děti, které se odlišují barvou pleti či patřící k národnostní nebo náboženské menšině (Policie České republiky, 2019, online).

Za specifickou formu považujeme šikanu na pracovišti – mobbing (mezi zaměstnanci na stejné pracovní pozici) či bossing (šikana ze strany nadřízeného). Šikana určité věkové kategorie se potom nazývá ageismem.

Stejně jako jsou některé skupiny dětí náchylnější k tomu stát se obětí šikany, mají i agresori svá specifika. Rozlišit můžeme tři základní typy. Prvním typem agresora je „hrubián“, jenž bývá primitivnější, impulsivní, neprojevuje lítost, od ostatních vyžaduje absolutní poslušnost. Druhým typem je „elegán“ – jedinec, jenž na ostatní působí velmi slušně a elegantně. Šikanu provádí skrytě, v soukromí. Posledním typem je tzv. „vtipálek“. Na ostatní působí optimisticky, v kolektivu bývá oblíbený. Šikanu provádí veřejným zesměšňováním oběti (Policie České republiky, 2019, online).

Průběh šikany můžeme rozdělit do několika, postupně se vyvíjejících fází. První fází je ostrakismus, kdy dochází k vyčlenění jedince z kolektivu. Následuje manipulace, která probíhá ze strany agresora, který se na svou stranu snaží dostat co nejvíce dalších spolučlánků, obhajuje své chování. Následně dochází k fyzickým útokům – ať již přímým, tak nepřímým (například rozbíjení věcí). Posledním stádiem je vznik totality. Role jsou jasně rozdělené. Řešit takovou situaci je nesmírně obtížné (Kraus, 2015). U oběti se můžeme setkat s autoagresí (vůči sobě samému) či agresí (vybíjení si vnitřního napětí na jiných lidech nebo věcech).

Tak jak je každé dítě individuální, také odlišně vnímá a projevuje skutečnost, že se stalo obětí šikany, mnohdy si situaci ani neuvědomuje. Počáteční projevy může vnímat jako nepříjemné, neuvědomuje si rizika související s dalším vývojem šikany. Jak již bylo zmíněno, oběť šikany se za svou pozici, ve které se ocitl, mnohdy stydí. Je proto také na dalších osobách, se kterými se dítě setkává (rodina, pedagogové aj.), aby si všimli, že se chování dítěte změnilo. Jako podezřelé projevy můžeme označit zaraženost, posmutnělost. Dítě nerado mluví o tom, co se dělo ve škole, zhoršuje se v prospěchu, nesoustředí se, změnil trasu cesty do školy, nevychází s kapesným, požaduje další peníze, má často rozbité školní pomůcky. Z hlediska somatických projevů ho pobolívá hlava nebo břicho, cítí, že je mu špatně od žaludku, má poruchy spánku (Kolář, 2011).

2 Kyberšikana

Šikana s předponou „kyber“ neboli kyberšikana (z anglického *cyberbullying*) označuje záměrné, agresivní a opakující se jednání či chování vůči jednotlivci nebo skupině, proti kterému je těžké se bránit, jenž zotročuje oběti, využívá manipulaci, a to za pomoci určité informační či komunikační technologie, tudíž počítače, mobilního telefonu, tabletu či dalšího elektronického zařízení (srov. s Kopecký et al., 2015, s. 11).

Hlavním atributem kyberšikany, stejně jako u tzv. tradiční šikany, je opakovatelnost a dlouhodobost. Pokud nedochází k onomu opakovanému jednání a chování, hovoří se spíše o jednorázových útocích, nezáměrné agresivitě a situacích, kdy příjemce nepovažuje iniciátorovo jednání za nepřijemné.

Stejně jako lze rozlišovat různé formy šikany, je možné obdobně diferencovat formy kyberšikany. Kyberšikanování lze rovněž považovat za zastřešující termín pro online rizikové chování, tj. rizikové chování v kyberprostoru. V některých případech se o kyberšikaně hovoří jako o dalším stupni tradiční šikany, a proto z ní vycházejí i její projevy. Mezi nejvíce se vyskytující projevy kyberšikany odborná literatura řadí:

- Publikování ponižujících záznamů nebo fotografií – jedná se o případ, kdy agresor za účelem ponižení a posměchu úmyslně sdílí do kyberprostoru materiál, na kterém je vyobrazena jeho oběť, tedy objekt kyberšikany.
- Ponižování a pomlouvání – zahrnuje sdělování nepravdivých informací, jež má vést k ostrakizaci oběti; toto jednání není primárně cíleno na oběť, ale na přihlížející jedince, kteří mohou nepravdivé informace šířit extrémní rychlostí mezi další osoby.
- Impersonace (krádež identity), zneužití identity, krádež hesla – jde o situace, kdy se agresor v kyberprostoru vydává za svoji oběť, aby o ní mohl šířit nepravdivé informace, zneužít její informace a materiály, ke kterým má přístup, komunikovat s přáteli oběti, a způsobit tak značné škody v jejích interpersonálních vztazích.
- Ztrapňování pomocí falešných profilů či příspěvků umístěných na sociálních sítích – projevy úzce souvisejí s impersonací.
- Happy slapping – fyzický útok spojený s vytvořením záznamu, jenž je umístěn do prostředí internetu a dále šířen.
- Flaming (provokování a napadání uživatelů v online komunika-

ci) – označuje situace, kdy například na sociální síti dojde mezi dvěma a více jedinci k prudké hádce, jež zahrnuje nadávky, útočnou rétoriku, urážky až výhrůžky. Cílem agresora, který hádku záměrně vyvolal, je opět poškodit vyhlédnutého jedince (flaming je vnímán jako forma kyberšikany, pokud oběť vnímá situaci za ubližující).

- Odhalení a podvádění – znamená zveřejňování cizích tajemství s cílem poškodit oběť. Nejčastěji se jedná o zveřejnění osobních a intimních informací včetně fotek, ale také např. odhalení homosexuality, která do té doby byla velmi osobní a intimní informací oběti.
- Kyberharašení – podstatou je obtěžování oběti, a to formou zasílání opakovaných zpráv, neustálého prozvánění či volání. Kyberharašením se označuje také původně nevinná konverzace, která se později změní v nepříjemnou a někdy i neukončitelnou komunikaci.
- Kyberstalking – je dlouhodobé obtěžování oběti v kyberprostoru prostřednictvím zasílání výhrůžných zpráv, útočných a zastrašujících sdělení. I když se jedná o online jev, kyberstalking se může lehce změnit ve stalking a následné fyzické ohrožení (Černá et al., 2013, s. 25–27; Kopecký et al., 2015, s. 14–15).

Z uvedených projevů vyplývá konstatování, že kyberšikana obsahuje opravdu široké množství prvků, kterými může agresor „zasáhnout“, a ublížit tak vytipované oběti. Pro shrnutí různých projevů kyberšikany lze využít tři základní složky kyberšikany, jež jsou spolu s příklady zobrazeny v následující tabulce (tab. 1).

Tab. 1: Kyberšikana jako třísložkový komplex

Formy psychické šikany	Formy šikanujícího obsahu	Nástroje pro šíření kyberšikany
dehonestování (ponižování, nadávání, urážení)	text	veřejné chaty (textové, videochaty),
pomlouvání	videozáznam	emaily,
provokování	audiozáznam	instant messengery,
vyhrožování, zastrášení	grafický záznam (fotografie, obrázky, karikatura)	ankety,
vydírání	volání, prozvánění	sociální sítě,
obtěžování	krádež identity	virtuální vzdělávací prostředí,
pronásledování	a další...	online hry,
		VoIP,
		SMS, MMS,
		webové stránky,
		online datová uložště atd.

Zdroj: Kopecký, 2013, s. 10

3 Analogický vztah šikany a kyberšikany

Z předchozího textu je patrný analogický (podobný, obdobný) vztah mezi šikanou a kyberšikanou. Tento vztah nalézáme nejen v různých podobách daných jevů, ale rovněž v jejich důsledcích.

Motivace k páčání šikany a/nebo kyberšikany se dozajista odvíjí od různých faktorů, tj. osobnostních, rodinných, společenských a dalších. Cvečková a kolektiv uvádějí typické charakterové znaky osobnosti agresora: snaha dominovat a ovládat své okolí, pozitivní vztah k projevům agrese, sklony k sadismu, sobectví a sebestřednosti, nedostatek morálního citění, absence pocitů viny, lítosti a také nedostatek sebereflexe. I přes tyto znaky není možné přesně predikovat, zda agresorem je či se

stane jedinec s vyšší či nižší inteligencí, zcela zdravý či v určité míře nemocný, jedinec slušný a kultivovaný nebo jedinec s velmi nevhodným chováním (Cvečková et al., 2010, s. 25-26). Z různých zjištění lze však rozlišovat tři základní typy agresorů, jak již bylo zmíněno v předchozí kapitole.

Dopady šikany i kyberšikany jsou již určitou dobu prokázány, mají různou délku trvání a netýkají se pouze obětí, ale rovněž pachatelů (agresorů). V případě obětí se jedná zejména o různé negativní emoce jako je strach, smutek, bezmoc či úzkost, dále o psychosomatické potíže (bolesti hlavy, nevolnost, spánkové poruchy) či frustraci a zlost vyvolávající agresivní chování u obětí, sebevražedné tendence, nezáměr o různé aktivity či nedůvěru v jiné osoby. Z dlouhodobých dopadů se může jednat o narušené sebehodnocení a snižování sebedůvěry, což může u jedince opakovaně vyvolávat výše uvedené důsledky a ovlivnit celý jeho život i po ukončení šikany v přirozeném prostředí či kyberšikany v kyberprostoru.

U agresorů se objevují dopady na stejných úrovních jako u obětí, tedy na úrovni emocionální, fyzické a na úrovni chování. Původci (kyber)šikany mohou vykazovat nízké i vysoké sebehodnocení a sebedůvěru, posílené agresivní chování, především pokud nejsou potrestáni, narušené vztahy v rodinném, školním a vrstevnickém prostředí. Musíme dodat, že agresori jsou lidé s různými osobnostními rysy, jež mohou dopady (kyber)šikany posilovat (Dědková, Macháčková, 2013, s. 86–100).

Problematika šikany i kyberšikany se již stala předmětem několika výzkumných aktivit. Důležité je mít na paměti, že dané výzkumy se od sebe odlišují metodikou, skupinou pozorovaných jevů, cílovou skupinou apod.

Například Kolář (2011) uvádí, že na základních školách se v mezinárodním srovnání vyskytuje šikana mezi 14–40 %. K podobným výsledkům došla studie ELPSAC (2010) zaměřující se na jedince ve věku 13, 15 a 17 let, která zjistila, že alespoň jednou se stalo obětí šikany 11,6 % adoles-

centů, a naopak agresory se stalo 13,3 % oslovených. Opakované agresí bylo vystaveno 12,7 % 13letých, 16,4 % 15letých a 20 % 17letých, což vypovídá o vzrůstajícím trendu ve vztahu k věku. Tato zjištění potvrzují i další výzkumy, např. Vacek et al. (2008), Lepík et al. (2010) (srov. s Dolejš, 2010, s. 56–57; Čáp, 2014, s. 152).

Mezi stěžejní výzkumy v oblasti kyberšikany jednoznačně patří výzkum „Rizikové chování českých dětí v prostředí internetu“, který se zaměřil na respondenty ve věku 11–17 let (N = 28 231) a možnou prevalenci online rizikového chování v posledním roce. Výsledky vypovídají o prokazatelné existenci pachatelů i obětí kyberšikany mezi českými dětmi. Oběťmi kyberšikany se stalo 7–35 % respondentů. Nejčastěji děti potvrdily prolomení jejich účtu (34,80 %) a verbální útoky vůči jejich osobě (34,33 %). Poměrně znepokojivým zjištěním je, že skoro pětina respondentů (17,84 %) zažila na internetu vyhrožování a zastrašování. Krom ponížení a ztrapňování videem jsou děvčata častějšími oběťmi kyberšikany, a to až v 62,17 % (Kopecký et al., 2015).

Nejen mezi šikanou a kyberšikanou můžeme spatřit určitý analogický vztah. Tento vztah je možné zpozorovat i u jiných jevů, jež bychom mohli souhrnně označit jako jevy rizikové a které se vyskytují především u dětí a mládeže. Jedná se o rizikové jevy, tj. o formy syndromu rizikového chování v adolescenci (SRCH-D). Analogický vztah mezi různými formami rizikového chování vyobrazuje následující tabulka (tab. 2).

Tab. 2: Analogické formy rizikového chování

Rizikové chování	Reálné prostředí	Virtuální prostředí
Závislostní chování	užívání alkoholu	nadměrné užívání internetu (závislost na internetu – netolismus)
	kouření cigaret	závislost na televizi
	kouření marihuany	nadměrné užívání mobilního telefonu (závislost – nomofobie)
	užívání tvrdých drog	gaming
	gambling	online gambling
	oniomanie/shopaholismus	online shopaholismus
	hypersexualita	kybersexuální závislost
	Negativní jevy v psychosociální oblasti	šikana
kybergrooming		
sociální inženýrství, phishing		
stalking		kyberstalking
otevřené projevy intolerance		hate speech a flaming
kriminalita a delikvence		kyberkriminalita

Rizikové chování	Reálné prostředí	Virtuální prostředí
Rizikové sexuální chování	nechráněný sex	kybersex
	časté střídání sexuálních partnerů	
	rizikové sexuální praktiky	sexting
Další formy rizikového chování	poruchy příjmu potravy	pro-ana a pro-mia weby

Pozn.: Analogické rizikové jevy, které jsou více méně totožné, jsou na stejné úrovni.

Zdroj: Knytl, 2019, s. 92–93

Výčet výše uvedených analogií rizikových jevů dozajista nemusí být kompletní. Vždy se najdou cesty pro výskyt určitého jevu a následný vznik odborného termínu. Uvědomění si analogických forem rizikového chování může přispět k širšímu povědomí o problematice, pochopení provázanosti těchto prostředí, k efektivnějšímu vytváření metodických materiálů zaměřených na prevenci jednotlivých rizikových jevů, ale také ke zlepšení praktických dovedností, jak se nestát původcem i obětí škodlivých aktivit a útoků, kterým čím dál častěji bývá jedinec v přirozeném i virtuálním prostoru vystaven (Knytl, 2019, s. 93).

Příspěvek je publikačním výstupem projektu specifického výzkumu „Analýza problematiky prevence rizikového chování z pohledu žáků, jejich rodičů a pedagogů základních škol“ (2118/2018-2019) řešeného na Pedagogické fakultě Univerzity Hradec Králové v letech 2019 a 2020.

Použité zdroje

CVEČKOVÁ, Magdalena et al. *Rizikové chování dětí a mladistvých: Příčiny, následky, prevence*. Praha: Dětství bez úrazů, o.p.s., 2010. 38 s. Metodická publikace.

ČÁP, David. Šikana ve školní třídě. In: KABÍČEK, Pavel, CSÉMY, Ladislav a HAMANOVÁ, Jana. *Rizikové chování v dospívání a jeho vztah ke zdraví*. Praha: Triton, 2014. s. 151–161. ISBN 978-80-7387-793-4.

ČERNÁ, Alena et al. *Kyberšikana: Průvodce novým fenoménem*. Praha: Grada, 2013. 152 s. ISBN 978-80-247-4577-0.

DĚDKOVÁ, Lenka a MACHÁČKOVÁ, Hana. Dopady kyberšikany. In: ČERNÁ, Alena et al. *Kyberšikana: Průvodce novým fenoménem*. Praha: Grada, 2013. s. 83–103. ISBN 978-80-247-4577-0.

DOLEJŠ, Martin. *Efektivní a včasná diagnostika rizikového chování u adolescentů*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2010. 189 s. ISBN 978-80-244-2642-6.

JANOŠOVÁ, Pavlína et al. *Psychologie školní šikany*. Praha: Grada, 2016. 415 s. ISBN 978-80-247-2992-3.

KNYTL, Martin. *Rizikové chování v reálném a virtuálním prostředí v kontextu školní docházky*. Hradec Králové, 2019. 144 s. Diplomová práce. Pedagogická fakulta Univerzity Hradec Králové. Vedoucí práce Blahoslav Kraus.

KOLÁŘ, Michal. *Nová cesta k léčbě šikany*. Praha: Portál, 2011. 332 s. ISBN 978-80-7367-871-5.

KOPECKÝ, Kamil. *Rizikové chování studentů Pedagogické fakulty Univerzity Palackého v prostředí internetu*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2013. 110 s. ISBN 978-80-244-3903-7.

KOPECKÝ, Kamil et al. *Rizikové formy chování českých a slovenských dětí v prostředí internetu*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2015. 170 s. ISBN 978-80-244-4868-8.

KRAUS, Blahoslav. *Sociální deviace v transformaci společnosti*. Hradec Králové: Gaudeamus, 2015. 210 s. ISBN 978-80-7435-575-2.

POLICIE ČESKÉ REPUBLIKY. Šikana. *Policie České republiky* [online]. © 2019 [cit. 2019-12-01]. Dostupné z: <https://www.policie.cz/clanek/preventivni-informace-sikana.aspx>.

Autoři:

Mgr. Martin Knytl, MCS

Ústav sociálních studií

Pedagogická fakulta Univerzity Hradec Králové

martin.knytl@uhk.cz

Mgr. Barbora Spěváková

Katedra toxikologie a vojenské farmacie

Fakulta vojenského zdravotnictví v Hradci Králové Univerzity obrany
v Brně

barbora.spevakova@unob.cz

RIZIKOVÉ SKUPINY SOUČASNOSTI V KONTEXTU SOCIÁLNÍ ANOMIE

Kateřina Krupková, Josef Kasal

Anotace

Autoři se zamýšlejí nad tím, kdo všechno může být v současné době vnímán jako příslušník rizikové skupiny. Cílem textu je seznámit čtenáře s riziky ve společnosti, které mohou v průběhu života ovlivňovat každého z nás, dále se sociální anomii a objasnit způsoby adaptace na anomickou situaci. Nalezneme zde jisté propojení se současnou situací ve společnosti, která je kromě vlivu médií aktuálně silně ovlivněna pandemií koronaviru. Přístupy využívající poznatky z výzkumů anomie mohou totiž právě v této době přispívat k posilování společenské koheze, vytvářet podmínky pro stabilní společnost, ale také se podílet při preventivní práci.

Klíčová slova: rizikové skupiny; sociální anomie; způsoby adaptace; mládež; senioři; minority; vliv Covidu-19;

1 Rizika dnešní doby

Riziko lze podle Zemanové a Dolejše (2015) vnímat jako proces vystavení se nepříznivým podmínkám a okolnostem. Jako rizikové skupiny

lze vnímat nejen ty, které jsou samy v riziku vinou toho, že se ocitají v nějakých nepříznivých podmínkách, ale také existují na straně druhé skupiny, které se přímo na utváření rizik podílejí. Obě skupiny jsou tedy rizikové, přestože jejich podstata je odlišná. Zcela běžně se v českém prostředí setkáváme s pojmem riziková mládež, za kterou Labáth a kol. (2001) považuje dospívající, u kterých je v důsledku působení více faktorů zvýšená pravděpodobnost selhání v sociální a psychické oblasti. Nejen mládež patří mezi rizikové skupiny současné doby. Život v dnešní společnosti nás staví do konfrontace s novými situacemi, které jsme doposud neznali. Kvůli právě probíhající koronavirové pandemii označíme bezesporu rizikovými skupinami zdravotníky a lékaře, kteří jsou denně nasazeni do služby, a přitom ani nemají jistotu svého vlastního zdraví. Samozřejmě se jedná i o jiné profese, jako jsou policisté, sociální pracovníci, ale ve výsledku i všichni ostatní, neboť nejen osoby v těchto zmíněných profesích jsou současnou krizí vystaveny riziku.

Řada lidí kvůli stávající situaci přišla o své zaměstnání, ocitla se v dluzích, ale co hůř, žije v naprosté nejistotě. Ta hraje poměrně klíčovou roli napříč všemi sociálními skupinami. Školáci a učitelé se museli takřka ze dne na den zorientovat v možnostech distanční výuky, kterou doposud využívali jen ve velice omezené míře. Řada osob byla vyřazena z pracovního procesu nejen naprostou ztrátou zaměstnání, ale i nucenou karanténou, anebo péčí o děti. Senioři se ocitli v izolaci, jejich společnosti zastávají média a ta jim rozhodně nepřidají na pocitu klidu a jistoty. Současná koronavirová krize tak bezpochyby ovlivnila všechny z nás a poukázala na rizika, která jsme do této doby neznali, anebo o nich měli jen nízké povědomí.

2 Rizikové skupiny současnosti

Pokusíme-li se i mimo aktuální pandemii covidu-19 zaměřit na rizikovost skupin již od narození člověka, můžeme začít od rodiny jakožto primární sociální skupiny. Jako rizikovou skupinu lze totiž vnímat takovou rodinu,

kteřá nesplňuje své základní funkce, anebo její členové jednají deviantně, či se potýkají se sociálně patologickými jevy, o nichž podrobněji pojednává Hroncová s Krausem (2010). K snadnějšímu porozumění fungování rodin lze použít tradiční dělení dle Dunovského (1986 in Kraus, 2015), podle kterého existuje rodina funkční, problémová, dysfunkční a afunkční. Pro dítě je tak jeho rodina leckdy ohrožující a není schopna zabezpečit uspokojení základních potřeb dítěte ani jeho řádný vývoj. Rodiny, které neplní své funkce, jsou často předmětem činnosti sociálních pracovníků SPOD. Děti si však nesou své zkušenosti ze života ve své primární rodině i nadále, kdy bývá velice obtížné se zažitých vzorců chování zbavit. Ne nutně musí být pramen problému přímo v rodině, kde se vyskytují různé sociálně patologické jevy. Rodinu může vystavit riziku i politické a ekonomické uspořádání státu, i když pomineme současnou situaci spojenou s koronavirovou krizí. Dalo by se polemizovat o tom, do jaké míry funguje z pohledu samotných rodin nastavení rodinné politiky v ČR, která je upravena MPSV na základě vládou schválené aktualizované Koncepce rodinné politiky z roku 2017 (MPSV, 2017).

Zaměříme-li se přímo na dítě, tak již bylo zmíněno, že riziku může být vystavováno i ve své vlastní rodině. Může se též jednat o dítě zanedbané, týrané, zneužívané (Dunovský, Ditrich, Matějček, 1995). Známe je i dítě v riziku poruchy chování, o kterém pojednává např. Vojtová (2008). Avšak v dnešní době lze pozorovat poměrně zajímavý fenomén, kdy je dítě naopak nadbytečně opečovávané. I nadměrná péče může vést k negativnímu vývoji osobnosti dítěte, kdy nebude později schopno samostatnosti ani zodpovědnosti nejen vůči svému okolí, ale také vůči sobě. Nesnadno se zapojuje do kolektivu, v praktickém životě se nedovede orientovat, leckdy je pozornost takového dítěte směřována do virtuálního světa a současně je o něj pečováno jeho nejbližším okolím. Dítě zároveň žije i ve strachu, že se mu něco přihodí, že zklame své rodiče, protože takto je to v pořádku. Je v pořádku být opečovávan. Často se řídí heslem: „kdo nic nedělá, ten nic nezkaží“ a jeho (nejčastěji) rodiče jej v tom jen utvrzují. Leckdy se setkáváme s matkami, které „vše

umí nejlépe“ a rády svým ratolestem splní každé přání. Z takových dětí se stanou jedinci naprosto neschopní žít v současné dynamické době. Respektive dokud je opečováván a pokud najde případného životního partnera, který jej bude opečovávat dále, pak je vše v pořádku a pokračuje v tom, co zná. Tyto vzorce se budou přenášet opět z generace na generaci a pro zdravé fungování mezilidských vztahů jsou devastující podobně jako problémové rodiny vystavené rizikům vyplývajícím ze sociálně patologických jevů.

Rizikovou skupinou je dále mládež. U této skupiny dochází k formování osobnosti a bezesporu právě tato skupina inklinuje k rizikovému chování. Podle Macka (in Kraus, 2015) lze dělit rizikové chování na straně jedné na chování poškozující zdraví samotného jedince a na straně druhé rizikové jednání spjaté s ohrožením společnosti, tj. negativním vlivem nebo újmou druhých lidí. U mládeže se lze setkat s oběma typy, kdy se vlastně mohou i prolínat. Není obtížné setkat se se záškoláctvím, lhaním, podváděním, drobnými krádežemi, s prvotním experimentováním s návykovými látkami, ale také mnohem častěji než u dospělých například s poruchami příjmu potravy. Mládež je velice křehkou skupinou, na níž může působit rizikově hned několik faktorů. Setkáváme se různými subkulturami mládeže, o kterých blíže pojednává Smolík (2010). Riziko pro mládež může vyvstávat z jejich rodiny, školy, vrstevnických skupin a stále častěji z médií.

Média sehrávají v současné době u mládeže klíčovou roli, neboť jejich podstata nespočívá jen v jejich informativní, formativní, komunikační a relaxační funkci. Média se stala každodenní součástí života v naší společnosti. Netýká se to však jen mládeže, ale i dětí a samozřejmě následně dospělých. U mládeže se díky mediálnímu vlivu formují jejich názory, dochází ke ztotožňování se svými idoly, ale hlavně média pomáhají jim samotným udržovat se populárními. Popularita je v současné chvíli pro většinu příznivců různých sociálních sítí důvodem, proč na nich tráví tolik času. Na sociálních sítích není téměř nic nemožné. Není mnoho nastavených hranic, ve kterých se život ve virtuálním světě

odehrává, nebo tyto hranice nejsou nijak kontrolovány. Bohužel to s sebou nese i negativa, jako je kyberšikana, sexuální obtěžování, snadnější stalkování obětí, vydírání i ponižování jedinců pomocí komentářů a dalších dostupných funkcí. To všechno však již nejednou vyústilo k sebevražednému jednání, poruchám příjmu potravy, ale také k růstu úzkostí, rozvinulo deprese apod.

Skrze sociální sítě uspokojuje spousta lidí svůj pocit toho, že je oblíbený a je pro to schopno udělat téměř cokoli. Díky tomu mládež realizuje extrémní sporty a vyhledává nebezpečné situace za účelem dokumentace, následného zveřejnění a tím získání přízně od ostatních. Hledají se způsoby, jak se stát součástí davu, který je již tak oblíbený a nezaostávat za ním, ale zároveň způsoby, jak být jedinečný, protože aktuálně je jednoduše moderní být odlišnou osobností v tak pestrém světě. Ne vždy je však ona odlišnost pozitivní. Nutno znovu připomenout, že vliv sociálních sítí a médií na populaci napříč věkovými kategoriemi neustále narůstá.

Osoby v produktivním věku jsou běžně též pod vlivem médií, avšak potýkají se i s dalšími riziky. Aktuálně se potýkáme s riziky politickými a ekonomickými, kdy není jisté, zda si občané zajistí podmínky pro svou další existenci, zabezpečí své rodiny a dovedou v této dynamické době fungovat. To na ně pak doléhá nárůstem psychických poruch, lze se setkat s osobami naprosto asociálními, které nedovedou komunikovat mimo virtuální svět, který se pro ně do jisté míry stal bezpečným prostředím. Nelze opomenout, že mezi osobami v produktivním věku se vyskytuje jistý podíl nezaměstnaných, kteří jsou oproti těm na trhu práce aktivním, rizikům vystaveni mnohem více. Míra nezaměstnanosti byla dle MPSV v říjnu 2020 na hodnotě 3,7 % (MPSV, online). Je však otázkou, jak se promítne současná pandemická situace do míry nezaměstnanosti v budoucích obdobích.

Jedna z nejvíce ohrožených skupin současnosti je tvořena seniory. Ti bývají sice lidmi s mnohaletými zkušenostmi, avšak leckdy jsou přespří-

liš důvěřivými a nedovedou rozpoznat nástrahy dnešní doby. Známa je problematika šmejdů. Senioři jsou však bohužel díky své určité fyzické i psychické slabosti snadným terčem manipulativních technik a trestných činů. Současná koronavirová krize na tyto osoby doléhá ve velké míře. Jsou mnohem více osamoceni, než tomu bylo doposud, a jejich společníky bývají převážně opět média, která je nikterak nepovzbuzují. Naopak vyvolávají pocity strachu, marnosti ze života a úzkosti ze současného dění. Kvůli stávající situaci jsou senioři i rizikovou skupinou ze zdravotního hlediska.

Dále jsou ohrožené skupiny tvořeny osobami žijícími ve vyloučených lokalitách, lidmi bez domova, matkami samoživitelkami. Zvláštní kategorii tvoří osoby se zdravotním a tělesným postižením. Riziko pro ně vyvstává při zastávání úkonů, které jsou pro nás zcela běžné. Znevýhodněným skupinám je třeba věnovat jistou péči a čas. Skupiny s jakýmkoliv znevýhodněním se tak navíc potýkají nejen s vlastními potížemi, ale i s nepříznivým klimatem ve společnosti, neboť jsou kladeny neustále větší požadavky a nároky na všechny její členy. Vedle majoritní společnosti však máme i skupiny minoritní, které jsou též skupinami rizikovými.

Různé etnické menšiny jsou vystaveny stále častěji rasové nenávisti a předsudkům ze strany většiny. Dnes a denně jsou oblíbeným tématem médií, která rozhodně nepřispívají k tomu, aby je většina viděla v pozitivním světle. Tématem mediálního obrazu cizinců v ČR se zabývá Křížková (2007). Minority bývají vnímány jako rizikové pro majoritu. Někdy se odlišují patrně již od prvního pohledu, ale zejména se liší svým původem a s ním spojenými tradicemi z původní kultury. Dochází k tomu, že se majorita začne obávat na základě předsudků a vykonstruovaných představ jakéhokoliv nového vlivu, jakéhokoliv dalšího nového člověka, jakéhokoliv změny, která by mohla vést k potenciální hrozbě a vytržení ze zažitého stereotypu života v dané společnosti. Je mnohem snadnější se bát, neptat se, nepokoušet se zjistit více informací. Jednodušší je přijmout to, co již bylo řečeno ideálně skrze

dostupná média, nad jejichž důvěryhodností se lze pozastavit. Jistým řešením je nalezení dialogu obou stran. Tento dialog je však vhodný nejen mezi majoritou a příslušníky jiných etnických skupin, ale také v rámci ostatních skupin náležejících do naší společnosti. Netvrdíme, že mezi minoritami se nelze setkat s extremistickými projevy, avšak je zcela evidentní, že extremistickou scénu v ČR tvoří i další subjekty, kam řadíme i sekty, jež zaznamenávají stále oblibu a nové příznivce. Tyto skupiny ohrožují demokratické principy a budí nenávisť.

Aktuálně vnímají někteří občané jako rizikovou i LGBT komunitu. Společnost zastává různé postoje k homosexuálům, lesbám, bisexuálům a transgender osobám. Díky rozvolňování jistých pravidel a odbourávání předsudků ve společnosti však není již pro osoby s odlišnou orientací a vnímáním vlastní sexuality problém o těchto tématech veřejně mluvit, anebo se s tím svěřit i svému blízkému okolí. Stále častěji se setkáváme s příznivci a členy této minority, ale také s jejich odpůrci, kteří LGBT komunitu nikdy nepřijmou a budou ji vnímat jako rizikovou. Riziko mohou shledávat v možném šíření pohlavních chorob, v důsledku očekávaného promiskuitního jednání, které se samozřejmě týká i heterosexuálně orientovaných osob. Jisté riziko však mohou někteří shledávat v porušení tradičních hodnot a norem, které zde doposud byly platné.

V současné době je společnost vystavována zejména rizikům vyplývajícím z koronavirové krize. Pro značnou část občanů nastalo období plné obav a nejistot, jehož živnou půdou jsou média. Média i mimo současnou pandemickou situaci ovlivňují všechny skupiny napříč světovou populací. Avšak právě vlivem stávající situace jsou rizikové skupiny mnohem snáze ovlivnitelnější, manipulovatelnější a stávají se obětí systému, který v jistém slova smyslu selhává a vystavuje je rizikům, na která doposud nikdo nebyl zvyklý. Pravděpodobně jsme v současné chvíli vystavováni riziku všichni. Koronavirová krize jen přispívá k tomu, že rizika působící na ohrožené skupiny jsou prohlubována, jejich míra je touto dobou umocňována, a navíc je celá společnost vystavována rizikům novým. Například vznikají snadnější příležitosti pro páchání

domácího násilí, neboť je značné množství osob odkázáno na práci z domu, anebo jsou nuceni setrvávat v karanténě. Navíc díky trávení většího času v prostředí domova jsou lidé ve vyšší míře v kontaktu s informačními a komunikačními technologiemi, načež dochází k rozvoji závislostí a dalších patologických jevů skrze online prostředí. V případě nedostatku protektivních faktorů může pak být tato doba likvidační nejen po zdravotní a ekonomické stránce. Je jen otázkou, jaké dopady na společnost bude stávající situace mít.

3 Sociologické vymezení anomie

Uskutečňuješ se pouze v boji s tím, co ti klade odpor. A protože volný čas od tebe nic nevyžaduje a můžeš ho využít stejně tak pro spánek pod stromem jako v náručí lehkých lásek a není v něm nespravedlnosti, kterou bys trpěl, ani hrozby, jež by tě mučila, co jiného ti zbývá, abys mohl existovat, než znovu pro sebe vymyslet práci? (Antoine de Saint Exupéry)

Za anomii je označován stav nedostatečné sociální regulace. Tak ji vymezil É. Durkheim, když pomocí tohoto pojmu, kromě jiného, prokazoval existenci sociálních faktů a sociálního vědomí. Tento pojem se v sociologii ujal a byl dalšími sociology nejenom užíván, ale dále zpřesňován a také rozšiřován o další významy. Durkheim spojoval anomii se svým pojetím sociálního. „Sociální“ je oblast hodnot, norem, vzorů, pravidel, modelů chování, které člověku předepisují jeho sociální a životní orientaci. Tyto prvky sociálního jsou obsaženy v tzv. sociálních faktech, která jsou součástí sociálního vědomí a individuum si je osvojuje v průběhu socializace. Jak uvádí Durkheim ve svých Pravidlech sociologické metody, jsou „sociální fakta druhy jednání, myšlení a cítění, které mají tu pozoruhodnou vlastnost, že existují mimo individuální vědomí ... a jsou nadány silou rozkazovací a utlačivou, kterou mu vnucují, ať již chce, či ne. Když se jim ovšem dobrovolně přizpůsobím, pak tento tlak není vůbec cítiti nebo velmi málo.“ (Durkheim in Mucha, Miltová, Bayer, Sociologická encyklopedie)

Aby tento stav mohl nastat, musí být *hodnoty* a *normy* přesně, adekvátně stanoveny a dodržovány. Jestliže tomu tak není, nastává chaos, zmatek, stav *anomie*, který vede k pocitu osamocení, strachu, k odchýlnému jednání. Je to sociálně patologický stav, „sociální nemoc“ – tedy sociální patologie.

Talcott Parsons se zabýval anomii jako základem fašizace společenského života. Zkoumal anomii ve specifickém kontextu situace německé společnosti přednacistického a nacistického období. Anomie může být podle Parsonse konsekvencí téměř každé změny sociální situace, která podryvá dříve ustálené definice situace, ustálené formy života či symboly. Anomie je v západních společnostech spojena hlavně s procesem racionalizace. Podle H. P. Dreitzela je anomie stav *nejistoty* o normách určité *interakční* situace, v níž je možnost rolového chování nejistá nebo se úplně ztrácí. Důsledkem anomie je porucha vzájemného rolového chování a tím i situačního kontextu interakce. Abychom mohli o anomii mluvit, musí být objektivní dezorientace také subjektivně prožívána jako utrpení. Příčinou anomie je podle Dreitzela buď izolace, která vzniká ze sociální deprivace, nebo zrušení výhod vyplývajících z určitých sociálních rolí. (srov. Mucha, Miltová, Bayer, Sociologická encyklopedie)

Anomie je tedy stavem společnosti, ve které přestávají platit zažitá hodnota a normy a nové ještě nejsou vytvořeny. Společnost je dynamický organismus a ani při zásadních převratných událostech nezůstává společnost bez zákona, norem a hodnot. Anomii tak můžeme připodobnit spíše rozkolísané půdě tvořené hodnotami, normami, zákony, které se postupně mění, některé postupně mizí a tvoří se nové. Tuto rozkolísanost zvláště pociťují rizikové skupiny a jejich členové. Částečně proto, že z různých důvodů nejsou na anomickou situaci připraveni, že jim chybí sociální a kulturní vybavenost k jejímu zvládnutí.

4 Adaptace na anomickou situaci

Vidět generaci, která plave v hnoji a tváří se přitom jako štika v rybníce.
(Jan Zábřana)

Americký sociolog Robert King Merton převzal od Durkheima pojem anomie. Zaměřil však pozornost na to, jakým způsobem se lidé vyrovnávají s anomii. Merton významně přispěl ke vlivu funkcionální metody uplatňované v sociologii. Jedním z významných poznatků funkcionalismu, který také vedl Mertona k propracování pojmu anomie, je zásada, že sociální jevy nelze vysvětlovat na základě jednoho faktoru, nýbrž že je třeba brát na zřetel celé množství současně působících faktorů (namísto monokausalismu se staví polykausalismus). Pro naše téma je důležité, že si uvědomoval existenci rozdílu mezi subjektivními motivy jednání a jeho objektivními důsledky. To jej vedlo k rozlišení funkcí *manifestních* (které jsou účastníky či aktéry společenského dění zamýšleny a poznávány) a funkcí *latentních* (jež jsou jakoby skryté, nepoznané, ale také nezamýšlené, nepředpokládané a nezáměrné). Rozdíl mezi těmito dvěma typy funkcí ilustroval na příkladu „tance deště“ u indiánů Hopy v Novém Mexiku. Manifestní funkcí je taneční rituál, který má přivolat déšť, tímto rituálem je zároveň naplněna funkce latentní – stmelovat komunitu v období sucha. Indiánský rituální tanec je tak formou adaptace na určitou situaci.

Adaptace se stává pro Mertona zásadní i při úvahách o anomii. Sám se zaměřil na způsoby adaptace v americké společnosti. V hierarchii hodnot americké společnosti stojí na prvním místě hodnota individuálního úspěchu. Lidé si uvědomují, že ne všichni se mohou dostat na vrchol pomyslného žebříčku, přesto je to pro ně jakýsi základní kulturní cíl. K jeho dosažení má vést sebekázeň a tvrdá, usilovná práce. Velká deprese však tento cíl zproblematizovala, neboť se ukázalo, že v krizové situaci může být úspěch a vzestup odepřen i těm nejusilovnějším a nejpracovitějším.

Merton rozlišil pět možných reakcí na anomickou situaci, v níž se dostávají do konfliktu hodnoty, které společnost vyzvedá, a institucionalizo-

vané prostředky, s jejichž pomocí mají být tyto hodnoty (resp. kulturní cíle) dosaženy. (srov. s Šubrt, Balon, 2010, s. 48-51)

Tab.1: Typologie způsobů individuální adaptace

Způsoby adaptace	Kulturní cíle	Institucionalizované prostředky
Konformita	+	+
Inovace	+	-
Ritualismus	-	+
Únik	-	-
Rebelie	+/-	+/-

Poznámka: + znamená přijetí, - znamená odmítnutí, +/- znamená přehodnocení

Zdroj: Merton in Šubrt, Balon, s. 52

Charakteristiky jednotlivých způsobů adaptace:

- *Konformisté*: V anomické situaci existuje velké množství lidí, kteří se nadále snaží užívat institucionalizované, společensky schvalované prostředky k dosažení obecně uznávaného cíle. Konformisté akceptují nejen všeobecně sdílené hodnoty, ale i konvenční způsoby jejich dosahování.
- *Inovátoři*: Jsou ti, kdo sice všeobecně sdílené hodnoty (cíle) nadále přijímají, avšak k jejich dosažení volí jiné, nové prostředky – prostředky, které nemusí být nebo nejsou společensky schvalované. Tento přístup reprezentují např. ti, kteří se snaží dosáhnout úspěchu a vzestupu nelegitimními nebo protiprávními způsoby (např. zločinci). Pro Mertona je toto deviantní chování „normální“ produkt dané sociální struktury. Toto jednání je výsledkem přijetí kulturních cílů a hodnot při současné absenci prostředků, které by umožňovaly dosáhnout těchto hodnot a cílů legitimní cestou.

- *Ritualisté*: Jsou ti, kteří rituálně lpí na určitých společensky stanovených pravidlech, avšak ztratili ze zřetele, proč mají být dodržovány, jaký je jejich širší smysl, k jakému mají vést cíli. Např. se věnují nudné usilovné práci, přestože není patřičně odměňována a nedává šanci na vzestup.
- *Unikající*: Je typický pro ty, kdo se snaží zcela vymanit z tlaků společenského prostředí. Tito jedinci odmítají jak převážné hodnoty, tak všeobecně přijímané cesty k jejich dosažení. Únik může nabývat různé podoby, jako je např. tuláctví nebo užívání omamných látek.
- *Rebelové*: Odmítají nejen stávající hierarchii hodnot a norem, ale navíc se aktivně snaží postavit proti nim nějakou vlastní hodnotovou a normativní alternativu, např. některá radikální nebo politická hnutí.

(Šubrt, Balon, 2010, s. 51-53)

Úvaha místo závěru

Pokud se seznámíme s teorií anomie, nutně si položíme otázku, k čemu tyto poznatky mohou sloužit a jestli je lze využít v praktickém životě.

V lednu 1996 publikovali sociologové Rabušic a Mareš (1996) výzkum anomie provedený v roce 1995 pod názvem „Je česká společnost anomická? V tomto výzkumu konceptualizovali anomii jako kontinuum určitého psychického stavu, psychické izolace nebo též sociální malintengrace, v němž na jeho jednom pólu má jedinec pocit sounáležitosti s jinými, na pólu opačném pocit vzdálenosti od jiných, pocit odcizení. Výsledkem, kromě jiného, bylo, že anomie je vedlejším produktem socializace – že je znamením socializačního selhání a že tedy anomie nemusí mít vůbec nic co do činění se stavem společnosti a s pozicí jedince (tedy zpochybnění Durkheimova i Mertonova konceptu anomie). Z výzkumu vyplynulo, že

37 % respondentů bylo „anomických“. Odpověď na otázku položenou zároveň jako název výzkumu zůstala nezodpovězena. Prostudujeme-li problematiku týkající se sociální anomie, není možné na tuto otázku odpovědět, maximálně můžeme říci, zda je silně anomická (tedy společnost prochází určitou, krizí nebo razantní kvalitativní změnou) nebo je anomická „v normě“. Protože za anomii (tak, jak je definována různými autory) lze považovat prakticky cokoli, co je ve společnosti v nepořádku. U pojmu anomie tak dochází k tomu, že kumulující se definice zahalují samotnou podstatu jevu a pojem sám se zdá být nadbytečný, nepoužitelný. To může platit, pokud máme ambici využít tohoto pojmu v praktickém životě. Tam si skutečně vystačíme s běžnými označeními. Odpověď na otázku, k čemu nám jsou podobná zkoumání, která málokoho zajímají, dává sociolog P. Hampl: „Velcí sociologové dokážou z různých výzkumných střípků poskládat obraz světa, který dává smysl, a který lidem pomáhá pochopit, jaké společenské síly určují jejich životy a co s tím mohou dělat. Důležité je, aby takové obrazy světa bylo možné vzájemně porovnávat a třídit. V tom ostatně spočívá skutečná podstata vědecké práce. Nejdůležitější ale je, jaké otázky jsou kladeny“ (Hampl, 2019, s. 16). Pro detekci rizik u vybraných skupin může být užitečná hlubší znalost anomie, která nám umožní pojmenovat rizika, nalézat podstatu vyskytujících se problémů, odhalovat adaptační mechanismy na anomickou situaci. Ptát se, jaký je hodnotový rámec dané skupiny, jsou-li hodnoty sdíleny většinou. Poskytují nám normy jistoty, přehlednost a bezpečí? Do jaké míry se mění pravidla? Poskytují tato pravidla předvídatelnost? Mění se v návaznosti na interakční situace rolové chování? Jak skupiny a jednotlivci reagují na změnu situace a jak se na tuto změnu adaptují? A konečně také: Jak nám mohou zjištěné poznatky pomoci ve volbě prevence?

Právě v době, kdy je společnost vystavena koronavirové krizi, mohou přístupy využívající poznatky z výzkumů anomie významně přispívat k posilování společenské koheze, vytvářet podmínky pro stabilní a předvídatelnou společnost, v neposlední řadě pomáhat preventivní práci.

Použité zdroje:

DUNOVSKÝ, Jiří a kol. *Týrané, zneužívané a zanedbávané dítě*. Vyd. 1. Praha: Grada Publishing, 1995. 245 s. ISBN 80-7169-192-5.

HAMPL, Petr. *Poctivost a kreativita*. Vydání 1. Olomouc: Naštvané matky, 2019, 319 s. ISBN 978-80-906573-5-9

KRAUS, Blahoslav. *Sociální deviace v transformaci společnosti*. Vyd. 1. Hradec Králové: Gaudeamus, 2015. 210 stran. ISBN 978-80-7435-575-2.

KRAUS, Blahoslav a HRONCOVÁ, Jolana. *Sociální patologie*. Vyd. 2. Hradec Králové: Gaudeamus, 2010. 325 s. ISBN 978-80-7435-080-1.

Koncepce rodinné politiky 2017. Praha: Ministerstvo práce a sociálních věcí, 2017. Dostupné z: https://www.mpsv.cz/documents/20142/225508/-Koncepce_rodinne_politiky.pdf/5d1efd93-3932-e2df-2da3-da30d-5fa8253.

KŘÍŽKOVÁ, Martina. *Cizinci, naši a média: mediální analýzy*. Praha: Multikulturní centrum ve spolupráci s UNHCR, 2007, 106 s. ISBN 978-80-239-8475-0.

LABÁTH, Vladimír. *Riziková mládež: možnosti potenciálních změn*. Vyd. 1. Praha: Sociologické nakladatelství, 2001. 157 s. Studijní texty; sv. 19. ISBN 80-85850-66-4.

MPSV. *Nezaměstnanost: Měsíční* [online]. Praha: MPSV, 2020 [cit. 2020-11-12]. Dostupné z: <https://www.mpsv.cz/web/cz/mesicni>.

MUCHA, Ivan, MILTOVÁ, Alena a BAYER, Ivo. *Sociologická encyklopedie: Anomie* [online]. Praha: Sociologický ústav AV ČR, 2020 [cit. 2020-11-12]. ISBN 978-80-7330-308-2. Dostupné z: <https://encyklopedie.soc.cas.cz/w/Anomie>.

RABUŠIC, Ladislav a MAREŠ, Petr. Je česká společnost anomická? *Sociologický časopis* [online]. Praha: Akademie věd ČR, 1996, 32(2), 175-

187 [cit. 2020-11-12]. Dostupné z: <https://esreview.-soc.cas.cz/-pdfs/csr/1996/02/09.pdf>.

SMOLÍK, Josef. *Subkultury mládeže: uvedení do problematiky*. Vyd. 1. Praha: Grada, 2010. 281 s. ISBN 978-80-247-2907-7.

ŠUBRT, Jiří a BALON, Jan. *Soudobá sociologická teorie*. Vydání 1. Praha: Grada, 2010. 232 s. ISBN 978-80-247-2457-7

VOJTOVÁ, Věra. *Kapitoly z etopedie I. Přístupy k poruchám emocí a chování v současnosti*. 2., přeprac. a rozš. vyd. Brno: Masarykova univerzita, 2008. 136 s. ISBN 978-80-210-4573-6.

ZEMANOVÁ, Vanda a DOLEJŠ, Martin. *Životní spokojenost, sebehodnocení a výskyt rizikového chování u klientů nízkoprahových zařízení pro děti a mládež*. 1. vydání. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2015. 151 s. Monografie. ISBN 978-80-244-4492-5.

Autoři:

Mgr. Kateřina Krupková

Ústav sociálních studií

Pedagogická fakulta Univerzity Hradec Králové

katerina.krupkova@uhk.cz

PhDr. Josef Kasal, Ph.D., MBA

Ústav sociálních studií

Pedagogická fakulta Univerzity Hradec Králové

josef.kasal@uhk.cz

VYBRANÉ RIZIKOVÉ A PROTEKTIVNÍ FAKTORY EXPERIMENTU S JÍDELNÍM CHOVÁNÍM U ŽÁKŮ ZŠ

Stanislav Pelcák, Lucie Špráchalová

Anotace

Studie vychází z multikauzální etiologie syndromu rizikového chování v adolescenci (SRCH-D). Zabývá se vztahy mezi vybranými osobnostními charakteristikami, rizikovým chováním a adherencí ke zdravému životnímu stylu u souboru adolescentů (N=352). Osobnostní charakteristiky byly měřeny s využitím metod: Dotazník CSOC (Children Sense of Coherence scale, Margalita 1994) a Sebeuposuzovací škála depresivity pro děti (Kovacs, 1992). Pro posouzení rizikových behaviorálních projevů a adherence ke zdravému životnímu stylu byl použit Dotazník chování ovlivňujícího zdraví (Pelcák, 2015) a Test postojů ke stravování (Garner & Gerfinkel, 1979). Vyšší hodnoty smyslu pro soudržnost byly spojeny s méně závažnými projevy deprese, rizikového chování a adherencí ke zdravému životnímu stylu, naopak depresivita souvisela se závažnějším experimentem ve všech oblastech SRCH-D, včetně experimentu s jídelním chováním.

Klíčová slova: adolescent; psychická odolnost; deprese; rizikové chování; jídelní chování;

Jídelní chování v adolescenci

Experiment s jídelním chováním českých adolescentů představuje závažný rizikový faktor dlouhodobě ovlivňující prevalenci i incidenci poruch příjmu potravy v České republice. V ambulantních zařízeních bylo v roce 2017 léčeno s některou z diagnóz poruch příjmu potravy celkem 3731 pacientů a z toho bylo 90 % žen. 12 % pacientů bylo mladších 14 let, 32 % ve věku 15–19 let a 56 % starších 20 let. Obdobně se zvýšil počet hospitalizovaných v psychiatrických lůžkových zařízeních. 65 % hospitalizací souviselo s diagnózou mentální anorexie, 13% mentální bulimie a 13% atypické mentální anorexie. Další druhy poruch příjmu potravy tvořilo zbývajících 9 %. Pacienti ve věku do 15 let tvořili necelou čtvrtinu z celkového počtu hospitalizací a ve věku 15–19 let bylo 39 % hospitalizací. V letech 2011 až 2017 došlo k největšímu nárůstu hospitalizací u věkové skupiny 10–14 let. (ÚZIS, 2018, online)

Adolescence představuje specifickou životní etapu, která má své typické znaky v rámci životního cyklu a svůj objektivní i subjektivní význam. Je to etapa hledání a přehodnocování, v němž má jedinec zvládnout vlastní proměnu, dosáhnout přijatelného sociálního postavení a vytvořit si tak zralejší formu vlastní identity (Vágnerová, 2012). V kontextu celkových změn organismu dochází také ke změnám vzorců jídelního chování, vznikají nové chuťové preference a averze, nové jídelní návyky. Rozšiřuje se škála nabízených pokrmů a jejich úprav. Adolescenti mají otevřený přístup k samostatnému výběru denních jídel a začínají si vybírat podle toho, co je uznáváno za vhodné, a co považují vrstevníci za „správné“ (Fraňková, Pařízková & Malichová, 2013). Uvedené autorky v této souvislosti uvádějí řadu rizik, která narušují normální jídelní režim:

1. vyšší konzumace kávy, piva a jiných alkoholických nápojů;
2. redukce jídelníčku na úzký sortiment, zejména hamburgery, hot dogy, pizza;

3. nadměrný příjem sladkostí, slazených nápojů, soli, tuků s vysokým obsahem nasycených mastných kyselin;
4. snížení spotřeby zeleniny a ovoce;
5. vyšší obliba ostrých jídel, dráždivel, koření a přísad;
6. hledání alternativních modelů jídelního režimu, větší zájem o ekologické zdroje a jiné způsoby výživy jako je vegetariánství, veganství, makrobiotika a další;
7. snaha o redukci příjmu potravy v zájmu atraktivity v následku sociálních vlivů, soutěživost a předhánění se v hubnutí, vyměňování receptů a informací o dietách.

Dle Sobotkové (2014) experimentování s jídlem není v období adolescence ojedinělé. Problémy s jídlem mohou být dočasnou epizodou v životě adolescenta. V řadě případů mají negativní důsledky v somatickém i psychickém vývoji jedince a narušují vztahy v rodině, širší sociální vztahy a později i profesní život. Pro různé formy rizikového chování projevujícího se v podobě poruch jídelního chování s nutričními, psychologickými a výchovnými aspekty, používají Fraňková, Pařízková a Malichová (2013) zastřešující pojem „dietování“. U dospívajících dívek je v mnoha případech dietování normálním jídelním režimem a společně s jinými rizikovými faktory může být spouštěčem poruch příjmu potravy. Rizikové jídelní chování ilustruje např. studie Krcha, Czémyho & Drábkové (2003, in Fraňková, Pařízková & Malichová, 2013). Ze souboru 725 dívek mělo 10,5 % zkušenost se zvrácením z dietních důvodů, 60 % si přálo zhubnout, často bylo zmíněno dietování u sester a matek v kombinaci s neuspokojivými rodinnými poměry. S rizikovým chováním v adolescenci značně souvisí nezdravé stravovací návyky hraničící s poruchami příjmu potravy. Dle Krcha (2016, s. 238) patří poruchy příjmu potravy „*mezi nejčastější a současně také mezi nejzávažnější problémy dospívajících děvčat.*“

Pokud uvažujeme o příčinách experimentu s jídelním chováním, nelze opomenout jeho vazbu na syndrom rizikového chování v adolescenci

(dále SRCH-D). Tradičně rozlišujeme tři hlavní okruhy, které se vzájemně prolínají a mají společné příčiny (Hamanová & Csémy, 2014):

1. zneužívání návykových látek – kouření, konzumace alkoholu a drog;
2. negativní jevy v oblasti psychosociálního vývoje – poruchy chování, agrese, sebepoškozování a suicidalita;
3. rizikové chování v oblasti reprodukčního zdraví – předčasný sex, předčasné rodičovství, časté střídání partnerů, pohlavní nemoci.

V širším pojetí SRCH-D také zahrnuje nezdravé stravovací návyky hraničící s poruchami příjmu potravy, nedostatek pohybu a sedavý způsob života často s nadměrnou vazbou na počítač nebo televizi. Národní zpráva o zdraví a životním stylu dětí a školáků zmiňuje spojení rizikového chování, s experimentem ve stravování, depresí a sebepoškozujícími až sebevražednými sklony (Kalman, Sigmund a Sigmundová a kol., 2011, online).

Klasifikace poruch příjmu potravy podle MKN 10

K pochopení etiologie PPP je třeba se pokusit porozumět komplexní interakci rozhodujících vlivů (Krch, 2005). Proto se „*v posledních dvaceti letech postupně ustálil konsenzus o multifaktoriální podmíněnosti PPP*“ (Krch, 2007, s. 421). Hovoří se tak o působení biologických, psychologických a sociokulturních faktorů. Poruchy příjmu potravy (dále jen PPP) lze definovat jako „*kontinuum patologického jídelního chování od nejzávažnější jednotky anorexia nervosa a bulimia nervosa po psychogenní přejídání a s ním spojenou obezitu. Jedná se o multifaktoriálně podmíněné onemocnění, které je nutno posuzovat i léčit v širším bio-psycho-sociálním kontextu*“ (Papežová, 2010, s. 126). Podle poslední verze Mezinárodní klasifikace nemocí se PPP řadí do kategorie Syndromy poruch chování, spojené s fyziologickými poruchami a somatickými faktory, které zahrnují (MKN-10, 2018, s. 144-148):

1. F50.0 – mentální anorexie,
2. F50.1 – atypická mentální anorexie,
3. F50.2 – mentální bulimie,
4. F50.3 – atypická mentální bulimie,
5. F50.4 – přejídání spojené s psychologickými poruchami,
6. F50.5 – zvracení spojené s jinými psychickými poruchami,
7. F50.8 – jiné poruchy příjmu potravy,
8. F50.9 – porucha příjmu potravy NS.

Mentální anorexie (F50.0)

Podle MKN-10 je mentální anorexie (dále MA) charakterizována jako porucha s úmyslným hubnutím, které je záměrně vyvoláno a dále udržováno. Nejčastěji se projevuje u dívek v adolescentním věku a mladých žen, ale ohroženi mohou být také pubertální chlapci a mladí muži. Choroba je spojená se specifickou psychopatií, která zahrnuje strach ze ztloustnutí. Projevuje se jako neustálá myšlenka na získání nižší tělesné váhy. Často je spojena s odmítáním jídla, nadměrným tělesným cvičením, zvracením a také užíváním léků, jako jsou diuretika (léky na odvodňování těla) a anorektika (léky na potlačování chuti k jídlu a prostředky k hubnutí). U pacientů je patrná podvýživa a může docházet k metabolickým změnám a poruchám tělesných funkcí. (MKN-10, 2018, s. 144)

Diagnostická kritéria MA podle MKN-10 jsou (Krch, 2005, s. 16-17):

- a. Tělesná váha je udržována nejméně 15 % pod předpokládanou váhy nebo BMI je 17,5 nebo nižší. Prepubertální pacienti nesplňují během růstu očekávaný hmotnostní přírůstek.

- b. Snížení váhy si způsobuje pacient tím, že se vyhýbá jídlům, „po kterých se tloustne“, a že užívá jeden nebo několik z následujících prostředků, které vyprovokují zvracení: užívání laxativ, anorektik a diuretik, nadměrné cvičení.
- c. Přetrvává strach z tloušťky a zkreslená představa o vlastním těle jako neodbytná, vtíravá obava z dalšího tloustnutí, která vede jedince ke stanovení si velmi nízkého hmotnostního prahu.
- d. Rozsáhlá endokrinní porucha, zahrnující hypothalamo-hypofyzo-gonádovou osu, se projevuje u žen jako amenorea, u mužů jako ztráta sexuálního zájmu a potence. Výjimkou je přetrvávání děložního krvácení u žen, které užívají hormonální antikoncepci.
- e. Jestliže je začátek onemocnění před pubertou, jsou pubertální projevy opožděny nebo dokonce zastaveny. Po uzdravení dochází často k normálnímu dokončení puberty, avšak menarché je opožděna.

Pro stanovení diagnózy MA musí být přítomné všechny příznaky uvedené v MKN-10. Pokud chybí jeden nebo více základních příznaků poruchy, mluvíme o atypické mentální anorexii (F50.1). Patří do ní také pacientky, které mají všechny klíčové příznaky, ale pouze v mírném stupni. (Papežová, 2010) Čtvrtá revize Diagnostického a statického manuálu duševních poruch (dále DSM-IV) dělí MA na restriktivní formu (I.), kdy se u pacientů neobjevují záchvaty přejídání a vyprazdňování (např. zvracením či užíváním diuretik, laxativ) a typ purgativní či bulimický (II.) kde se střídají epizody přejídání a vyprazdňování (Novák, 2010).

Mentální bulimie (F50.2)

Dle MKN-10 je mentální bulimie (dále jen MB) syndrom, který je charakterizovaný opakovanými záchvaty přejídání a následným zvracením nebo používáním projímadel. Společné s MA je zde shodné úzkostné

kontrolování vlastní tělesné hmotnosti a postavy. Opakovaným zvracením pak může docházet k poruchám elektrolytové rovnováhy a k somatickým komplikacím. (MKN-10, 2018, online)

Často bývá u pacientek v anamnéze MB také intenzivní omezování jídla až anorexie. Na rozdíl od MA se však u bulimie nevyskytuje závažnější úbytek váhy ani trvalá amenorhea. Z diagnostického hlediska platí, že pokud jsou přítomny předcházející znaky a pacientka splňuje i kritéria MA, pak má přednost diagnóza anorexie. (Krch, 2005)

Diagnostická kritéria MB podle MKN-10 jsou (Krch, 2005, s. 19):

- a. Opakované epizody přejídání (nejméně dvakrát týdně po dobu tří měsíců), při nichž je v krátkém čase konzumováno velké množství jídla.
- b. Neustálé zabývání se jídlem a neodolatelná touha po jídle (žádostivost).
- c. Snaha potlačit „výkrmný“ účinek jídla jedním (nebo více) z následujících způsobů: vyprovokované zvracení, zneužívání projímadel, střídavá období hladovění, užívání léků typu anorektik, diuretik, diabetici se mohou snažit vynechávat léčbu inzulinem.
- d. Pocit přílišné tloušťky spojený s neodbytnou obavou z tloustnutí. Často (ale ne vždy) je v anamnéze epizoda anorexie či intenzivnějšího omezování v jídle.

Podobně jako u MA, i zde musí být přítomné všechny uvedené příznaky pro stanovení diagnózy. Pokud jeden či více rysů chybí, hovoříme o atypické mentální bulimii (F50.3), při které nalezneme některá kritéria splňující příznaky bulimie, ale celkový klinický obraz tedy nespĺňuje. Může se jednat o opakované záchvaty přejídání, o nadměrné užívání projímavých prostředků, ale nemusí zde být přítomen zvýšený zájem o tělesnou hmotnost. (MKN-10, 2018, online)

Psychogenní přejídání (F50.4)

Podle Papežové (2010) je v posledních letech věnována velká pozornost psychogennímu přejídání, které se často podílí na narůstajícím problému obezity v populaci. U této poruchy je typická rychlá konzumace jídla, nepříjemný pocit plnosti, jedení bez pocitu hladu, osamělá konzumace s pocitem studu, pocit znechucení a viny po jídle. Dle MKN-10 (2018, online) je psychogenní přejídání definováno jako přejídání spojené s psychologickými poruchami, které je způsobené stresujícími událostmi jako nehoda, smrt blízké osoby, narození dítěte apod. podle Nice (2004, in Krch, 2005) bývá až v 70 % případů spouštěcím mechanismem závažná životní událost. Mezi nejčastěji zmíněné patří dle Krcha (2005):

- narážky na tloušťku a tělesný vzhled,
- sexuální zneužití nebo jiné konflikty (např. přepadení),
- významná životní změna (např. těhotenství),
- narušené vztahy v rodině či odloučení od rodiny,
- osobní nezdár nebo nemoc,
- problémy s vrstevníky a odmítnutí (nepřijetí v kolektivu).

Diagnostická kritéria psychogenního přejídání podle MKN-10 jsou:

- a. Nepřetržité zabývání se jídlem, neodolatelná touha po jídle, přejídání se s konzumací velkých dávek jídla během krátké doby.
- b. Nevyskytuje se purgativní symptomatika uvedená u mentální bulimie.
- c. Specifická psychopatologie spočívá v chorobném strachu z tloušťky. Problematická je snaha o dosažení nereálné váhy (často nižší než optimální). Záchvaty přejídání jsou často spojeny s maladaptivním zpracováním nastalých stresových situací. (Papežová, 2010)

Strach z obezity, nepříjemné pocity po záchvatech přejídání a nespokojenost s vlastním tělem následně vedou samozřejmě k neúčinným dietám, což ústí v další stres a větší nervozitu. Je to takový začarovaný kruh. Epidemiologické studie ukázaly, že 18-46 % účastníků redukčních programů má problémy se záchvatovým přejídáním, aniž by splňovali kritéria pro MB. (Papežová, 2010) Specifickým druhem přejídání je tzv. noční přejídání. Hovoří se o syndromu nočního přejídání, jenž je charakteristický nespavostí a nechutenstvím po ránu. Ke konzumaci většiny denního jídla dochází po večeři, nejčastěji pozdě v noci. Spouštěčem onemocnění bývá zejména držení diet a narušení jídelního režimu, např. v období zvýšeného stresu (Procházková a Sladká-Ševčíková, 2017). Tato porucha byla poprvé popsána u obézních jedinců, ale nalezneme ji také u neobézních osob. Onemocnění se vyskytuje v 1,5 % u běžné populace a v 12,5 % u psychiatrických pacientů (Lundgren, 2006, in Papežová, 2010). Vedle MA, MB a psychogenního přejídání existují i další typy PPP, které nejsou součástí MKN-10. Jedná se o ortorexii, bigorexii a drunkorexii. Podle Papežové (2010) jsou tyto diagnózy používány především laickou veřejností k zakrytí diagnózy MA nebo jiné formy PPP.

Vybrané faktory experimentu s jídelním chováním u žáků ZŠ

Soubor a metoda

Pro sdělení byly použity výsledky 2. etapy projektu. Sběr dat proběhl na jaře 2019 na ZŠ v Nové Pace a v Hradci Králové. Administrace testové baterie byla provedena osobně za účasti vyučujícího. Výzkumný soubor tvořili žáci šestých až devátých ročníků (N=251), z toho 148 chlapců a 103 dívek. Průměrný věk respondentů = 12,5 let. Pro měření depresivity byla použita česká mutace Children's Depression Inventory (CDI). Metodika inspirovaná Beckovou škálou je určena dětem a adolescentům (7 až 17 let) k sebeposouzení depresivity. Obsahuje

pět subškál: Špatná nálada, Interpersonální potíže, Nevýkonnost, Anhedonie, Snížené sebehodnocení. Škála obsahuje 27 položek, které jsou hodnoceny na tříbodové škále. Po vyplnění se sečtou body z jednotlivých subškál a celkový výsledek je součtem všech bodů subškál. Celková hodnota Crombachova $\alpha = 0,83$, pro jednotlivé subškály se pohybuje v rozmezí 0,64–0,70. Kovacsová (1992) pro celou škálu uvádí hodnoty α v rozmezí 0,71 – 0,89, hodnoty α pro jednotlivé subškály se podle autorky pohybují v rozmezí 0,59 – 0,60. Pro posouzení psychické odolnosti (vulnerability) byla použita The Children Sense of Coherence Scale (CSOC, Margalit, 1994). Škála obsahuje celkem 19 položek, je rozdělena na tři subškály. Smysl pro porozumění, srozumitelnost (sense of comprehensibility) představuje chápání podnětů z okolí v širokém slova smyslu. Zvládnutelnost (sense of manageability) zahrnuje pocity kontroly, důvěry a sebejistoty, že to „zvládnou“, že „na to stačím“. Smysluplnost (sense of meaningfulness) je charakterizována zájmem o činnosti, život a dění v něm. Vysoké skóre CSOC znamená silný smysl pro spojitost, pro chápání světa jako smysluplného celku, je ukazatelem odolnosti vůči zátěži a stresu. Celková hodnota Crombachovy $\alpha = 0,85$, pro jednotlivé subškály se pohybuje v rozmezí 0,70 – 0,92. Pro zhodnocení závažnosti projevů rizikového chování byla použita experimentální verze Dotazníku chování v dospívání (Pelcák, 2015). Odpovědi jsou zaznamenány na pětibodové škále (od 1 = nikdy, po 5 = pravidelně), respondenti hodnotí období uplynulého kalendářního roku. Hodnotí se jednotlivé oblasti chování, celkové skóre rizikového chování (IR) a chování podporující zdraví (zahrnuje pravidelnou pohybovou aktivitu, režim spánku a odpočinku, racionální výživu, preventivní chování a smysluplné trávení volného času). Hodnoty Crombachovy α se pohybují v rozmezí 0,64–0,82. Projekt vychází z teoretického modelu resilience, kterému také odpovídá konstrukce testové baterie. Vzhledem k rozsahu textu jsou však uvedeny pouze vybrané výsledky.

Výsledky a diskuse

Tab. 1: Korelace mezi depresí a experimentem s jídelním chováním u žáků ZŠ

	DEP	EAT	DCH	BCH	ORK
Deprese	1				
Experiment s jídelním chováním	,38**	1			
Dietní chování	,33**	,86**	1		
Bulimické chování	,28**	,66**	,40**	1	
Orální kontrola	,22*	,67**	,27**	,34**	1

Vysvětlivky: DEP = celková deprese, EAT = Celková hodnota EAT 26, DCH = dietní chování, BCH = bulimické chování, ORK = orální kontrola, * korelace průkazné na hladině 0,05, ** korelace průkazné na hladině 0,01

Tabulka 1 uvádí výsledky korelační analýzy mezi CDI a EAT-26. Pro zjištění vztahů mezi depresí a experimentem s jídelním chováním byl použit párový (Pearsonův) korelační koeficient r . Statisticky významné vztahy byly zjištěny mezi depresí a celkovým skóre EAT-26 ($r=0,38^{**}$), depresí a dietním chováním ($r = 0,33^{**}$), depresí a bulimickým chováním ($r=0,28^*$), depresí a orální kontrolou ($r=0,22^*$). Vyšší hodnoty depresivity souvisejí se závažnějším experimentováním s jídelním chováním. Potvrzuje se již zmiňovaný výskyt dietování u adolescentů (Fraňková, Pařízková a Malichová, 2013). Shodně s aktuální literaturou dívky v porovnání s chlapci vykazovaly vyšší hodnoty celkové deprese. (Průměrná hodnota depresivity u chlapců = 11,06, u dívek = 14,64.) Jídelní chování v adolescenci může být v řadě případů ovlivněno také negativními emocemi, které mohou souviset s celou řadou spouštěčů. Nadměrná konzumace jídla či restriktce mohou být specifickým kompenzačním mechanismem zvládnání zátěže či stresu. Blíže nám tyto vztahy ukazuje tabulka 2.

Tab. 2: **Korelace mezi položkami CDI a experimentem s jídelním chováním u žáků**

	A	B	C	D	E	EAT
Špatná nálada	1					
Interpersonální potíže	,59**	1				
Nevýkonnost	,53**	,45**	1			
Anhedonie	,59**	,50**	,54**	1		
Snížené sebehodnocení	,71**	,56**	,57**	,63**	1	
Experiment s jídelním chováním	,40**	,27*	,25*	,25*	,36**	1

Vysvětlivky: A = špatná nálada, B = interpersonální potíže, C = nevýkonnost, D = anhedonie, E = snížené sebehodnocení, EAT = experiment s jídelním chováním, * korelace průkazné na hladině 0,05, ** korelace průkazné na hladině 0,01.

Tabulka 2 uvádí výsledky korelační analýzy položkami CDI a celkovou hodnotou EAT-26. Statisticky signifikantní vztahy byly dle očekávání zjištěny mezi celkovým skórem EAT-26 a všemi položkami CDI. Experiment s jídelním chováním kladně koreluje se špatnou náladou ($r=0,40^{**}$), sníženým sebehodnocením ($r=0,36^{**}$), interpersonálními potížemi ($r=0,27^{**}$), s nevýkonností ($r=0,25^*$) a s anhedonií ($r=0,25^*$). Můžeme tedy konstatovat, že k rizikovému jídelnímu chování více inklinují jedinci se špatnou náladou a negativním sebehodnocením. Z výsledků korelační analýzy vyplývá, že negativní prožívání vyjádřené špatnou náladou, interpersonálními potížemi, nevýkonností, anhedonií **a sníženým sebehodnocením souvisí se závažnějším experimentem s jídelním chováním u žáků ZŠ. Snížené sebehodnocení a interpersonální potíže** mohou souviset s vnímáním těla, dle EAT-26 jsou nespokojenost se svým tělem a snaha zhubnout považovány za základní příznaky jídelní poruchy. Tento možný vztah ukazují tabulky 3 a 4.

Tab. 3: **Korelace mezi spokojeností a experimentem s jídelním chováním u chlapců**

Chlapci (n = 148)	SPO	SEB	EAT	DCH	BCH	ORK
Spokojenost s postavou	1					
Spokojenost se sebevědomím	,24*	1				
Experiment s jídelním ch.	-,36**	-0,09	1			
Dietní chování	-,49**	-,13	,84**	1		
Bulimické chování	-,23*	-,01	,67**	,41**	1	
Orální kontrola	-,01	,00	,69**	,26*	,34**	1

Vysvětlivky: SPO = spokojenost s postavou, SEB = spokojenost se sebevědomím, EAT = Experiment s jídelním chováním, DCH = dietní chování, BCH = bulimické chování, ORK = orální kontrola, * korelace průkazné na hladině 0,05, ** korelace průkazné na hladině 0,01

Tabulka 3 uvádí statisticky signifikantní vztahy mezi spokojeností a experimentem s jídelním chováním u chlapců ZŠ. Se spokojeností s postavou záporně koreluje experiment s jídelním chováním ($r = -0,36^{**}$), dietní chování ($r = -0,49^{**}$) a bulimické chování ($r = -0,23^{**}$). Nebyl zjištěn statisticky významný vztah mezi spokojeností se sebevědomím a rizikovým jídelním chováním u chlapců. Můžeme konstatovat, že statisticky nejvýznamnější vztah má spokojenost s tělem a dietní chování. Z výsledků korelační analýzy vyplývá, že vyšší hodnoty nespokojenosti s postavou souvisejí se závažnějším experimentováním s jídelním chováním u chlapců ZŠ.

Tab. 4: **Korelace mezi spokojeností a experimentem s jídelním chováním u dívek**

Dívky (n = 103)	SPO	SEB	EAT	DCH	BCH	ORK
Spokojenost s postavou	1					
Spokojenost se sebevědomím	,17*	1				
Experiment s jídelním ch.	-,44**	-,28**	1			
Dietní chování	-,57**	-,20*	,87**	1		
Bulimické chování	-,07	-,05	,63**	,38**	1	
Orální kontrola	-,11	-,35**	,64**	,25*	,32**	1

Vysvětlivky: POS = spokojenost s postavou, SEB = spokojenost se sebevědomím EAT = Experiment s jídelním chováním, DCH = dietní chování, BCH = bulimické chování, ORK = orální kontrola, * korelace průkazné na hladině 0,05, ** korelace průkazné na hladině 0,01.

Tabulka 4 uvádí statisticky signifikantní vztahy mezi spokojeností a experimentem s jídelním chováním u dívek ZŠ. Spokojenost s tělem záporně koreluje s experimentem s jídelním chováním ($r = -0,44^{**}$) a dietní chování ($r = -0,57^{**}$). U dívek byly dále prokázány statisticky významné vztahy mezi spokojeností se sebevědomím a s celkovým skóre EAT ($-0,28^{**}$), s dietním chováním ($-0,20^*$) a s orální kontrolou ($r = -0,35^{**}$). Nebyl zjištěn statisticky významný vztah mezi bulimickým chováním a spokojenost s tělem a sebevědomím. Stejně jako u chlapců se ukázalo, že statisticky nejvýznamnější je vztah mezi spokojeností s tělem a dietním chováním. Můžeme konstatovat, že dívky nespokojené s postavou a s nízkým sebevědomím více inklinují k dietnímu chování. Z uvedených výsledků vyplývá, že vyšší hodnoty nespokojenosti souvisejí se závažnějším experimentováním s jídelním chováním u dívek.

Závěr

Závažnost rizikového chování v adolescenci je u konkrétního jedince vždy výslednicí specifických interakcí osobnostních faktorů (biologické a psychické dispozice, zkušenosti a sociálně-jazykové aktivity), sociálního systému (primární rodina, vrstevnická skupina, školní třída) a širšího sociálního prostředí (Pelcák, Hoferková a Bělík, 2015). V tomto smyslu je nutné také hodnotit jídelní chování konkrétního jedince. Obdobně jako v jiných oblastech SRCH-D se může jednat o dočasný experiment související se specifickým vývojovým obdobím, v některých případech může přispět k rozvoji PPP. Specifickou roli v multikauzální etiologii poruch příjmu potravy sehrávají také osobnostní dispozice, které ovlivňují chování související se zdravím (Pelcák a Špráchalová, 2018). Procházková a Sladká-Ševčíková (2017) za rizikový faktor rozvoje PPP považují impulzivitu a perfekcionismus, negativní emocionalitu, depresivní či úzkostné poruchy. Existuje silná asociace mezi onemocněním PPP, impulzivitou a zneužíváním návykových látek (Papežová, 2010). Riziko rovněž roste při spojení perfekcionistačtých rysů, nízkého sebevědomí a nespokojenosti s vlastním tělem (Fialová a Krch, 2012). Depresivní a úzkostné příznaky jsou spojeny s obavami o postavu a tělesnou hmotnost. Negativní sebehodnocení, depresivní nálada a nedůvěra ve vlastní schopnosti představují významné zvyšující se riziko PPP. S depresivními rozladami často souvisí i autoagresivní jednání (Jedlička, 2017).

Tyto projevy se týkají také neklinické adolescentní populace. Důležitá je včasná a efektivní prevence, kromě rodiny v ní může sehrávat důležitou roli také škola. MŠMT na reálné nebezpečí PPP reaguje obecným metodickým doporučením. Rozlišuje všeobecnou prevenci PPP, zaměřenou na výchovu k přiměřenosti a umírněnosti v postojích, důraz na nebezpečí jednostranných či extrémních postojů ve výživě, životním stylu nebo ve sportu. Specifickou prevenci PPP zaměřuje na nebezpečí a neúčinnost redukčních diet a zajištění obecných informací o PPP. (Metodické doporučení k primární prevenci rizikového chování

u dětí a mládeže, 2010, online). Studie dílčím způsobem ověřila možnosti efektivního screeningu rizikových a protektivních faktorů SRCH-D s akcentem na poruchy jídelního chování. Výsledky lze využít pro poradenství v konkrétních ZŠ.

Příspěvek je publikačním výstupem projektu specifického výzkumu „Saluto-protektivní faktory životního stylu v adolescenci“ (2117/2018-2019) řešeného na Pedagogické fakultě Univerzity Hradec Králové v letech 2018 a 2019.

Použité zdroje:

FIALOVÁ, Ludmila a KRCH, František David. *Pojetí vlastního těla – zdraví, zdatnost, vzhled*. Praha: Karolinum, 2012. 278 s. ISBN 978-80-246-2160-9.

FRAŇKOVÁ, Slávka, PAŘÍZKOVÁ, Jana a MALICHOVÁ, Eva. *Jídlo v životě dítěte a adolescenta: teorie, výzkum a praxe*. Praha: Karolinum, 2013. 302 s. ISBN 978-80-246-22477.

GARNER, M. David. *Eating Attitudes Test – EAT-26* [online]. EAT-26, 2017 [cit. 2019-03-17]. Dostupné z: <https://www.eat-26.com>

HAMANOVÁ, Jana a CSÉMY, Ladislav. Syndrom rizikového v dospívání – teoretické předpoklady a souvislosti. In: *Rizikové chování v dospívání a jeho vztah ke zdraví*. Praha: Triton, 2014. s. 32-49. ISBN 978-80-7387-793-4.

JEDLIČKA, Richard. *Psychický vývoj dítěte a výchova: jak porozumět sociálními obtížím*. Praha: Grada, 2017. 280 s. ISBN 978-80-271-0096-5.

KALMAN, Michal, SIGMUND, Michal, SIGMUNDOVÁ, Dagmar, HAMŘÍK, Zdeněk, BENEŠ, Luděk, BENEŠOVÁ, Dana a CSÉMY, Ladislav. *Národní zpráva o zdraví a životním stylu dětí a školáků* [online]. 1. vyd. Olomouc: Univerzita Palackého, 2011 [cit. 2019-03-15]. ISBN 978-80-244-2985-4. Dostupné z: https://www.olympic.cz/financovani/docs/HBSC_2010_narodni_zprava_o_zdravi_a_zivotnim stylu_deti_a_skolaku_offline.pdf

KRCH, František David. *Poruchy příjmu potravy*. Praha: Grada, 2005. 255 s. ISBN 80-247-0840-X.

KRCH, František David. Poruchy příjmu potravy. *Medicína pro praxi* [online]. 2007, 4(10), 420-422 [cit. 2019-03-12]. ISSN 1803-5310. Dostupné z: <https://www.medicinapropraxi.cz/pdfs/med/2007/-10/08.pdf>

KRCH, František David. *Mentální anorexie*. Praha: Portál, 2010. 259 s. ISBN 978-80-7367-807-4.

KRCH, František David. Poruchy příjmu potravy. *Pediatric pro praxi* [online]. 2016, 17(4), 238-239 [cit. 2019-03-12]. ISSN 1803-5264. Dostupné

z: <https://www.pediatricpropraxi.cz/pdfs/ped/2016/04/-09.pdf>

Metodické doporučení k primární prevenci rizikového chování u dětí a mládeže, 2010. (Dokument MŠMT č.j.: 21291/2010-28): Příloha č. 3 Poruchy příjmu potravy. MŠMT [online]. Praha, 2010 [cit. 2019-03-12]. Dostupné z: <http://www.msmt.cz/>

NOVÁK, Michal. *Společnost, kultura a poruchy příjmu potravy*. 1. vyd. Brno: Akademické nakladatelství CERM, 2010. 105 s. ISBN 978-80-7204-657-7.

PAPEŽOVÁ, Hana. *Spektrum poruch příjmu potravy: interdisciplinární přístup*. 1. vyd. Praha: Grada, 2010. 424 s. ISBN 978-80-247-2425-6.

PELCÁK, Stanislav, HOFERKOVÁ, Stanislava., BĚLÍK, Václav. Osobnostní faktory v etiologii rizikového chování studentů středních škol. *Psychológia a patopsychológia dieťaťa. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo*, 2016, 50(4), s. 334-344.

PELCÁK, Stanislav, a ŠPRÁCHALOVÁ, Lucie. Psychická odolnost, deprese a vybrané projevy chování v adolescenci. *Sociální procesy a osobnost – SPAO 2018*. Bratislava: SAV Bratislava 2019. s. 264-272. ISBN: 978-80-89524-40-2.

PROCHÁZKOVÁ, Lenka a SLADKÁ-ŠEVČÍKOVÁ, Jana. *Poruchy příjmu potravy: odpovědi na otázky, na které jste se báli zeptat*. Praha: Pasparta, 2017. 97 s. ISBN 978-80-88163-46-6.

SOBOTKOVÁ, Veronika. *Rizikové a antisociální chování v adolescenci*. Praha: Grada, 2014. 147 s. ISBN 978-80-247-4042-3.

VÁGNEROVÁ, Marie. *Vývojová psychologie: dětství a dospívání*. Praha: Karolinum, 2012. 531 s. ISBN 978-80-246-2153-1.

Ústav zdravotnických informací a statistiky České republiky ÚZIS. *Péče o pacienty s poruchami příjmu potravy v ČR v letech 2011–2017* [online]. Praha: ÚZIS ČR, 2018 [cit. 2019-03-12]. Dostupné z: <https://www.uzis.-cz/rychle-informace/pece-o-pacienty-s-poruchami-prijmu-potravy-v-cr-v-letech-2011-2017>

Autoři:

PhDr. Stanislav Pelcák, Ph.D.

Ústav sociálních studií

Pedagogická fakulta Univerzity Hradec Králové

stanislav.pelcak@uhk.cz

Mgr. Lucie Špráchalová, Ph.D.

Ústav sociálních studií

Pedagogická fakulta Univerzity Hradec Králové

lucie.sprachalova@uhk.cz

KYBERÚTOKY SMĚŘOVANÉ NA UČITELE

**Stanislava Svoboda Hoferková, Václav Bělík,
Miroslav Antl, Jana Adamcová, Lucie Petrová**

Anotace

Problematika kyberohrožení je tématem, které je v současné společnosti velmi frekventované. Zaměření tématu na učitele jako možnou oběť kyberútoků je tématem poměrně novým, což dokazují uvedené výzkumy a publikace. V příspěvku vymezujeme problematiku agrese, agrese v mediálním prostředí, výzkumy zaměřující se na tuto problematiku v českém a zahraničním prostředí a také podrobně rozebíráme právní pohled na problematiku, který se opírá o aktuálně platnou legislativu.

Klíčová slova: šikana; učitel; školní prostředí; oběť; agrese;

1 Agresivní chování v kontextu kyberšikany

Agresivní chování v jakékoliv podobě je nejen ve školním prostředí často diskutovaným problémem. Podle České školní inspekce patřily ve školním roce 2018/2019 mezi nejčastěji zjištěné formy rizikového chování žáků

záškoláctví (43,8 %), šikana (37,9 %), verbální agrese vůči učiteli (33,3 %), poškozování majetku, vandalismus (32,4 %), agrese, násilí, ublížení na zdraví (30,7 %) a kyberšikana (29,9 %). Pro potřeby tohoto příspěvku je zajímavé zmínit, že ve školním roce 2015/2016 byl výskyt rizikového chování podobný, pouze u kyberšikany vzrostl téměř o 10 % (z 20,5 % na 29,9 %). Rozdíl můžeme vysvětlit rostoucími zkušenostmi pedagogů s identifikací této formy rizikového chování a skutečností, že téměř každý žák vlastní nějaký informační a komunikační prostředek nebo má k němu přístup (srov. Zatloukal a kol., 2019).

Často je v souvislosti se školní agresí upozorňováno na vzrůstající tendenci. Autoři (např. Říčan, 1995; Vágnerová, 2014; Martínek, 2015) uvádějí různé příčiny zvýšeného výskytu agrese u dětí a mládeže. Následující přehled není vyčerpávající a jistě není úplný:

- Osobnostní charakteristiky: Říčan (1995) uvádí, že důležitou roli hraje zejména temperament a dále osobnostní charakteristiky jako vznětlivost, impulsivita, menší citlivost k potencionálním následkům chování, nedostatek empatie. Také Vágnerová (2014) uvažuje o vrozených dispozicích, které mohou posilovat agresivní chování.
- Potvrzování funkčnosti agrese: pokud je chování agresora okolím přehlíženo či dokonce podporováno, může dojít ke ztrátám zábran a ke vzniku osobnosti, která má v dalším životě tendence k násilí, k hostilitě vůči okolí.
- Rodinné prostředí a styl výchovy: zdrojem agrese může být nečitelnost ve výchově, někdy označována jako tzv. ambivalentní výchova, která spočívá v nejasném vymezení norem a hranic a také v nejednotném odměňování/trestání; také Říčan (1995) uvažuje hlavně o rodinném prostředí a výchově jedince, přičemž poukazuje na to, že sklon k agresivnímu chování se vytváří již v předškolním věku.

- Výrazný nesoulad v hranicích školy a rodiny: příkladem může být příliš volná, liberální či nedůsledná výchova rodičů oproti pevnému řádu školy, nebo naopak protiklad mezi příliš sevřenými, úzkými hranicemi v rodině a pro jedince tedy nutně širokými hranicemi školy, se kterými si neumí poradit.
- Vliv party (subkultury): vrstevnická skupina (parta) dodává jedinci pocit jistoty, že někam patří, umožňuje mu anonymitu, dává mu pocit sounáležitosti. Rizikovou skupinou jsou pak ty skupiny, které považují agresi za hodnotu, prostředek k prosazení se.
- Předčasná selekce dětí školního věku: Martínek (2015) upozorňuje na možné problémy vytváření tříd dětí nadaných a „méně nadaných“, což může vytvářet agresi nejen mezi třídami, ale také ve třídě samotné.
- Mediální násilí: expozice vůči mediálnímu násilí může vést ke zvýšení agresivního chování.

Z výše uvedeného přehledu je zřejmé, že **agrese je multifaktoriální jev**, podmíněný mnoha aspekty. Kromě osobních dispozic zásadní úlohu sehrává rodina a obecná expozice dítěte vůči agresivnímu chování (ze strany rodičů, médií), v širším slova smyslu společenské klima a míra tolerance samotné společnosti k násilí. Ohroženou skupinou jsou jedinci s nižším sebevědomím, neúspěšné ve škole či mezi vrstevníky. Dále jsou to děti, které nemají saturovány základní psychické potřeby, chybí jim pocity jistoty a bezpečí ze strany rodiny, mají touhu někam patřit, být uznávány.

Ve školním prostředí se učitelé setkávají s různými formami násilí. Může se jednat o agresivní jednání mezi spolužáky, jak ve formě verbální, psychické, tak fyzické agrese, v neposlední řadě ničení školního majetku, devastace zařízení školy či poškozování věcí spolužákům. Další formou agrese je **útočné jednání směrem k učitelům**. S agresí směřovanou na učitele se můžeme setkat nejen u dětí, ale i u jejich rodičů. Pro příklad

si uvedeme výzkum Britské asociace učitelů a lektorů (ATL), který proběhl v roce 2009 a do kterého se zapojilo více než 1 000 respondentů. Výzkum mapoval chování studentů ve třídě vůči učitelům. Přibližně čtvrtina zaměstnanců škol (23,5 %) potvrdila, že se stala obětí fyzického útoku ze strany studentů. Mezi nejčastější formy útoku na učitele patří verbální útoky (nadávky, urážky), zastrašování, nerespektování příkazu učitele. Téměř 40 % učitelů také uvedlo, že se stali oběťmi agresivního chování rodičů jejich studentů, kdy nejčastěji šlo o reakci na potrestání jejich dítěte učitelem (Szotkowski a Kopecký, 2018, s. 7–8).

Učitelství je stále důležité, avšak někdy opomíjené poslání. Učitelé ve společnosti nadále plní důležitou roli, ale jejich postavení ve společnosti klesá. Hollá se domnívá, že se to děje kvůli špatně vysvětlovaným demokratickým principům a vlivu moderní techniky, především médií. Podle autorky pak tyto změny profilují důvody, které mohou vést k útokům na učitele (Hollá, 2012, s. 170):

- Nedostatečná autorita učitele.
- Mylná představa (podpořená rodiči), že vychovávat a vzdělávat může každý.
- Nízký společenský status učitele.
- Nedostatečné zaměstnávání žáků při vyučování, které může vyvolat pocit nudy, a žáci se zabavují experimentováním s mobilními telefony.
- Pomsta za hodnocení výsledků, napomenutí apod.
- Nedostatečné znalosti a schopnosti učitelů pro práci s novými informačními a komunikačními technologiemi.
- Syndrom vyhoření.

V posledních letech se stále častěji můžeme setkat s případy, kdy se cílem fyzických i verbálních útoků stávají učitelé. Se zvyšujícím se

využíváním informačních a komunikačních technologií se agresivní chování směřované na učitele začalo objevovat v online prostředí.

2 Kyberšikana učitele

Jednou z forem nebezpečného chování, se kterou se můžeme setkat v prostředí internetu, je kyberšikana, kterou můžeme obecně definovat jako *„zneužití informačních a komunikačních technologií, zejména pak mobilních telefonů a internetu, k takovým činnostem, které mají někoho záměrně vyvést z rovnováhy“* (Kopecký, Krejčí, 2008, online).

Při posuzování kyberútoků na učitele je vhodné vysvětlit rozdíly mezi pojmy kybernetický útok a kyberšikana. Určujícími znaky jsou opakovanost, intenzita a dlouhodobost, obdobně jako při posuzování šikany (srov. s Kopecký, Szotkowski, 2016, s. 7). Za kyberšikanu tedy můžeme označit takový kybernetický útok, který byl opakovaný, probíhal po delší časové období a oběť ho vnímala jako ubližující.

Kyberšikanu lze podle propojení útočníka a oběti rozdělit na přímou, kdy agresor útočí na oběť bezprostředně, nebo nepřímou, kdy je k poškození oběti využívána třetí osoba, která často ani neví, že je nástrojem útoku (Szotkowski, Kopecký, 2018). Mezi nejčastější **formy kyberšikany učitele** patří:

- Kyberbaiting (vyprovokování učitele, následné natočení jeho reakce, sdílení a komentování tohoto materiálu).
- Sdílení ponižujícího materiálu zachycujícího učitele (fotografie, videozáznamy), který byl pořízen buď ve škole, nebo mimo ni.
- Vytváření falešných webových stránek dehonestujících učitele.
- Vytváření falešných profilů na sociálních sítích, které dehonestují učitele.
- Vyhrožování a zastrasování učitele.

- Vydírání učitele.
- Průnik na online účet učitele a následná krádež jeho identity (Kopecký, Szotkowski, 2016, s. 3).

Jedním z nejčastějších důvodů kyberšikany je způsob odplaty či pomsty, která agresorovi zajistí anonymitu. Podle výzkumu Hindují a Patchina (in Černá a kol., 2013) za odplatou následuje možnost, že si oběť kyberšikanu zasloužila, anebo že šlo o pouhý žert a legraci. K dalším důvodům kyberšikany dle resortu školství patří uvolnění, uznání, posílení pocitu sounáležitosti, demonstrace síly nebo strach (MŠMT, 2010, online). Rozšíření kyberšikany cílené na učitele demonstrují četné tuzemské i zahraniční výzkumy.

3 Kyberútoky mířené na učitele v tuzemských a zahraničních výzkumech

Jedním z největších výzkumů kyberšikany zaměřené učitele v České republice je výzkum z roku 2016. Tento výzkum byl realizován Centrem prevence rizikové virtuální komunikace Pedagogické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci a poskytuje představu o situaci na českých školách. Výzkumný vzorek se skládal z 5136 respondentů, především učitelů základních a středních škol z celé České republiky. Z výsledků výzkumu vyplynulo, že 1118 respondentů (21,73 %) se stalo obětí nějakého projevu kyberšikany a mezi nejčastější formy kybernetických útoků na učitele patří:

- verbální útoky realizované prostřednictvím mobilního telefonu, či internetu (29 %),
- obtěžování prostřednictvím opakovaného prozvánění (26 %),
- vyhrožování či zastrašování prostřednictvím internetu či mobilního telefonu (12 %),

- šíření ponižujících či zesměšňujících fotografií (9 %),
- průnik do elektronického účtu – emailu, účtu na sociální síti (8 %),
- šíření ponižující či zesměšňující videonahrávky (4 %),
- krádež identity (3 %),
- vydírání prostřednictvím internetu či mobilního telefonu (2 %) (Kopecký, Szotkowski, 2016, s. 5–6).

Výzkum se dále zabýval délkou trvání jednotlivých kyberútoků na učitele. Z výsledků vyplynulo, že převažují útoky krátkodobé (proběhly v průběhu jednoho týdne), dlouhodobé útoky trvající déle než půl roku potvrdilo pouze 9 % učitelů (94 z 1062). Velmi zajímavé zjištění bylo také, že pachatelem kyberšikany byli skoro ve 40 % žáci a ve více jak 8 % rodiče žáků (Kopecký a Szotkowski, 2016, s. 7–9).

Problém kyberšikany cílené na učitele není rozšířen pouze na českých školách, ale též v zahraničí, což dokazuje několik výzkumů, které si v následujících řádcích přiblížíme. Jedním z nich je americký výzkum z roku 2006 realizovaný National School Boards Association, který uvádí, že 26 % učitelů a ředitelů v USA se stalo obětí kyberšikany směřované od jejich studentů (Pearson, 2014, online).

V Německu byl v roce 2007 realizován výzkum, kterého se účastnilo 488 učitelů. Z tohoto počtu 39 respondentů uvedlo, že se stalo obětí kyberšikany – většinou se jednalo o obdržení textové zprávy či zveřejnění fotky či videa s jejich osobou na internetu. Výzkum dále zjistil, že 30 % respondentů, kteří s kyberšikanou nemají osobní zkušenosti, zná ve svém okolí někoho, kdo ano (GEW, 2008, online).

Dalším je britský výzkum organizace NASUWT, unie sdružující učitele z Anglie, Severního Irska, Skotska a Walesu, do kterého se v roce 2014 zapojilo více než 7 500 učitelů. Podle výsledků výzkumu se více jak pěti-na učitelů (21 %) stala obětí kyberšikany. Nejčastěji se jednalo o urážlivé zprávy a komentáře na sociálních sítích ze strany žáků, zhruba čtvrtina

všech útoků směřovala od rodičů a necelých 10 % učitelů se setkala s útoky od žáků i jejich rodičů. Více jak čtvrtina učitelů pak uvedla, že se na internetu setkala s fotkami a videi, na kterých byli zachyceni svými žáky bez svého souhlasu (NASUWT, 2014, online).

Výskyt kyberšikany cílené na učitele potvrzuje i výzkum z Velké Británie, který dokládá, že téměř polovina učitelů někdy zažila online urážky či obtěžování ze strany studentů. Nejčastějším místem výskytu kyberšikany směřované na učitele byla v 77 % platforma Facebook a v 60 % bylo agresorem dítě ve věku 11 až 16 let (Pearson, 2014, online).

4 Důsledky a řešení kyberšikany

Dopady či důsledky kyberšikany na oběť bývají většinou psychického rázu, vzhledem k charakteru útoků přes kyberprostředí, ovšem psychické týrání se může samozřejmě demonstrovat ve fyzickém zdraví oběti, v konečném důsledku v sebevražděném jednání. Oběti bývají uzavřené do sebe a s okolím o svých problémech nekomunikují, a to většinou z důvodu studu či strachu (Kopecký, Krejčí, 2008, online). Kopecký a Szotkowski (2016, s. 11) možné dopady kyberšikany na učitele dělí do dvou oblastí. První, emoční oblast zahrnuje pocity vzteku, smutku, nejistoty, strachu, vyděšení, úzkosti, trapnosti, frustrace, ale i nedůvěru vůči ostatním a nechut chodit do práce. Jako druhou oblast uvádí fyziologickou a behaviorální, která zahrnuje poruchy spánku, bolesti břicha či hlavy, pláč, snížení imunity, zhoršení koncentrace, konflikty v zaměstnání nebo v rodině. Generální tajemník NASUWT Chris Keates upozornil, že kvůli kyberútokům směřujícím na jejich osobu mohou být učitelé traumatizováni, dále to může ovlivnit jejich zdraví i samotnou výuku, proto je zapotřebí se soustavně zaměřovat na ochranu učitelů před zneužíváním sociálních médií ze strany žáků i jejich rodičů (NASUWT, 2014, online). Oběti se zpravidla cítí nejisté a reagují hněvem, jiné mohou mít strach, některé takový incident přehlížejí. Pro většinu obětí je však kyberšikana velkou zkouškou jejich psychické odolnosti (GEW, 2008, online).

Je důležité zdůraznit, že každá oběť se s kyberútoky vyrovnává rozdílně. Můžeme uvést několik možností reakce na kyberútok podle zkušeností učitelů, kteří se stali oběťmi. Nejčastěji (ve 22,4 %) učitelé vymazali závadný obsah – fotografie, videa či falešný profil, blokovali závadný obsah (6,8 %), blokovali profil pachatele (8,2 %), archivovali důkazy (17,5 %), provedli pohovor s rodiči pachatele (11,8 %), apelovali na agresora a trvali na odstranění obsahu (4 %), oznámili situaci řediteli školy a žádali řešení (9 %), ale také situaci ignorovali (8 %; Kopecký, Szotkowski, 2016, s. 12).

Aktivní řešení kyberútoku na učitele není vždy samozřejmostí, což potvrzuje již zmíněný výzkum organizace NASUWT, který uvádí, že 58 % učitelů – obětí kyberšikany neoznámilo incidenty vedení školy ani policii. Nejčastěji se oběti domnívaly (64 %), že při oznámení by se útoky stejně neřešily, nebo nebylo takové chování bráno vážně (21 %). V případech, kdy učitelé obtěžování nahlásili vedení školy, uvedli, že téměř v polovině případů (40 %) nebylo proti žákům přijato žádné opatření. Při nahlášení policii nebyli žáci potrestáni dokonce ve většině případů (77 %; NASUWT, 2014, online).

Oběť kyberšikany má vždy více možností obrany, které by měla využívat v co nejširší míře. Autoři Szotkowski a Kopecký (2018, s. 49–51) sestavili přehled základních strategií vyrovnávání se s kyberšikanou s využitím poznatků různých autorů:

- Technická řešení (blokace obsahu, blokace agresora, změna přihlašovacích údajů k účtům, změna nastavení soukromí v rámci online profilu, dočasné vypnutí či přímo smazání profilu).
- Vyhýbání se, ignorace (oběť přestane používat sociální sítě a instant messenger, ignoruje situaci, neřeší ji či se vyhýbá agresorovi).
- Disociace – oddělování reálného a virtuálního světa (oběť je přesvědčena, že to, co se děje na internetu není reálné, a bagatelizuje internetovou agresi).

- Přerámování (oběť mění úhel pohledu na agresora či situaci, znevažuje či znehodnocuje agresora).
- Odplata (dochází k přepínání rolí, oběť dehonestuje, vydírá, vyhrožuje, uráží, sdílí ponižující materiály).
- Přímá konfrontace s agresorem (v online či offline formě se oběť snaží si situaci s agresorem vysvětlit).
- Vyhledání podpory (svěření se přátelům, kolegům, rodině, vedení školy či kontaktuje Policii ČR).

Dle metodického doporučení Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy (MŠMT, 2010, online) by se škola měla kyberšikanou zabývat vždy, když se o ní dozví. Základním úkolem musí být podrobné a důsledné zmapování konkrétního případu, které pomůže vybrat správný postup řešení. Poslouží k tomu zodpovězení tří otázek: Týká se kyberšikana žáka mé školy? Jak jsem se informaci dozvěděl? Děje se kyberšikana během vyučování? Bohužel dochází i k případům, kdy škola kyberšikanu neřeší. Mezi nejčastější argumenty proti řešení kyberšikany školou patří (srov. Krejčí in Szotkowski, Kopecký, 2018, s. 55):

- Kyberšikana probíhá mimo budovu školy či mimo školní akci, tudíž není problémem školy.
- Řešení kyberšikany ve škole vyvolá negativní publicitu a odradí potenciální klienty – rodiče nově přijímaných/zapisovaných žáků.
- Škola nemá nástroje, jak kyberšikanu řešit.
- Nástroje, které škola používá, nefungují (např. rodiče útočnicka nespolupracují).
- Kyberšikana sama odezní, nemá tedy smysl ji v prostředí školy řešit.

Naopak mezi nejčastější argumenty pro řešení můžeme uvést následující (srov. Krejčí in Szotkowski, Kopecký, 2018, s. 55):

- Kyberšikana často doprovází jiné druhy šikany, které se dějí v prostředí školy a škola se musí starat o své klima, zajistit práva dětí i zaměstnanců (právo na pracovní podmínky).
- Problém s nějakými formami kybernetické agrese či i kyberšikanou mají téměř všechny školy. Škola, která řeší problémy vyskytující se v jejím prostředí, postupuje správně a zajišťuje si tak kladnou publicitu.
- Škola může postupovat stejně jako při řešení tradiční šikany.
- Pokud nástroje pro řešení kyberšikany nefungují, je potřeba do řešení zapojit i odbor sociálně-právní ochrany dětí či Policii ČR.
- Pokud škola nebude kyberšikanu řešit, buduje v dětech škodlivé vzorce chování, které mohou předávat dále (dává žákům najevo, že i oni mohou páchat kyberšikanu či jiné násilí a nebudou potrestáni; Krejčí in Szotkowski, Kopecký, 2018, s. 55).

5 Právní ochrana učitele před kyberšikanou

Právně správně musíme (vždy) vycházet ze základních zákonů našeho právního řádu, přičemž nejvyšší právní normou je Ústava ČR. Ta svým druhým zákonem, tedy Listinou základních práv a svobod, mj. zaručuje občanům základní lidská práva. K dané problematice odkazujeme na první dva odstavce článku 10: (1) *„Každý má právo, aby byla zachována jeho lidská důstojnost, osobní čest, dobrá pověst a chráněno jeho jméno.“* (2) *„Každý má právo na ochranu před neoprávněným zasahováním do soukromého a rodinného života.“*

Občanský zákoník (zák. č. 89/2012 Sb.) pak ve svém § 3 chrání důstojnost a svobodu člověka a v odst. 2 písm. a) deklaruje i zásadu soukro-

mého práva, že „... každý má právo na ochranu svého života a zdraví, jakož i svobody, cti, důstojnosti a soukromí“.

Specifická ochrana učitele před rizikovým chováním ve školách a školských zařízeních byla dlouhodobě opomíjeným tématem, a to i legislativně. Pracovněprávní ochranu zaměstnance, tedy i učitele, upravuje zákoník práce (zák. č. 262/2006 Sb.), a to zejména v §§ 101 a 102 ZP, týkajících se bezpečnosti a ochrany zdraví při práci, kdy je zaměstnavatel „... *povinen zajistit bezpečnost a ochranu zdraví zaměstnanců při práci s ohledem na rizika možného ohrožení jejich života a zdraví, která se týkají výkonu práce*“. K tomu je zaměstnavatel povinen vytvářet bezpečné a zdravé neohrožující pracovní prostředí a pracovní podmínky vhodnou organizací bezpečnosti a ochrany zdraví při práci a přijímáním opatření k předcházení rizikům, odstraňovat je nebo minimalizovat působení neodstranitelných rizik. Tato péče „*je nedílnou a rovnocennou součástí pracovních povinností vedoucích zaměstnanců na všech stupních řízení v rozsahu pracovních míst, která zastávají...*“. O přijatých opatřeních je zaměstnavatel povinen vést dokumentaci. V této souvislosti je nutno zmínit i zákon č. 309/2006 Sb., o zajištění dalších podmínek bezpečnosti a ochrany zdraví při práci.

K výraznému zlepšení pracovních podmínek učitelů došlo zákonem č. 101/2017 Sb., kterým se změnil zákon č. 561/2004 Sb., o předškolním, základním, středním, vyšším odborném a jiném vzdělávání (školský zákon), a to zejména novelou § 22, kdy podle § 22a písm. a) školského zákona „*mají pedagogičtí pracovníci při výkonu své pedagogické činnosti právo na zajištění podmínek potřebných pro výkon jejich pedagogické činnosti, zejména na ochranu před fyzickým násilím nebo psychickým nátlakem ze strany dětí, žáků, studentů nebo zákonných zástupců dětí a žáků a dalších osob, které jsou v přímém kontaktu s pedagogickým pracovníkem ve škole, přičemž dle písm. b) téhož zákonného ustanovení mají dále právo, „aby nebylo do jejich přímé pedagogické činnosti zasahováno v rozporu s právními předpisy*“. Tato práva jim musí zajistit zejména zaměstnavatel. Škola dále musí hlásit orgánu sociálně-právní ochrany dětí vážná provinění žáků.

Pokud jde o výše popsané základní formy kyberšikany, lze se domáhat ochrany důstojnosti, cti, dobré pověsti, jména a soukromí žalobou u civilních soudů. Jde-li o jednání, jež má znaky přestupku či dokonce trestného činu, je nutno učinit/podat (trestní) oznámení k příslušnému správnímu orgánu či k orgánu činnému v trestním řízení (postupem dle § 158 odst. 2 trestního řádu). Vzhledem k tomu, že je kyberšikana stále podceňována, zaměříme se stručně na aspekty trestněprávní, tedy z pohledu trestního zákoníku (TrZ – zák. č. 40/2009 Sb.):

- vytváření falešných webových stránek a profilů dehonestujících učitele může značit podezření z přečinu poškození cizích práv (§181 TrZ), tzv. morálního podvodu, kterým je mj. i krádež jeho identity,
- obtěžování prostřednictvím opakovaného prozvánění může být i přečinem nebezpečného pronásledování (§ 354 TrZ), který má i další trestné formy jednání,
- vyhrožování učiteli může při nejzávažnějších formách spadat pod přečin nebezpečného vyhrožování (§ 353 TrZ),
- vydíráním učitele se pachatel může dopustit i přečinu vydírání dle § 175 TrZ, zúčastní-li se ho další dvě osoby, jde už o zločin s osmiletou trestní sazbou,
- verbálními útoky realizovanými prostřednictvím mobilního telefonu či internetu s uváděním nepravdivých údajů, lží apod. lze spáchat přečin pomluvy (§ 184 odst. 2 TrZ), a tvrdí-li pachatel, že se učitel dopustil něčeho trestného, může jít už o zločin křivého obvinění (§ 345 TrZ).

Pokud v důsledku kyberšikany dojde k narušení psychického stavu učitele, resp. k psychické újmě na zdraví, lze pachatele postihnout i pro ublížení na zdraví (§ 146 TrZ) či pro zvláště závažný zločin těžké újmy na zdraví, například dlouhodobou pracovní neschopností psychickým onemocněním (§ 145 TrZ – s desetiletou trestní sazbou). Při příp. sebevraždě učitele je namístě úvaha o účasti na sebevraždě (dle § 144 TrZ).

Neustále je nutno připomínat, že ředitelé škol nejsou orgány činnými v trestním řízení a nemají právo sami posuzovat, zda už jde o trestný čin – a musí tedy kyberšikanu řešit, resp. oznamovat. Ostatně přehlížením takového jednání dávají mj. žákům, kteří o kyberšikaně vědí, najevo, že i oni ji mohou páchat a nebudou za ni potrestáni. Tady je namístě úvaha o trestní odpovědnosti za přečin ohrožování výchovy dítěte (§ 201a TrZ). Podotýkáme, že ke spáchání tohoto přečinu postačí i nejnižší stupeň zavinění, tedy tzv. nevědomá nedbalost.

Na závěr lze ještě dodat, že provozovatelé internetových portálů jako správci osobních údajů, ale zejména jako poskytovatelé služeb informační společnosti podle zákona č. 480/2004 Sb., nesou konečnou odpovědnost za zveřejňované údaje, a musí se tedy řádně věnovat případným námitkám učitelů (osob dotčených zveřejňováním údajů) a rozhodnout o jejich žádosti o odstranění údajů.

Příspěvek je publikačním výstupem projektu specifického výzkumu „Učitel jako oběť rizikového chování ze strany žáků a rodičů“ (2113/2019-2020) řešeného na Pedagogické fakultě Univerzity Hradec Králové v letech 2019 a 2020.

Použité zdroje:

ČERNÁ, Alena et al. *Kyberšikana: průvodce novým fenoménem*. Praha: Grada, 2013. 150 s. ISBN 978-80-210-6374-7.

GEW. Studie zu Cybermobbing: Die Ergebnisse in Kürze. *Gewerkschaft Erziehung und Wissenschaft*. [online]. 2008 [cit. 2020-11-05]. Verfügar ab: <https://www.gew.de/aktuelles/detailseite/neuigkeiten/gew-studie-zu-cybermobbing-die-ergebnisse-in-kuerze/>.

HOLLÁ, Katarína. Kyberšikanovanie učiteľov. *Pedagogika.sk: slovenský časopis pre pedagogické vedy* [online]. Trnava, 2012, 3 (3), s. 166–180 [cit. 2020-11-08]. ISSN 1338-0982. Dostupné z: http://www.casopis-pedagogika.sk/rocnik-3/cislo-3/holla_studia.pdf.

KOPECKÝ, Kamil a KREJČÍ, Veronika. Co je kyberšikana? *E-Bezpečí* [online]. 2008 [cit. 2020-11-05]. Dostupné z: <https://www.e-bezpeci.cz/index.php/-temata/kyberikana/17-cojekyllbersikana>.

KOPECKÝ, Kamil a SZOTKOWSKI, René. *Národní výzkum kyberšikany českých učitelů – výzkumná zpráva* [online]. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, Centrum prevence rizikové virtuální komunikace, 2016 [cit. 2020-11-05]. Dostupné z: <https://e-bezpeci.cz/index.php/ke-stazeni/-vyzkumne-zpravy/86-kybersikana-ucitelu-2016-vyzkumna-zpraava/file>.

KOPECKÝ, Kamil a SZOTKOWSKI, René. *Specifické formy kyberšikany učitelů v prostředí základních a středních škol*. [online] Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, Centrum prevence rizikové virtuální komunikace 2016. 21. s. [cit. 2020-11-08]. Dostupné z: http://oldwww.upol.cz/-fileadmin/user_upload/PdF/veda-vyzkum-zahr/2016/seminare/Specificke-_formy_kybersikany_ucitelu_-_text.pdf.

MARTÍNEK, Zdeněk. *Agresivita a kriminalita školní mládeže*. 2. aktualizované a rozšířené vydání. Praha: Grada, 2015. 190 s. ISBN 978-80-247-5309-6.

MŠMT. Metodické doporučení k primární prevenci rizikového chování u dětí a mládeže. Příloha č. 7: Kyberšikana. *Ministerstvo školství, mládeže*

a tělovýchovy [online]. 2010 [cit. 2020-11-06]. Dostupné z: <https://www.msmt.cz/vzdelavani/socialni-programy/metodicke-dokumenty-doporuceni-a-pokyny>

NASUWT. Abuse of social media rife in schools. *Politics.co.uk* [online]. 2014 [cit. 2020-11-05]. Available from: <https://www.politics.co.uk/opinion-formers/nasuwt-the-teachers-union/article/abuse-of-social-media-rife-in-schools>.

NPR. Cyberbullying Law Shields Teachers From Student Tormentors. *National Public Radio* [online]. 2013 [cit. 2020-11-05]. Available from: <https://www.npr.org/2013/02/19/172329526/cyber-bulling-law-shields-teachers-from-student-tormentors?t=1604583658936>.

PEARSON, Jordan. Kids Are Cyberbullying Their Teachers. *Vice* [online]. 2014 [cit. 2020-11-05]. Available from: <https://www.vice.com/en/article/-kbzwm/kids-are-cyberbullying-their-teachers>.

ŘÍČAN, Pavel. *Agresivita a šikana mezi dětmi: jak dát dětem ve škole pocit bezpečí*. Praha: Portál, 1995. 95 s. ISBN 80-7178-049-9.

STEINER, Monica. Cyberbullying and Online Stalking Laws in North Carolina. *Criminal Defense Lawyer* [online]. 2020 [cit. 2020-11-05]. Available from: <https://www.criminaldefenselawyer.com/resources/cyberbullying-laws-north-carolina.htm>.

STUDIUM PSYCHOLOGIE. Zátěžové situace, agresivita a agrese. *Studium Psychologie* [online]. 2020 [cit. 2020-11-05]. Dostupné z: <https://www.-studium-psychologie.cz/socialni-psychologie/4-zatezove-situace-agrese.-html>.

SZOTKOWSKI, René a KOPECKÝ, Kamil. *Kyberšikana a další druhy online agrese zaměřené na učitele*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2018. 128 s. ISBN 978-80-244-5335-4.

Usnesení č. 2/1993 Sb., usnesení předsednictva České národní rady o vyhlášení LISTINY ZÁKLADNÍCH PRÁV A SVOBOD jako součástí

ústavního pořádku České republiky, ve znění zákona č. 162/1998 Sb. *Zákony pro lidi* [online]. 1993 [cit. 2020-11-28]. Dostupné z: <https://www.zakony-prolidi.cz/cs/1993-2>

VÁGNEROVÁ, Marie. *Současná psychopatologie pro pomáhající profese*. Praha: Portál, 2014. 815 s. ISBN 978-80-262-0696-5.

Zákon č. 101/2017 Sb., kterým se změnil zákon č. 561/2004 Sb., o předškolním, základním, středním, vyšším odborném a jiném vzdělávání (školský zákon). *Zákony pro lidi* [online]. 2017 [cit. 2020-11-28]. Dostupné z: <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/2017-101?text=101%2F2017>

Zákon č. 262/2006 Sb., zákoník práce. *Zákony pro lidi* [online]. 2006 [cit. 2020-11-28]. Dostupné z: <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/2006-262?text=262%2F2006>

Zákon č. 40/2009 Sb., trestní zákoník. *Zákony pro lidi* [online]. 2009 [cit. 2020-11-28]. Dostupné z: <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/2009-40>

Zákon č. 480/2004 Sb., o některých službách informační společnosti a o změně některých zákonů (zákon o některých službách informační společnosti). *Zákony pro lidi* [online]. 2004 [cit. 2020-11-28]. Dostupné z: <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/2004-480?text=480%2F2004>

Zákon č. 561/2004 Sb., o předškolním, základním, středním, vyšším odborném a jiném vzdělávání (školský zákon). *Zákony pro lidi* [online]. [cit. 2020-11-28]. Dostupné z: <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/2004-561>

Zákon č. 89/2012 Sb., občanský zákoník. *Zákony pro lidi* [online]. [cit. 2020-11-28]. Dostupné z: <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/2012-89?text=89%-2F2012>

ZATLOUKAL, Tomáš et. al. *Kvalita a efektivita vzdělávání a vzdělávací soustavy ve školním roce 2018/2019: výroční zpráva České školní inspekce* [online]. Praha: Česká školní inspekce, 2019. 676 s. [cit. 2020-11-06]. ISBN 978-80-88087-23-6. Dostupné z: https://www.csicr.cz/Csicr/media/-Prilohy/PDF_el._publikace/V%3%bdro%4%8dn%3%ad%20

zpr%c3%a1vy/VZ-CSI-2018_2019.pdf?fbclid=IwAR1exx6RL9qbdQmls-A0iVXui0eyp8k-W9ZH23I3HY-MCvYSQhSU-huCrdt_E.

Autoři:

Mgr. et Mgr. Stanislava Svoboda Hoferková, Ph.D., LL.M.

Ústav sociálních studií

Pedagogická fakulta Univerzity Hradec Králové

stanislava.hoferkova@uhk.cz

doc. PhDr. Václav Bělík, Ph.D.

Ústav sociálních studií

Pedagogická fakulta Univerzity Hradec Králové

vaclav.belik@uhk.cz

JUDr. Miroslav Antl

Ústav sociálních studií

Pedagogická fakulta Univerzity Hradec Králové

miroslav.antl@uhk.cz

Bc. Jana Adamcová,

studentka oboru Sociální pedagogika

Pedagogická fakulta Univerzity Hradec Králové

Bc. Lucie Petrová,

studentka oboru Sociální pedagogika

Pedagogická fakulta Univerzity Hradec Králové

TRVALE PRACOVNĚ NEZAŘADITELNÍ V SOUČASNÉM ČESKÉM VĚZEŇSTVÍ

Oto Svoboda

Anotace

Příspěvek se zabývá specifickou skupinou odsouzených – trvale pracovní nezařaditelnými odsouzenými. Přibližuje tuto skupinu v době totality, více se zaměřuje na trvale pracovní nezařaditelné v současném českém vězeňství, a to z pohledu zacházení, specifických potřeb lékařské a jiné péče i kázeňských trestů. Na závěr navrhuje některá opatření pro praxi.

Klíčová slova: odsouzený; práce; trvale pracovní nezařaditelný; totalita; zacházení;

1 Úvodem

V současné době v českém vězeňství existují skupiny odsouzených, které vyžadují speciální péči. Jsou jimi odsouzení, kteří trpí např. poruchami chování, různými druhy závislostí či mentálním postižením, v neposlední řadě jsou do této skupiny zařazeni i odsouzení, kteří

vzhledem ke svému zdravotnímu stavu nemohou vykonávat práci. Tito odsouzení jsou umisťováni do specializovaných oddílů, které jsou ve věznicích zřizovány.

Trvale pracovní nezařaditelný (dále jen TPN) je dle ustanovení § 69 zákona č. 169/1999 Sb., o výkonu trestu odnětí svobody, v platném znění definován jako odsouzený:

- a) „který je starší 65 let, pokud sám nepožádá o zařazení do práce,
- b) který byl uznán invalidním ve třetím stupni, ledaže sám požádá o zařazení do práce a jeho pracovní schopnost takovému zařazení připouští, anebo
- c) jehož zdravotní stav neumožňuje trvalé pracovní zařazení.“

V praxi se jedná o skupinu odsouzených vyznačujících se různými typy znevýhodnění, jako jsou smyslová či tělesná. Dále osoby spadající svým věkem do kategorie seniorů, nebo osoby s lehkou mentální retardací. V některých případech se jedná i o odsouzené (bez rozdílu věku), kteří vlivem užívání návykových a psychotropních látek jsou v takovém zdravotním stavu, který neumožňuje jejich trvalé pracovní zařazení.

1 Trvale pracovní nezařaditelní odsouzení v době totality

Označení trvale pracovní nezařaditelný odsouzený v době totalitního režimu, tj. od roku 1948 až do roku 1989, není známo. První zmínku o vězňených osobách se sníženou pracovní schopností lze nalézt v zákoně č. 247/1948 Sb., o táborech nucené práce. Ustanovení § 2 odst. 1 písm. a) tohoto zákona říká, že: *„Do táborů budou zařazeny a) osoby, které jsou starší 18 let, nepřekročily 60. rok věku a jsou tělesně a duševně způsobilé, ale práci se vyhýbají nebo ohrožují výstavbu lidově demokratického zřízení nebo hospodářský život, zvláště veřejné zásobování, a osoby, které jim to umožňují.“* (§ 2 odst. 1 písm. a) zákon č. 247/1948 Sb.) Ná-

sledně ustanovení § 6 odst. 2 zákona č. 247/1948 Sb., dává možnost propustit z tábora osoby, které se stanou trvale tělesně nebo duševně nezpůsobilé k práci a k pobytu. (§ 6 odst. 2 zákon č. 247/1948 Sb.)

V roce 1965 byl vydán první zákon o výkonu trestu odnětí svobody č. 59. Tento zákon byl několikrát novelizován, přičemž k jeho úplnému zrušení došlo až v roce 2000, kdy byl zcela nahrazen v současné době platným zákonem o výkonu trestu odnětí svobody, ve změně pozdějších předpisů č. 169/1999 Sb. Zmínka o vězněných osobách se sníženou pracovní schopností je uvedena v ustanovení § 9 pod názvem „*Výkon trestu u odsouzených se sníženou pracovní schopností nebo postižených vadami*“. (zákon č. 59/1965 Sb.) Toto ustanovení definuje vězněné osoby se sníženou pracovní schopností jako odsouzené, „*jejichž pracovní schopnost je podstatně snížena anebo u nichž to vyžaduje jejich tělesný nebo duševní stav, se umisťují do nápravně výchovných ústavů nebo oddělení, ve kterých výkon trestu je upraven s ohledem na jejich schopnosti a stav. Práva a omezení, která vyplývají z nápravně výchovné skupiny, do které byli zařazeni, zůstávají nedotčena*“. (§ 9 zákon č. 59/1965 Sb.)

Mezi základní povinnosti odsouzených dle ustanovení § 17 předmětného zákona patřila i povinnost pracovat ve vztahu k řádnému plnění pracovních úkolů. Plnění pracovních úkolů bylo nedílnou součástí výchovy odsouzených, což bylo definováno jako „*pracovní výchova*“ (§ 22 zákon č. 59/1965 Sb.). Smyslem pracovní výchovy bylo vytvářet a upevňovat cílevědomý poměr k práci, přičemž zahrnovala oblasti, týkající se zařazování do společensky prospěšné práce včetně jejich odměňování, vytváření podmínek na získávání a zvyšování pracovní kvalifikace, výchovu vést k pracovní aktivitě tak, aby docházelo k rozvíjení pracovního soutěžení a vznikaly zlepšovatelské a vynálezcké návrhy na zlepšení. (§ 22 zákon č. 59/1965 Sb.) Při zařazování do práce muselo být rovněž přihlíženo k jejich zdravotnímu stavu a pracovním schopnostem. (§ 26 zákon č. 59/1965 Sb.)

Správa Sboru nápravné výchovy vydávala pouze pro vnitřní potřebu

tzv. „Zpravodaj SNV ČR“. Zpravodaj z roku 1978 uvádí, že po stránce pracovní výchovy začíná práce s odsouzenými již v pobytu v nástupním oddělení. Odsouzení jsou nasazováni do stálé hospodářské organizace, přičemž prochází základním školením v oblasti bezpečnosti práce, a to jak v rámci nástupního oddělení, tak i v rámci pracoviště. Po pobytu v nástupním oddělení jsou podle předepsaných kritérií (zdravotní klasifikace, odbornost, délka trestu) rozdělováni do pracovních brigád, které jsou zařazovány ke smluvním zaměstnavatelům s různými pracovními obory. Tento proces je nazýván jako počátek pracovní výchovy. (Zpravodaj, 1978, str. 21)

Zpravodaj z roku 1985 se zabývá zaměstnáváním odsouzených. Článek pod názvem „Další možnosti pracovního zařazení odsouzených“ sděluje informace, že: *„Dosavadní zkušenosti z pracovního nasazení odsouzených na pracovišti MEVA vykazují celou řadu výhod pro ústav. Je zajištěno zaměstnání odsouzených s nižším stupněm zdravotní klasifikace...“* a dále *„Zřízením pracoviště nebyl zdaleka vyřešen problém zaměstnanosti odsouzených u zdejšího ústavu. Nadále se vyskytuje značný počet odsouzených, které není možné ze zdravotního omezení zařadit na pracoviště Meva nebo na ostatní bilancovaná pracoviště. Proto je i nadále nutné věnovat této otázce náležitou pozornost... a hledat další možnosti k jejich pracovnímu uplatnění.“* (Zpravodaj, 1985, str. 22)

Z výše uvedeného vyplývá, že práce byla nedílnou součástí tehdejšího výchovného systému, bez rozdílu zdravotní klasifikace jednotlivých odsouzených, povinnost pracovat se týkala všech. Odsouzení, kteří trpěli zdravotním znevýhodněním, většinou vykonávali lehké manuální práce jako např. lepení papírových obálek. Víceméně lze konstatovat, že v době totality nebyla problematika odsouzených, kteří nemohou být zařazeni do pracovního procesu, výrazněji řešena, a proto i není mnoho dobových materiálů, ze kterých by bylo možné čerpat.

2 Trvale pracovní nezařaditelní odsouzení v současnosti

V rámci věznic České republiky jsou TPN zařazováni do specializovaných oddílů, které jsou zřízeny v 16 vazebních věznicích a věznicích (dále jen „věznice“). Patří mezi ně např. České Budějovice, Liberec, Praha Ruzyně, Teplice, Kynšperk nebo Všehrdy (Nařízení generálního ředitele Vězeňské služby České republiky č. 37/2018, o vazebních věznicích a profilaci věznic Vězeňské služby České republiky).

S novelou zákona č. 169/1999 Sb., o výkonu trestu odnětí svobody s účinností od 1. 10. 2017, došlo ke změně z původních čtyř typů věznic (dohled, dozor, ostraha, zvýšená ostraha) na současné typy dva: ostraha a zvýšená ostraha (zákon č. 169/1999 Sb. ve znění zákona č. 58/2017). O zařazení TPN do konkrétního typu věznice rozhoduje soud, a to dle spáchané trestné činnosti pachatele, přičemž je mimo jiné přihlíženo i k dalším skutečnostem (např. recidiva apod.). (§ 9 zákon č. 169/1999 Sb.) V rámci typu věznice s ostrahou jsou zřízena oddělení:

„a) s nízkým stupněm zabezpečení,

b) se středním stupněm zabezpečení a

c) s vysokým stupněm zabezpečení.“ (§ 12a zákon č. 169/1999 Sb.)

Do oddělení v typu věznice s ostrahou jsou odsouzení umístováni podle míry vnějšího a vnitřního rizika, přičemž vnější riziko vyjadřuje míru nebezpečnosti odsouzeného pro společnost ve vztahu k jeho spáchané trestné činnosti či recidivnímu chování, vnitřní riziko vyjadřuje míru ohrožení bezpečnosti v průběhu výkonu trestu s akcentem na individuální charakteristiku odsouzeného. (§ 12a zákon č. 169/1999 Sb.) Vyhodnocení míry rizik (vnějších a vnitřních) provádí odborná komise, která je složena ze zaměstnanců věznice. O umístění do konkrétního oddělení (stupně zabezpečení) rozhoduje ředitel věznice, kdy při svém rozhodování přihlídně k doporučení odborné komise. (§ 12b zákon č. 169/1999 Sb.)

Tab. 1: Počet TPN ve věznicích ke dni 10. 1. 2020

Ostraha						Zvýšená ostraha		Mladiství	
Nízký stupeň zabezpečení		Střední stupeň zabezpečení		Vysoký stupeň zabezpečení					
muži	ženy	muži	ženy	muži	ženy	muži	ženy	muži	ženy
13	8	89	16	352	38	60	1	0	0
Celkové stavy									
Ostraha						Zvýšená ostraha		Mladiství	
muži			ženy			muži	ženy	muži	ženy
454			62			60	1	0	0
Celkem muži						Celkem ženy			
514						63			
Celkové stavy TPN									
577									

Zdroj: Měsíční statistická hlášení: Měsíční statistické hlášení pro rok 2020. Generální ředitelství Vězeňské služby ČR [online]. 2020 [cit. 2020-11-26]. Dostupné z: <https://www.vscr.cz/informacni-servis/statistiky/mesicni-statisticke-hlaseni/>

Z tabulky č. 1 je zřejmé, že v typu věznice s ostrahou je celkem 454 TPN mužů a 62 TPN žen. V rámci věznice se zvýšenou ostrahou je celkem 60 TPN mužů a 1 TPN žena. Ke dni 10. 1. 2020 je v českých věznicích evidováno celkem 515 TPN odsouzených mužů a 63 TPN odsouzených žen. Jak uvádí Raszková a Hoferková (2015, str. 74), ke dni 22. 8. 2014 se v českých věznicích nacházelo 425 odsouzených TPN, z toho 362 mužů a 63 žen.

Z interních statistik VS ČR vyplývá, že v roce 2014 bylo v českých věznicích evidováno celkem 16 433 odsouzených. Z toho bylo 425 TPN, což

činí 2,59 %. Na začátku roku 2020 bylo v českých věznicích evidováno celkem 19 154 odsouzených, z toho 577 TPN, což činí 3,01 %.

Z výše uvedeného lze usoudit, že došlo k mírnému nárůstu TPN u mužů o 52 oproti roku 2014. Stav žen zůstává beze změn. Lze tedy konstatovat, že % podíl odsouzených TPN z celkového počtu odsouzených se zvyšuje (v roce 2014 – 2,59 %; v roce 2020 – 3,01 %) a je tedy předpoklad, že i v dalších letech bude narůstat.

Jedním z faktorů při **zacházení s TPN** je stanovení programu zacházení. Program zacházení je soubor specifických činností, jejichž cílem je komplexní působení na odsouzeného tak, aby po propuštění z vězení vedl soběstačný a řádný život. (§ 40 odst. 2 zákon č. 169/1999 Sb.) Program zacházení se skládá z pěti částí. Konkrétně se jedná o pracovní aktivity, vzdělávací aktivity, speciální výchovné aktivity, zájmové aktivity a oblast utváření vnějších vztahů. (§ 36 odst. 2 vyhláška ministerstva spravedlnosti č. 345/1999 Sb., v platném znění)

V praxi je vytvoření programu zacházení pro tuto skupinu odsouzených velmi problematické. Vždy se vychází z konkrétních individuálních potřeb daného odsouzeného. Vzhledem ke skutečnosti, že ve většině případů neumožňuje zdravotní stav jejich pracovní zařazení, a to i v rámci pracovní terapie, je při stanovení programu zacházení vycházeno pouze ze čtyř oblastí: vzdělávací aktivity, speciální výchovné aktivity, zájmové aktivity a oblast utváření vnějších vztahů. I přesto jsou případy, kdy jednotlivé oblasti v programu zacházení jsou minimalizovány či značně omezeny. Pro příklad lze uvést odsouzené, kteří jsou smyslově znevýhodnění (zrak, sluch), tělesně znevýhodnění vyžadující pomoc další osoby (plně imobilní) nebo osoby, které vykazují znaky lehké mentální retardace.

Mezi nejčastější (a nejoblíbenější) aktivity odsouzených z programu zacházení patří zájmové aktivity. Do těchto aktivit lze zahrnout např. oblast uspokojování kulturních potřeb, což v praktickém překladu znamená „sledování televizních pořadů“. Někteří odsouzení si proto

žádají vedení věznice o povolení vlastního televizního přijímače přímo do cely či ložnice, aby nemuseli docházet či se nechat dopravovat do společných prostor, které jsou vybaveny televizním přijímačem poskytovaným věznicí.

Forma vzdělávacích aktivit je některými odsouzenými také uplatňována, ale většinou se jedná o odsouzené, pro které vzdělání mělo význam i před uvězněním. V rámci vzdělávacích aktivit jsou odsouzeným nabízeny různé jazykové kroužky (kurzy), práce na PC či kroužky se zaměřením na historii a celkovou osvětu. Nabídka vzdělávacích kurzů je rozmanitá a liší se dle možností konkrétní věznice ve vztahu k odbornému personálu. Speciálně výchovná aktivita je realizována prostřednictvím standardizovaných výchovně-terapeutických programů, které jsou odsouzeným na základě jejich individuálních charakteristik nabídnuty a podmíněny jejich kladným souhlasem.

Aktivity programu zacházení jsou tedy výplní volného času, kterého tato specifická skupina odsouzených má vzhledem k jejich nepracovnímu zařazení přebytek. Mezi další specifikum této skupiny odsouzených patří **zvýšená potřeba lékařské péče**. Lékařská péče je ve věznicích zajišťována prostřednictvím zdravotnických středisek, a to zpravidla v pracovní dny v denní době. Po ukončení pracovní doby zdravotnického personálu je ve dnech pracovního volna a klidu lékařská péče zajišťována personálem z civilních zdravotnických zařízení, a to buď příjezdem rychlé záchranné služby, nebo eskortováním odsouzeného přímo do konkrétního zdravotnického zařízení. S tímto úzce souvisí i zvýšené nároky jak na zdravotnický personál, tak i na ostrahu ve vztahu k výdeji a kontrole předepsaných léčiv, které mají odsouzení volně v držení (mimo léčiva návyková). I tak mezi negativní poznatky patří **zvýšená míra zneužívání předepsaných léčiv** odsouzenými, obchodování či úmyslné předávkování. Při následném prokázání viny v rámci kázeňského řízení (pokud provinění nespadá do klasifikace trestného činu) je nastavení současného systému trestání méně účelné, co do druhu uloženého kázeňského trestu.

Dle ustanovení § 69 odst. 2 zákona č. 169/1999 Sb., o výkonu trestu odnětí svobody v platném znění, lze TPN ukládat jen takové **tresty**, které jsou ukládány mladistvým odsouzeným. Jedná se především o: důtku, snížení kapesného nejvýše o jednu třetinu až na dobu 2 kalendářních měsíců, zákaz přijetí jednoho balíčku v kalendářním roce, propadnutí věci, umístění do uzavřeného oddílu až na 14 dnů, s výjimkou doby stanovené k plnění určených úkolů programu zacházení s mladistvými, celodenní umístění do uzavřeného oddílu až na 10 dnů, umístění do samovazby až na 10 dnů, odnětí výhod vyplývajících z předchozí kázeňské odměny. (§ 64 odst. 1 zákon č. 169/1999 Sb.)

Z výše uvedeného výčtu kázeňských trestů ve většině případů nelze TPN vzhledem k jejich zdravotnímu stavu uložit kázeňský trest umístění do uzavřeného oddílu. Zákaz přijetí jednoho balíčku v kalendářním roce je také neúčelný, a i nevhodný trest, protože odsouzeným je zpravidla 2x týdně umožněn nákup ve vězeňské prodejně, kde si mohou nakoupit komodity, které většinou bývají obsahem tohoto balíčku. Jako účelný kázeňský trest se může jevit uložení pokuty až do výše 5000,- Kč (dle ustanovení § 46 odst. 3 písm. d zákon č. 169/1999 Sb.) a to především u odsouzených, kteří pobírají různé druhy důchodů. Nicméně tento druh kázeňského trestu nelze v současné době dle platné legislativy u TPN uplatňovat.

Závěrem

V době totalitního režimu nebyla trvale pracovní nezařaditelným odsouzeným věnována taková péče, jako je tomu v současné době. K této skupině odsouzených bylo přístupováno ostatně jako k běžnému zdravému odsouzenému. Povinnost pracovat byla taxativně určená pro všechny. Výjimky spočívaly pouze ve druhu vykonávané práce. V současné době však čelíme skutečnosti, že se do této skupiny zařazují i mladí a silní jedinci, kteří vlivem užívání omamných a psychotropních látek mají natolik poškozené percepční či kognitivní schopnosti, že jim

práce nemůže být přidělena. Zároveň lze předpokládat, že do budoucna bude počet TPN i nadále narůstat (jak upozorňují např. Raszková, Hoferková, 2015).

Stanovit účinná doporučení pro praxi je velmi problematické. Jak již bylo zmíněno, skupina TPN je zpravidla tvořena nejen lidmi staršími 65 let, ale i lidmi, kteří vzhledem ke svému aktuálnímu zdravotnímu stavu nemohou být pracovní zařazeni. Vzniká zde otázka: „Jaký smysl má v tomto případě uložený trest odnětí svobody?“ Možná spíše izolační, aby po dobu uvěznění konkrétní osoby byla ochráněna společnost od páchání další trestné činnosti. Nabízí se další otázka: „Co bude s takovou osobou po propuštění z výkonu trestu odnětí svobody?“
Výčet možných doporučení pro praxi je následující:

- v rámci vzdělávání odsouzených se jeví účelné zřízení nové pracovní pozice „asistenta“, který by disponoval znalostmi z jednotlivých oborů speciální pedagogiky ve vztahu k tělesným a smyslovým znevýhodněním; takto vybavený asistent by si rozšířil znalosti, které by mohl využít při dalším vzdělávání po propuštění z výkonu trestu, a vytvořit si tak podmínky pro získání pracovní pozice v absolvovaném oboru¹;
- v případě trestní politiky provést legislativní změny tak, aby se tzv. „za mříže“ dostal člověk skutečně nebezpečný pro společnost, nikoliv člověk, který vyžaduje vzhledem ke svému zdravotnímu stavu zvláštní péči;
- v rámci postgraduálního studia zřídit studijní obor pro zaměstnance Vězeňské služby ČR, který by reflektoval aktuální potřeby pro práci s odsouzenými s tělesným a smyslovým postižením.

¹ V současné době odsouzení absolvují kurz ošetřovatele, který má znaky zdravotnického pracovníka – sanitáře.

Použité zdroje:

Další možnosti pracovního zařazení odsouzených. *Zpravodaj SNV ČR*. Praha: Správa SNV ČR, 1985, 1985 (Březen), 22-22.

Měsíční statistická hlášení: Měsíční statistické hlášení pro rok 2020. *Generální ředitelství Vězeňské služby ČR* [online]. 2020 [cit. 2020-11-26]. Dostupné z: <https://www.vscr.cz/informacni-servis/statistiky/mesicni-statisticke-hlaseni/>

Nařízení generálního ředitele Vězeňské služby České republiky č. 37/2018, o vazebních věznicích a profilaci věznic Vězeňské služby České republiky. Interní materiál.

Pracovní výchova. *Zpravodaj SNV ČR*. Praha: Správa SNV ČR, 1978, 1978 (Prosinec), 21-21.

RASZKOVÁ, Tereza a HOFERKOVÁ, Stanislava. *Edukace a reedukace trvale pracovní nezařaditelných v českých věznicích*. Hradec Králové: Gaudeamus, 2015, 134 s. ISBN 978-80-7435-632-2.

Zákon č. 169/1999 Sb., o výkonu trestu odnětí svobody a o změně některých souvisejících zákonů. *Zákony pro lidi* [online]. 1999 [cit. 2020-11-26]. Dostupné z: <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1999-169>

Zákon č. 247/1948 Sb., o táborech nucené práce. *Zákony pro lidi* [online]. 2020 [cit. 2020-11-26]. Dostupné z: <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1948-247>

Zákon č. 59/1965 Sb., o výkonu trestu odnětí svobody. *Zákony pro lidi* [online]. 2020 [cit. 2020-11-26]. Dostupné z: <https://www.zakonyprolidi.cz/-cs/1965-59>

Autor:

Ing. Oto Svoboda, MBA, LL.M.

Vězeňská služba České republiky

otosvoboda@seznam.cz

RECENZE

Patrik Maturkanič: *Základy etiky 2*

Terezín: Vysoká škola aplikované psychologie, 2020. 166 s.

ISBN 978-80-87871-08-9

Po dvou letech se široké veřejnosti představuje druhý, navazující díl vysokoškolské učebnice *Etika 2*, kterou autor, český teolog/filozof, opětovně věnuje především svým studentům. Podobně jako předešlé dílo, tak i tuto novou publikaci vydává vydavatelství Vysoké školy aplikované psychologie v Terezíně, kde autor přednáší již šestým rokem.

Vysokoškolská učebnice *Etika 2* je svou strukturou jednotlivých částí, rozsahem a skladbou podobná té první. Autor v intencích praktické filosofie nastiňuje prostřednictvím pěti kapitol, jakým způsobem je možné se nejen ptát, ale i srozumitelným, přijatelným jazykem i pro laickou sféru odpovídat na otázky týkající se důležitých témat, jakými jsou: antropologická etika, etika společenského života, politická etika, pedagogická etika a etika slušného chování. Nemýlím se, když vyslovím tvrzení, že právě tyto a jim podobné okruhy témat jsou pro dnešní dobu velice akutní, tedy aktuální.

Poznání člověka a jeho zralé postoje v oblasti rodinných, přátelských, ale také v rozličných profesních vztazích jsou významným předpokladem k personální i společenské spokojenosti. Naprosto proto rozumím docentu Maturkaničovi a jeho specifickému zaměření se do oblasti

rodinné, pedagogické a politické etiky. Právě tyto tři směry považují za podstatné a vzájemně navazující, kdy jedno v propojení na druhé spoluvytváří správný element spokojeného člověka. Stručně bychom tato etická témata mohli shrnout do tří výstižných slov, jež vyjadřují její hlavní pointu: láska (vztah) – vzdělání (výchova) – cesta (směr).

Nabízené odborné texty vycházejí z bohatě použitých domácích, ale i zahraničních pramenů, ve kterých můžeme rozpoznat významné filozofy, teology, pedagogy, politology, psychology a sociology. Na druhé straně myšlenky těchto osobností z humánního světa jsou určitou odbornou garancí a věrohodností pro společnost v tolikrát kontroverzních a nelehkých otázkách mezilidských vztahů.

Za připomenutí jistě stojí i říci, že knihu svým úvodním slovem obohatil a podtrhl tak její význam generální ředitel Národní knihovny České republiky, PhDr. Martin Kocanda, Ph.D. Publikace je také recenzována dvěma zahraničními univerzitními profesory, které doprovází český a anglický abstrakt.

Na závěr chci upřímně poděkovat Patriku Maturkaničovi za jeho opětovné zamyšlení se nad nesnadným úkolem propojení etického myšlení do báze reálného života. Tím je vysvětleno, že filosofická nauka není jen prázdným povídáním, ale promyšleným rozvažováním o tom, jak správně pochopit návod k tolikrát nelehkým životním situacím. Jako jeho kolega v roli vysokoškolského pedagoga a dlouholetého psychologického poradce tuto publikaci vítám a doporučuji ji k využití zvláště tam, kam je určena.

Autor recenze:

PhDr. Mgr. Jaroslav Zeman, MBA,

ředitel organizace

Podkrušnohorské domovy sociálních služeb Dubí-Teplice

Název: Acta sociopathologica VI: Sociální patologie – sociální komunikace. Sborník odborných statí Ústavu sociálních studií Pedagogické fakulty UHK.

Rok a místo vydání: 2021, Hradec Králové

Vydání: první

Náklad: 50 ks

Editorka: Iva Jedličková

Tisk: Petr Brázda, Břeclav

Vydalo Nakladatelství GAUDEAMUS, Univerzita Hradec Králové jako svou 1755. publikaci.

ISBN 978-80-7435-821-0